

Jan Budňák
Ingeborg Fialová-Fürstová
Ladislav Futtera
Julia Hadwiger
Bernd Hamacher
Eva Jelínková
Tilman Kasten
Václav Maidl
Jan Mareš
Lucie Merhautová
Václav Petrboš
Marie Rakušanová
Jiří Stromšík
Michal Topor
Veronika Tuckerová
Martin Vavroušek
Manfred Weinberg
Štěpán Zbytovský
Olga Žitová

2015 * echos

Paul Leppin
Fritz Mauthner
Hans Natonek
Arne Novák
Rainer Maria Rilke

Institut pro studiumliteratury

Echos 2015

Fórum pro germanobohemistiku / Germanobohemistisches Forum

K vydání připravila / Herausgegeben von Eva Jelínková

Jmennýheslář a redakce / Namensverzeichnis und Redaktion Martin Mutschler

Technická zpracování / Technische Bearbeitung Eva Vrabcová

Obálka / Umschlag Jiří Císler

V roce 2016 vydal Institut pro studiumliteratury,
Technická 2, 160 00 Praha 6, jako elektronickou knihu
(ve formátech EPUB, MOBI a PDF)

Als E-Book 2016 herausgegeben vom Institut für Literaturforschung (IPSL),
Technická 2, 160 00 Praha 6
(in den Formaten EPUB, MOBI und PDF)

Vydání první / 1. Auflage

www.ipsl.cz

Echos vycházejí v spolupráci s Ústavem germánských studií a Rakouským kulturním fórem
v Praze a s finanční podporou Ministerstva kultury ČR a Česko-německého fondu budoucnosti

Die Echos erscheinen in Zusammenarbeit mit dem Institut für germanische Studien und dem
Österreichischen Kulturforum Prag sowie der finanziellen Unterstützung des
Kulturministeriums der ČR und des Deutsch-tschechischen Zukunftsfonds

MINISTERSTVO
KULTURY

© Institut pro studiumliteratury, 2016

ISBN 978-80-87899-46-5 (EPUB)

ISBN 978-80-87899-47-2 (MOBI)

ISBN 978-80-87899-48-9 (PDF)

Obsah / Inhalt

Echos ^{cz} 2015	4
Recenzované knihy.....	160
Redakce, autoři a překladatelé.....	162
Jmenný heslář	171
Echos ^{de} 2015	77
Rezensierte Bücher.....	160
Redaktion, AutorInnen und ÜbersetzerInnen.....	162
Namensverzeichnis	171

Echos^{CZ} 2015

K Echos 2015

Elektronická ročenka **Echos 2015** přináší příspěvky a články germanobohemistické řady online-žurnálu Echa | Echos (www.ipsl.cz). Germanobohemistická Echos vydává Institut pro studium literatury (IPSL) ve spolupráci s Ústavem germánských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Rakouským kulturním fórem v Praze.

Na druhém ročníku Echos se autorsky a redaktorsky podíleli spolupracovníci Ústavu germánských studií FF UK (Julia Hadwiger, Manfred Weinberg a Štěpán Zbytovský), Rakouského kulturního fóra v Praze (Václav Maidl) a IPSL (Eva Jelínková, Václav Petrbok a Michal Topor). K dalším autorům, kteří do Echos přispěli již dříve (germanisté a bohemisté Jan Budňák, Ingeborg Fialová-Fürstová, Lucie Merhautová, Olga Zitová), přibyli v roce 2015 historička umění Marie Rakušanová, germanistka a slavistka Veronika Tuckerová, germanista Bernd Hamacher, germanista a slavista Tilman Kasten – a s Echos začali spolupracovat rovněž mladí germanisté a historikové Ladislav Futtera, Jan Mareš a Martin Vavroušek (viz [redakce a autoři Echos](#)).

Echos se chápou především jako informační zdroj o nových odborných pracích k česko-německým literárním a kulturním vztahům. Převážná většina ech referuje o monografických publikacích, sbornících a edicích z posledních dvou let (viz [recenzované knihy](#)). Pro zahraniční čtenáře Echos mohou být cenné zvláště referáty o knihách vydaných v českém prostředí, pro čtenáře z Čech naopak zprávy a analýzy knih zahraničních, zvláště německých.

Ročenka *Echos 2015* sestává z celkem sedmadvaceti příspěvků, publikovaných česky i německy. Jejich texty byly pro přítomné knižní vydání přehlednuty, text sjednocen v interpunkci a po stránce pravopisné (přání některých autorů zachovat v jejich příspěvcích starší pravopisný úzus bylo ovšem respektováno; nezasahujeme ani do pravopisné podoby originálních textů v rubrice Napsali). Elektronická ročenka zahrnuje vedle publikovaných textů obou rubrik Píší a Napsali přehled recenzovaných knih, biogramy autorů a redaktorů Echos a [jmenný heslář](#).

Eva Jelínková, duben 2015

Píše Lucie Merhautová (5. 1. 2015)

V roce 2013 v nakladatelství Wallstein Verlag vyšlo dlouho očekávané dvousvazkové kritické vydání korespondence Huga von Hofmannsthal a Hermanna Bahra z let 1891–1934 (1001 s.). Jak oprávněně poznamenává editorka Elsbeth Dangel-Pelloquinová, jde o jeden z nejpodstatnějších korespondenčních celků jak v epistolárním odkazu obou pisatelů, tak z pohledu dějin vídeňské moderny. Komentované vydání 671 dokumentů je doplněno o 87 uveřejněných i nepublikovaných textů – recenzí a esejů, deníkových zápisů a zmínek v další korespondenci, jež Bahr věnoval Hofmannsthalovi a naopak. Publikace obsahuje obrazové přílohy, uzavírá ji doslov, poděkování spolupracovníkům, ediční poznámka, soupisy a rejstříky.

I tato korespondence je samozřejmě fragmentárním a stylizovaným reliktem složitěho vztahu. Množství a barvitost faset, jež dopisy odrážejí, jsou však výjimečné, vzájemný rozhovor je otevřený a obsažný, navíc je, počínaje létem 1897, obohacen o inteligentní a něžný hlas Gerty von Hofmannsthal (roz. Schlesingerové). Právě trojhlas z let 1897–1904 tvoří jádro edice a nabízí velmi živý, emocionální a zároveň taktní vhled do osobního i intelektuálního života všech zúčastněných (oproti tomu několik dopisů Bahrovy manželky Anny Mildenburg-Bahrové je stroze věcných, první žena Rosa Joklová se objevuje jen jako neoblíbená adresátka krátkých vzkazů, zařazeny jsou i dopisy Hofmannsthalovy dcery Christiane a jeho otce Bahrovi).

V mystifikační anketě, otištěné Karlem Krausem v *Die Fackel* v únoru 1901 (č. 68), měl Hofmannsthal na ironickou otázku „jak Vás podporoval pan Bahr, když se všeobecně uznává, že si objevování a podporu mladých talentů tento velký muž zvolil jako svůj životní úkol?“ odpovědět: „Pokud vím, byl pan Bahr podporován mnou“. Kraus zesměšňoval Bahrovo promotérství a nadsazenou interpretaci mladých vídeňských autorů, instrumentaci Hofmannsthal k sebemytizaci coby zakladatele a vůdce vídeňské moderny. V korespondenci se Hofmannsthal na staršího a praktičtějšího Bahra (stejně jako ostatní spřátelení vídeňští autoři) často obracel s prosbou o prostředkování mezi ním a režiséry, řediteli divadel, redaktory či vydavateli. Za jeho účinnou pomoc a za články Hofmannsthal opakovaně děkoval, 13. července 1902 například Bahra ubezpečoval: „můj milý Hermanne, v průběhu let Vám vděčím za tak mnohé a tak nejrůznější věci, že bych je sotva mohl vydělit z celku našeho vztahu a vidět je jednotlivě před sebou“ (s. 208).

Leitmotivem dopisů je touha po vzájemných rozhovorech, které se týkaly především vlastní tvorby, a Češi v nejexponovanějším období do r. 1904 společným tématem nebyli. Stávají se jím však na počátku války, kdy se oba spisovatelé opět sblížili. Význam Čechů pro Bahrovy i Hofmannsthalovy konzervativně revoluční konstrukty nového Rakouska byl několikrát popsán, nejpodrobněji ho přibližují dvě edice: korespondence mezi Bahrem a Jaroslavem Kvapilem (ed. Kurt Ifkovits ve spolupráci s Hanou Blahovou, 2007) a čtyřdílná edice *Hofmannsthal und die Tschechen* publikovaná v letech 1968/1969 Martinem Sternem v periodiku *Hofmannsthal Blätter*. Hofmannsthal ani Bahr samozřejmě nemluvili česky, jejich znalost české kultury, českých dějin i českého umění byla diametrálně odlišná. Bahr se ve své nezkrotné zvědavosti a veden zájmem ověřit svůj program Mladého Rakouska začal Čechy zabývat již v první polovině devadesátých let 19. století, význam českých zemí a Čechů pro další existenci monarchie se mu ozřejmoval zejména ve vztahu s Kvapilem již v letech předválečných (jeho knihovna obsahovala desítky bohemik).

Hofmannsthal se oproti tomu v devadesátých letech vztahoval k evropské symbolistické moderně, ona „veliká generace“, o níž psal v známém eseji o Gabrielu D’Annunziovi z roku 1893, zahrnovala autory tvořící od Vídně a Německa na západ a na jih, i v pozdějším období

se orientoval převážně k románským literaturám (na konci války se s Bahrem, tehdy dramaturgem Burgtheatru, například přeli o uvedení calderónovského cyklu).

Patriotické projekty vedené snahou najít sjednocující místa kulturní paměti a mobilizovat jejich pomocí představu rakouského ducha a dát tak smysl válečnému boji obracely v průběhu války Hofmannsthalovu pozornost nutně i k českým zemím. Již v říjnu představoval Bahrovi svůj plán výpravné obrazové publikace *Památná místa Rakouska (Ehrenstätten Österreichs)*, která měla „vyvolávat radostně pohnutlivé vzpomínky“ (s. 323, 28. října 1914), což ale znamenalo vyhnout se „pražským událostem po bitvě na Bílé hoře“. Jak mu však ozřejmili Kvapil, Arne Novák nebo manželé Fischerovi, najít v českých zemích připomínky rakouské historie, jež by neměly „dvojnásobnou povahu“ (s. 326), bylo v daném historickém okamžiku nemožné. O rok později se Hofmannsthal v souvislosti s dalším plánem *Rakouské knihovny (Österreichische Bibliothek)* zcela neznale ptal Bahra: „Ptám se sám sebe, jestli mají něco, co je velkou literaturou, ať již básně, novely, cokoliv, analogického k Puškinovi, ke Gogolovi, ke Gončarovovi – proč to neznáme?“ (s. 336). Paralelně s jeho literárními počátky se přitom řada osobností – Čechů, Němců i Židů, ve Vídni a často v časopisech, v nichž Hofmannsthal rovněž publikoval – různým způsobem snažila překlady i články upozornit na českou moderní literaturu a české divadlo (jmenujme mj. Eduarda Alberta, Adolpha Donatha, Otto Hausera, Heinricha Herbatscheka, Camilla Hoffmanna, Emila Saudka, Bronislava Welleka nebo právě Hermanna Bahra). O Bahrových kontaktech Hofmannsthal věděl, proto ho v souvislosti s edičním plánem *Rakouské knihovny* žádal o radu a poněkud naivně se tázal: „jak mám Čechy rozlišit (na městské a venkovské? Machara a Březinu?), aby proti početným Němcům nestálo příliš málo Slovanů!“ (s. 337).

Machar byl na přelomu století jedním z nejpřekládanějších českých autorů do němčiny, jeden ze dvou překladů *Magdaleny* v roce 1904 kladně hodnotil i Peter Altenberg. Otázkou zůstává, zda Hofmannsthal některé překlady či studie vůbec zaznamenal, nebo jen o Macharovi od Bahra věděl jako o českém básníkovi žijícím ve Vídni. Navíc zařadit do konzervativní vlastenecké prorakouské edice Masarykova přítele, který byl za války vězněn, nemělo moc smysl. Březinu znal z vlastní četby, překladatel sbírky Ruce Emil Saudek 3. května 1909 Březinovi napsal: „Hofmannsthal si ‚Ruce‘ velmi zamiloval a slíbil podruhé, že bude jistě o nich psát.“ Saudek také opakovaně v českém překladu citoval Hofmannsthalův dopis vyjadřující dojmy nad četbou Březinových básní, od nichž si sliboval „emanaci z hloubi nitra české bytosti – produševnění toho, co mi tak často vstříc přicházelo a v zamyšlení mne přivádělo v české krajině tak srdce jímající, jakož i v útvaru a výraze tváří“ (cit. podle Přehled 7, 1908/1909, č. 15, s. 261). Stefan Zweig v známé eseji Otokar Březina stupňoval podobný motiv přirovnáním české poezie k mrtvole a českého jazyka k vězení: „Na cizích listech, jako mrtvola, leží před námi verše, nijaká domněnka nemůže jim vdechnouti život. Mrtvo jest pro nás dílo někoho, jenž žije za naší doby, v naší blízkosti – tři hodiny cesty. Tragické vězení řeči!“ (cit. překl. in Přehled 7, 1908/1909, č. 39, s. 679).

V *Rakouské knihovně* vyšel v roce 1917 výbor z děl J. Vrchlického, A. Sovy a O. Březiny v překladu Pavla Eisnera pod názvem *Tschechische Anthologie*. Ve stejné době zaslal Hofmannsthal Březinovi třetí svazek svých prozaických spisů (*Prosaische Schriften III*) s věnováním „velkému básníkovi nejbližšího národa s obdivem a láskou“. Zweig, Bahr i Hofmannsthal se shodli v interpretaci Březiny jako „našeho“, tzn. rakouského básníka, velkého syntetika slovanských a západních tradic. Tento příklad ukazuje na několik aspektů překládání a prostředkování na přelomu století a v období první války: často byly motivovány ideologickými, hlavně nacionálními boji (viz i **echo** o knize Ines Koeltzschové) a jejich dosah byl menší či jiný, než prostředníci a autoři očekávali; recepce pak nesouvisela jen se zájmem estetickým – jakkoliv se vídeňští či obecně němečtí autoři mohli obdobně jako čeští modernisté hlásit k představě internacionální estetické moderny a prosazovat ji, nemusela tato představa vůbec obracet pozornost k malým literaturám. Vyvolat ji však mohla historická

kataklysmata – reflexe duchovní krize a revolučních proměn způsobených válkou, hledání politicko-kulturních východisek jako by otvíraly nové možnosti překladu i interpretaci, která ale byla často příliš zatížena mimoliterárními okolnostmi a očekáváními.

Píše Václav Petrbok (19. 1. 2015)

V roce 2014 uplynulo (půl)kulaté výročí narození a úmrtí prozaika, publicisty a básníka Josepha Rotha (1894–1939) a koneckonců i stoleté výročí od počátku Velké války, nad jejímiž příčinami i důsledky se autor zamýšlel v převážné části svého prozaického odkazu. Zatímco ve dvacátých letech byl Roth znám především jako publicista a své renomé prozaika si získával postupně, recepce jeho díla probíhala po druhé světové válce ve směru opačném. I když většina autorových publicistických textů vyšla již v chronologickém uspořádání péčí Klause Westermanna ve třech svazcích (*Das journalistische Werk* I /1915–23/, II /1924–28/, III /1929–39/) v kolínském nakladatelství Kiepenheuer & Witsch na přelomu 80. a 90. let minulého století, k veřejnosti se znovu dostávají s dalšími, dodatečně nalezenými texty a mnohdy v původní verzi v posledních pěti letech díky aktivitě göttingenského nakladatelství Wallstein. To dosud výběrově zpřístupnilo Rothovu publicistiku ve svazku „*Ich zeichne das Gesicht der Zeit*“: *Essays, Reportagen, Feuilletons* („Vykresluji tvář doby“. Eseje, reportáže, fejetony, v ediční přípravě Helmutha Nürnbergera, 2010) a texty týkající se filmu v publikaci *Drei Sensationen und zwei Katastrophen: Feuilletons zur Welt des Kinos* (Tři senzace a dvě katastrofy. Fejetony o světě kina, péčí Helmuta Peschiny, 2014). V roce 2012 vydal Wallstein rovněž svazek s názvem ***Heimweh nach Prag*** (Stesk po Praze) a vysvětlujícím podtitulem „Fejetony – glosy – reportáže pro Prager Tagblatt“. Knihu k vydání připravil, vysvětlivkami a doslovem opatřil rovněž Helmuth Nürnberger, mimo jiné též autor opakovaně vydávané monografie o Rothovi v populární biografické řadě rororo Rowohltova nakladatelství.

„Kdybych neměl touhu po Paříži, měl bych stesk po Praze. [...] Zde jsou abstraktní kosmopolité, v nichž žije svět jako vůle a kteří vůli ke světu nepotřebují. Vytrpěli všechny bolesti, užili si všech radostí, a protože je už nemůže nic překvapit, žádná překvapení ani nehledají. Jsou to skeptici, ale milují svůj život, život v Praze“, napsal Joseph Roth ve fejetonu pro Prager Tagblatt, který dal název celému svazku (otištěn 25. prosince 1924). Obnovený zájem kulturní historie a literární vědy o Rothovy fejetony, glosy, entrefilety, eseje, kritiky a reportáže lze v německojazyčném prostředí sledovat od sedmdesátých let, a je možné chápat jej v souvislosti s tehdejší nárůstem historicky poučené pozornosti soustředěné na publicistické žánry v oboru mediálních studií, ale také v souvislosti s debatami týkajícími se redefinice pojmu (krásné) literatury a sociokulturních okolností jejího vzniku a působení. Na tento výzkum přirozeně navazovala i ediční příprava textů zahrnutých do svazku *Heimweh nach Prag*, mnohdy bibliograficky nepodchycených či kvůli historickým okolnostem nesnadno dostupných.

Jak Nürnberger sám konstatuje, patřily německojazyčné noviny a časopisy v českých zemích v době meziválečné (a doplňují, že nezanedbatelným způsobem již od začátku 20. století) k poměrně častým publikačním orgánům i pro autory působící v Německu či (německém) Rakousku. Pomineme-li specifickou pozici exilových periodik, ostatně poměrně dobře zpracovanou, je třeba uvést kromě brněnských novin (Brünner) Tagesbote pražské noviny Deutsche Zeitung Bohemia, Prager Presse a především Prager Tagblatt, který byl čten a ceněn i mimo české země. Co se „velkých“ autorů týče, je dnešní stav bibliografické obeznamenosti s těmito periodiky už celkem slušný – v šestisvazkových *Kleine Schriften* Alfreda Polgara z osmdesátých let jsou podle vydavatele Marcela Reicha Ranického zahrnuty všechny „české“ příspěvky; téměř tři stovky textů Roberta Walsera zveřejněné v listech Prager Presse a Prager Tagblatt se objevily v kritickém vydání Jochena Grevena již v sedmdesátých letech a v nové kritické edici vydávané v Basileji by jim měly být věnovány dva samostatné svazky. V Klagenfurtském vydání Musilových sebraných spisů od W. Fanty je již zohledněna jeho soustavná publicistická aktivita (nejen) v deníku Prager Presse, kterou předchozí edice díla nechala ještě stranou. Naproti tomu ve výboru z publicistiky Antona Kuha (*Der unsterbliche Österreicher*) je zachycen pouze výběr z bohaté řady příspěvků datovaných již

nejméně od roku 1914 (patrně až do 1938). Z „domácích“ autorů stále čeká na zpřístupnění rozsáhlá publicistika Maxe Broda (s výjimkou několika tematických výborů a jednoho výboru autorského vydaného nedávno v desetisvazkových *Vybraných spisech*), publicistiku Paula/Pavla Eisnera v Prager Presse nemáme ani bibliograficky podchycenou...

Význam Prager Tagblattu v tehdejší středoevropské a zejména německojazyčném literárním kontextu i pro Rotha samotného podtrhuje ta okolnost, že pro žádné noviny Roth nenapsal tolik textů jako právě pro toto periodikum. O tomto listu přitom existuje pouze jedna monografická práce, zaměřená spíše na problematiku česko-německého kulturního prostřednictví, Maxe Broda coby divadelního a hudebního kritika a mediální obraz prvního československého prezidenta v těchto novinách (Pavel Doležal, *Tomáš G. Masaryk, Max Brod und das Prager Tagblatt (1918–1938): deutsch-tschechische Annäherung als publizistische Aufgabe*, 2004; řada údajů – zejména o českých autorech a českých institucích – není ovšem spolehlivá a některé interpretační pasáže, např. o ideovém zaměření listu, lze považovat za sporné).

Prager Tagblatt byl Rothovi především platformou sociálně kritického psaní, reflektujícího hospodářskou a politickou situaci Výmarské republiky, přičemž některé vyhraněně levicově profilované články (např. o prezidentu F. Ebertovi či o nacionálně socialistickém hnutí) mohly vyjít zdá se bez potíží právě zde. Pražská a vůbec česká tematika se ostatně v jeho publicistice objevovala jen občas, a jeho fejetony, otištěné v pražském deníku, v Praze povětšinou ani nevznikly; přesto svědčí o Rothově pozorné sympatii (vnímavé i kritické) vůči novým společenským a politickým poměrům i o poměrně ironickém odstupu vůči opakovanému vzývání pražského (kulturního) genia loci.

Svazek obsahuje i četné články, které vyšly původně jinde a v Prager Tagblattu byly pouze přetiskovány (např. *Cesta po Haliči* či reportáže z cesty do Sovětského svazu). Podle Nürnbergera „obsahuje veškeré podle současného stavu znalostí [...] vydané texty“ (s. 483), počínaje extatickou antimilitaristickou básní apostrofující Ježíše Krista ve jménu všelidského bratrství tehdy neznámého studenta germanistiky (z roku 1917) až po přetisk lehce nostalgického nomádského textu *Příjezd do hotelu*, vyšlý dvanáct let poté (původně ve Frankfurter Zeitung 1929), včetně anotací Rothových románů a několika otištěných úryvků z nich, a další články týkající se Prahy, publikované jinde (mj. *Dobrodružství v Praze* a zejména v regionálním tisku nedávno objevený text *Praha. Procházka v začarovaném městě*). Tento postup, který dokládá poněkud nezvyklý způsob kompozice Rothových svazků věnovaných publicistice (kombinující tematická kritéria výběru a zvolený publikační orgán), orientaci v Rothově žurnalistickém působení, kterého si sám autor velmi považoval, ve výsledku poněkud komplikuje.

V připojeném doslovu Nürnberger analyzuje – většinou s odkazem na Doležalovu práci – redakční a autorské zázemí Prager Tagblattu a Rothovy pražské kontakty (jak bývá pro germanistiku z německé jazykové oblasti příznačné, tak pouze německojazyčné, více zmíněn je autorův přítel a mentor Karl Tschuppik), vše v rámci poněkud tradičně pojatých dějin českých zemí první poloviny 20. století. O českojazyčném prostředí se zmiňuje vždy takřka jen mimochodem, to s odkazem na (patrně) jedinou záslužnou studii Leoše Housky (Joseph Roth und – warum gerade? – Böhmen, in: M. Kessler (vyd.), *Joseph Roth: Interpretation, Kritik, Rezeption*, Tübingen 1990, s. 137–141; Ioni Rotha Houska připomněl v časopise *Cizí jazyky* 57, 2013/2014, č. 3, s. 11–15). Recepce Rothova působení v Čechách a jeho českých kontaktech je jen zdánlivě okrajovým tématem; z Nürnbergerova doslovu se o něm bohužel nedovídáme nic nového, stejně jako z nedávno vydaného rothovského výboru *Touha po Paříži, stesk po Praze: život ve vlastních svědectvích* (ed. Helmut Peschina, německy 2006, česky 2012).

Píše Julia Hadwiger (2. 2. 2015)

„...v poušti mlčení naděje neroste“ – touto větou končí esej *Mlčení v manželství* spisovatele Hanse Natonka, který se narodil v Praze v roce 1892 a zemřel v poušti (Tucson, Arizona) v roce 1963. Nemusí platit pouze v mezilidských vztazích, nýbrž i v literární vědě, a proto je více než potěšující, že dlouho trvající mlčení kolem Natonka, který byl v období Výmarské republiky velmi známým a váženým novinářem a romanopiscem, bylo v posledních letech prolomeno hned několikrát. Publicistka, dramatička a herečka na volné noze Steffi Böttgerová vzbudila vydáním knihy *Im Geräusch der Zeit. Publizistik von 1914–1933* (V hluku času. Publicistika z let 1914–1933) pozornost už v roce 2006, v roce 2008 následovala korespondence se synem Wolfgangem Natonkem (Hans Natonek / Wolfgang Natonek: *Briefwechsel 1946–1962*, k vyd. připravila a komentářem opatřila Steffi Böttgerová; oba svazky vyšly v lipském nakladatelství Lehmanns. V roce 2013, kdy uplynulo padesát let od Natonkovy smrti, předložila ve stejném nakladatelství jak další výbor z jeho novinářské tvorby (*Letzter Tag in Europa. Publizistik von 1933–1963*), tak i autorovu biografii. Přitom posledně zmiňovaná kniha vlastně vůbec nebyla v plánu; jak se dovídáme v *Závěrečné poznámce*, zpočátku byla zamýšlena pouze „stručná předmluva“ (s. 231) k této druhé edici Natonkových textů. Po dlouholetých rešerších se ale Böttgerová rozhodla vytvořit z hojného materiálu samostatnou publikaci, kterou opatřila názvem příhodným pro Natonka a jeho celoživotní hledání domova: **Für immer fremd** (Navždy cizincem).

Publikace o „životě židovského spisovatele Hanse Natonka“, jak zní podtitul, je vůbec prvním vylíčením života tohoto autora v knižní podobě. Doposud bylo možné najít nejobsáhlejší biografické informace v článku Jürgena Serkeho *Hans Natonek – „Kolikrát může člověk začínat nový život?“*, in: *Böhmische Dörfer. Putování opuštěnou literární krajinou*. Praha, Triáda 2001, s. 90–133), na který se Böttgerová několikrát odvolává. Text na přebalu slibně ohlašuje: „Steffi Böttgerová mohla pro své líčení poprvé zhodnotit obě obsáhlé části pozůstalosti v Berlíně a v Albany (stát New York) a doplnit je četnými dopisy a dokumenty z archivů v Německu, Rakousku, Švýcarsku a v Nizozemí. Obsáhlá a mnohohrstevná rekonstrukce Natonkova života a díla z pera této intimní znalkyně jeho publicistického a literárního díla představuje významný příspěvek k dějinám literárního života v Německu a v exilu.“ Začátek biografie je napsán skutečně „intimně“, v kapitole s názvem *Setkání s obrazem* se autorka věnuje asociacím spojeným se snímkem, na kterém je Natonek zachycen v roce 1930 v lipském fotoateliéru, a takto se o ně dělí se čtenáři: „Portrétovaného lze označit za ‚krásného muže‘, takového, po kterém ženy tajně pokukují nebo se zardí, když jim přidrží dveře. Protože tento muž přidrží dveře, přistaví židli, pomůže z kabátu a rád políbí ruku.“ (s. 7)

Po tomto neobvyklém úvodu vykresluje chronologicky Natonkovu životní pouť. Názvy kapitol, uvozených většinou dobře zvolenými – ale bohužel nedoloženými – citáty, se přitom s výjimkou oddílu věnovaného synovi Wolfgangovi dají číst jako stručný životopis: *Dětství a školní léta v Praze 1892–1912, Novinářské začátky ve Vídni, Berlíně a v Halle 1912–1917, Vedoucím kulturní rubriky a romanopiscem v Lipsku 1917–1933, Bez státní příslušnosti v Lipsku a Hamburku 1933–1934, Exulantem v Praze 1934–1938, V kruhu Josepha Rotha v Paříži 1938–1940, Z Paříže přes Marselles do Lisabonu 1940–1941, Spisovatelem a omývačem mrtvol v New Yorku 1941–1944, Přesun do Tucsonu v Arizoně 1944–1949, Romanopiscem v Tucsonu v Arizoně 1944–1963, Poslední roky života v Tucsonu v Arizoně 1958–1963. Zvláště se osvědčuje postup, kdy Böttgerová do těchto pojednání, obohacených o více než třicet vyobrazení, integruje na jedné straně výpovědi Natonkových současníků (částečně dosud nepublikované) a pasáže z dopisů a recenzí, ale i z pamětí. Na druhé straně vytváří před čtenářovými očima veskrze živou mozaiku na základě citátů z dodnes nepublikované německy psané první verze jeho autobiografie (Hans Natonek: *To Whom It May Concern. Memories and Diaries*, 1942, strojopis v Natonkově pozůstalosti na University*

of Albany; vyšlo anglicky jako *In Search of Myself*. Přel. Barthold Fles. Ed. Sugden Tilley. New York: G. P. Putnam's Sons, 1943).

Dlouholeté rešerše se vyplatily a autorce se daří předkládat poučná zjištění, např. ohledně Natonkova váhání mezi německým a anglickým jazykem v exilu (od s. 171n.). Na některých místech si ovšem dle mého soudu počíná až příliš spekulativně a subjektivně, tak např. hodnotí stav spisovatelovy mysli během jeho pražského exilu: „Sužovaly ho deprese, vztah s Erikou [Erika Wassermannová byla jeho druhá manželka, pozn. JH] hrozil rozpadem a nepomohl ani další tajný milostný poměr“ (s. 91). Nebo ohledně jeho vztahu k dceři Susanne: „Ženy jako partnerky v diskusi ale zjevně nikdy nebral moc vážně“ (s. 168).

Bohužel není vždy zcela srozumitelné, o jaké prameny se Böttgerová opírá, archiválie nejsou uvedeny zvlášť v seznamu literatury (s. 201–205), nýbrž pouze v poznámkách (většinou ale bez citace archivního fondu a vždy bez citace signatury, což platí i pro seznam vyobrazení na s. 243). Podle poznámek č. 5 a 6 (s. 207) získala velkou část biografických informací o Natonkově rodině od ještě žijící příbuzné jménem Erika Wantochová, přičemž např. co se týče rodinných kořenů, jsou v biografii mezery: „O Natonkových rodičích se toho moc neví, nelze zjistit ani data jejich narození a smrti“ (s. 12). Tento nedostatek by se dal snadno napravit rešeršemi v českých archivech, např. studiem konskripcí pražského policejního ředitelství, které jsou uchovány v Národním archivu v Praze, před časem prošly digitalizací a jsou dostupné online. Minimálně z nich lze vyčíst jak rok narození otce (1845), tak i matky (1857) (Národní archiv, Policejní ředitelství I, konskripce, karton 413, obraz 286). Překvapivě je zde uvedeno pět sourozenců místo čtyř, které zmiňuje Böttgerová (srov. s. 11), zde by pomohla větší badatelská důslednost.

I jinde se setkáváme s malými nepřesnostmi, např. když Böttgerová připisuje vydání sborníku *Das jüdische Prag* (Židovská Praha), vydaného v roce 1917 redakcí židovského týdeníku Selbstwehr, „vlastním nákladem“ Maxi Brodovi (s. 15 a 81), ale v poznámkách (s. 217) velmi správně uvádí Verlag Selbstwehr. Podivně působí nedbalost ohledně správného data úmrtí (23. 10. 1963), které autorka samozřejmě zná (s. 192), ale bylo už chybně uvedeno jak v doslovu, tak i na přebalu prvního výboru z díla *Im Geräusch der Zeit* – totiž jako 24. 10. 1963 (s. 374) – a nyní je v *Kronice*, která se nachází v příloze biografie, zmiňováno datum 28. 10. 1963 (s. 200), což minulý rok způsobilo zábavný efekt v recenzích, které na Natonka vzpomínaly ve špatný den: „Zemřel před padesáti lety, 28. října 1963, cizincem je stále.“ (Klaus Bellin: Der Fremde. Blatt für Hans Natonek, in: neues deutschland, 28. 10. 2013, s. 16).

Tyto malé nedostatky přesto neumenšují záslužný pionýrský počín Böttgerové, neboť cíle „rekonstruovat biografii“ Hanse Natonka, jež si předsevzala a objasnila v *Závěrečné poznámce*, bezesporu dosáhla.

Toto echo bude mít pokračování, věnované druhé publikaci nakladatelství Lehmsstedt o Natonkovi – výboru z jeho publicistiky, připravenému opět Steffi Böttgerovou.

Překlad: Miloslav Man

Píše Michal Topor (16. 2. 2015)

V göttingenském nakladatelském domě Wallstein vycházejí od roku 2013 pod dohledem Hanse-Gerda Kocha a Hanse Dietera Zimmermanna (za spolupráce Barbory Šrámkové a Norberta Millera) svazky postupně utvářející řadu **Vybraných spisů** Maxe Broda. Po úvodní čtveřici (srov. [echo z 3. 2. 2014](#)) v průběhu roku 2014 série pokročila dalšími knihami. Vyšel soubor *Über die Schönheit häßlicher Bilder. Essays zu Kunst und Ästhetik* a román *Stefan Rott oder Das Jahr der Entscheidung* (poprvé 1931); na ně navázala vydání románů *Der Sommer den man zurückwünscht* a *Beinahe ein Vorzugsschüler oder Pièce touchée* (oba 1952; nyní v jednom svazku) a prózy *Prager Tagblatt. Roman einer Redaktion* (1968; samostatně). Následující řádky budou věnovány prvním dvěma svazkům.

Kniha *Über die Schönheit häßlicher Bilder* (O půvabu ošklivých obrazů), s podtitulem „eseje o umění a estetice“, představuje zatím kompozičně nejkreativnější podnik řady (s potěšením lze kvitovat rozhodnutí vybavit knihu jmenným rejstříkem). Titulní soubor nerozsáhlých črt připravený Brodem ještě před první světovou válkou pro lipské nakladatelství Kurt Wolff (1913, jako „Rukověť romantiků naší doby“) se editoři rozhodli doplnit jednadvaceti vybranými „esejemi“ z let 1906–1968, s jádrem v pracích publikovaných ve 20. a 30. letech v deníku *Prager Tagblatt*. Lothar Müller v předmluvě připomněl Brodovu zprostředkovatelskou roli, jejímž médiem byla mj. právě i fejetonistika či kulturně-kritická esejistika, a předválečné počátky tohoto okruhu Brodova díla vztáhl k dobovému typu literátství, k psaní dychtivě těkavému, jež zároveň v nuancích pozorně zaznamenává podstatné rysy viděných, slyšených aj. senzací, pasáží moderního městského prostoru: vyzdvihl Brodovo „umění izolace a reflexe detailu, četby povrchu, rozvíjení paradoxů a point, flirtu velkého města s malou formou“ (s. 13). Úsilí o postižení povahy tohoto psaní v doslovu prohloubil Peter-André Alt v příklonu k několika linkám Brodovy sebedefinující terminologie (v pojmech diletantismu, indiferentnosti, romantičnosti).

Za povýtce diskutabilní považuji jedno místo Müllerova pojednání, kde se praví: „...od počátku bylo jeho [Brodovo] autorství adresováno publiku dalece přesahujícímu Prahu, celé německy mluvící veřejnosti (s. 9). Tato teze je dovozena odkazy k Brodově bohaté spolupráci s říšskoněmeckými periodiky a vydavatelstvími v letech před první světovou válkou. Takovéto zdůraznění za-hraničního publikačního a recepčního horizontu na jednu stranu reprezentuje důležitý výhled, dodnes v bádání o aktivitách německých literátů z Čech a Moravy (nejen bibliograficky) nedostatečně rozvíjený, současně ale svým trasováním nepatřičně upozaduje právě pražskou a okolní zasazenost Brodovy fejetonistiky, ztělesněnou zřetelně mj. již v předválečné spolupráci s redakcemi pražských deníků *Bohemia* a *Prager Tagblatt*. Ty sice pravděpodobně byly dominantními zdroji informací o německo-českých politických, uměleckých aj. poměrech a událostech i ve velkých říšskoněmeckých městech, primárně však – domnívám se – cílily k čtenářstvu domácímu.

Tvrzení upozadující tuto Brodovu vytrvalou předválečnou vazbu je výběžkem letité heuristické mezery. Soupis textů, jež Brod publikoval v *Prager Tagblatt* před první světovou válkou, je dodnes ukryt leda v diplomové práci Marie Silbernaglové *Kulturní rubrika deníku Prager Tagblatt v letech 1908–1916* (1965, s. 15–18; dostupná v knihovně Ústavu germánských studií FF UK). Werneru Kayserovi a Horstu Gronemeyerovi, autorům podstatné brodovské bibliografie (Hamburg, 1972), buď tento pramen nebyl znám, nebo na jeho zohlednění rezignovali, věrni svému rozhodnutí vůbec deníky neexcerpovat – včetně např. *Neue Freie Presse*, kam Brod také psal; v této slepé skvrně potom pro následná desetiletí záhadně uvízl i deník *Bohemia* (viz zde Přílohu). Vznik některých „miniatur“ zařazených v r. 1913 do knihy o půvabu ošklivých obrazů je přitom možné přesněji datovat právě až díky excerpci těchto periodik (podobně stranou dosavadních brodovských

bibliografických pokusů zůstal vídeňský humoristický týdeník **Die Muskete**, kde Brod mj. 6. února 1908 uveřejnil text *Neznalec žen*, své texty týdeníku poskytoval nejpozději od podzimu 1905 do – pokud vím – roku 1912).

Zahraniční periodika, v nichž Brod publikoval, rezonovala i v Čechách, přinejmenším zde o nich bylo referováno. Komentářů se v českém prostoru dostalo i knize *O půvabu ošklivých obrazů*, a to i v tisku českojazyčném. Otokar Šimek nad ní kupříkladu konstatoval: „Fejetony ty vyrůstají z Prahy, reagují na pražský život [...]. Praha jest tomu, který se nazývá ‚Schriftsteller für Oesterreich und Deutschland‘, v pravdě domovem, jímž nejednou měří cizinu“ (Tři čeští Němci, Česká kultura 2, 1913/1914, č. 14/15, 9. 4. 1914, s. 229–231, zde s. 230). Lze se domnívat, že některé Brodovy reflexe projevů českojazyčného uměleckého prostředí byly vůči německojazyčné rozpravě v Čechách (jakkoli o ní jako celku máme dosud sporou představu) značně subversivní. Nad uhranutým komentářem ke Kvapilově inscenaci Schillerova Valdštejna v Národním, slovy Brodovými „českém“ divadle a zprávami o inscenaci Dvořákovy tragédie Král Václav IV. či Bedřichu Smetanovi je těžké se ubránit otázce, nakolik se takováto vyjádření zamlouvala jiným německým obyvatelům českých zemí. A současně: nebylo Brodovo fascinované vykračování do exotických českých sfér, jež dnes bývá vykládáno jako bohubilý akt prostředkování, spíše součástí zcizující, ozvláštňující poetiky, tedy provokativním gestem motivovaným primárně esteticky? V pojednání *O estetice* (1906), jež otevírá doplňující výběr, ostatně stojí: „Existuje tedy jen jediné pozitivní kritérium krásného, a sice jeho relativní novost“ (s. 202).

Doprovodné texty podílející se na nové edici románu *Stefan Rott aneb Rok rozhodnutí se* především pokoušejí vysvětlit svět evokovaný v textu. Dževad Karahasan středem své interpretace učinil slovo/pojem *atopon*, značící disproporci mezi jevem a podstatou, Norbert Miller (v doslovu) rozprostírá dílčí motivy a vazby, črtá význam jednotlivých postav. Mj. upozornil na masarykovskou epizodu ze závěru románu (titulní hrdina a jeho přítel spěchají na prahu válečných dní za proslulým filozofem-politikem, aby ho získali pro svůj mírový plán, s. 538–539), aniž by však připomněl velmi podobnou pasáž z Brodovy knihy *Streitbares Leben* (1960, s. 84–88; *Život plný bojů*, Praha, Mladá fronta 1966, s. 88–90). K této partii se váže podivný redakční lapsus: jak v textu románu, tak v úvodu Millerova doslovu je Masarykova tisková platforma, totiž týdeník a později i deník Čas opakovaně zaznamenán jako „Čaš“.

Komentátoři se – patrně vedeni představou čtenáře, kterého by to nezajímalo – vůbec nezabývali dobovou českojazyčnou recepcí románu. V někdejší česko-jazyčném tisku byl přítom Brodův román přivítán se zájmem i sympatiemi (v roce 1934 pak vyšel v nakladatelství Sfinx v překladu P. Eisnera pod názvem *Osudný rok*). Arne Novák konstatoval, že Brod „nashromáždil [...] v studentském letopise předválečné generace to, v čem se mu sotva vyrovná kterýkoliv z jeho německých i českých vrstevníků: jednak pronikavě prožitou znalost městské duše pražské, jednak bezpečné psychologické vědomosti o Pražanech obou národností na zápraží světové války. Kdyby jeho kniha nebyla tak zajímavým pokusem o dušezpytný výklad individuálních osudů a tak úctyhodnou ukázkou širokodedého umění vypravěčského, uhájila by si svou cenu jako jedinečný dokument města a jeho lidu na významném rozmezí dějinném“. Vyzdvihl „jímavý brodovský smysl pro spravedlnost“, umožňující porozumět „složitému zjevu často tragické symbiózy mezi dvěma národy na sebe odvěce odkázanými, zjevu, který jest ještě zkomplikován účastí živlu židovského, na pohled jenom fluktuálního, ale v podstatě velmi konstantního a rozhodujícího“ (Lidové noviny 40, 1932, č. 29, 17. 1., s. 9; viz dále např. Paul Winter: Nový pražský román Maxe Broda, Rozpravy Aventina 7, 1931/1932, č. 18, 21. 1. 1932, s. 148; Pavel Eisner: Pět německých románů, Lumír 58, 1931/1932, č. 6, 17. 4. 1932, s. 345–347, zde s. 345–346; srov. též Paul Eisner: Der Schüler Dlouhý. Hinweis auf eine Gestalt, Prager Presse 12, 1932, č. 208, 31. 7., příloha Dichtung und Welt, č. 31, s. III).

Pokus postupně do oběhu a snad rovněž kritické rozpravy vracet Brodovy texty lze doprovázet i ryze laskavými slovy o záslužnosti tohoto nového zviditelňování. Aktuální nakladatelsko-ediční podnik má však smůlu, že samotným svým zjevem upomíná k fragmentárnosti, rozptýlenosti, ba absenci základních bibliograficko-textologických, a ostatně i literárněhistorických vodítek, o něž by bylo možné se nadále s prospěchem opřít, třeba i v dalších podnětných interpretačních rozbězích.

PŘÍLOHA

Východiskem soupisu jsou bibliografické přehledy průběžně pořizované a otiskované v předválečných sešitech měsíčníku Deutsche Arbeit.

Betrachtungen. *Bohemia* 78, 1905, č. 190, 13. 7., Příloha, s. 1 [Zur „Philosophie“; Zur „Kunst“; Sieg! Sieg!; Sonderbare Betrachtung].

Baron Fritz. *Bohemia* 78, 1905, č. 304, 4. 11., Příloha, s. 1.

„Der Rezitator“. *Bohemia* 78, 1905, č. 354, 24. 12., Vánoční příloha, s. 8.

So lange ich ihn liebe. *Bohemia* 78, 1905, č. 356, 28. 12., Příloha, s. 1–2.

Gute Kameraden. *Bohemia* 79, 1906, č. 6, 7. 1., Příloha, s. 1–2 [bibliografický přehled, otištěný v *Deutsche Arbeit* 5, 1905/1906, č. 6, březen 1906, s. 448, přisuzuje text Maxi Brodovi, přímo ve výtisku je však pod prózou podepsán Max Milrath, t. č. pedagog pražského novoměstského německého státního gymnázia; srov. též: Max Milrath: Man wundert sich. *Bohemia* 80, 1907, č. 304, 3. 11., *Prager Frauen-Zeitung* 3, č. 44, s. 322–323].

Symbol. *Bohemia* 79, 1906, č. 158, 10. 6., *Prager Frauen-Zeitung* 2, č. 23, s. 30.

Marotten. *Bohemia* 79, 1906, č. 223, 14. 8., Příloha, s. 1.

Die kleine Rache. *Bohemia* 79, 1906, č. 332, 2. 12., *Prager Frauen-Zeitung* 2, č. 48, s. 343.

Höchste Kultur. *Bohemia* 79, 1906, č. 354, 25. 12., Vánoční příloha, s. 5.

Jumalai-Gedichte. Der Magier und der Mond. *Bohemia* 80, 1907, č. 83, 24. 3., *Prager Frauen-Zeitung* 3, č. 12, s. 90.

Vier winzige Romane [Ueber Eleganz; Ballszene; Stacatissimo; Unglückliche Liebe]. *Bohemia* 80, 1907, č. 102, 14. 4., *Prager Frauen-Zeitung* 3, č. 15, s. 113–114.

Inneres und äußeres Gespräch am Strande. Eine Situation. *Bohemia* 80, 1907, č. 269, 29. 9., *Prager Frauen-Zeitung* 3, č. 39, s. 281.

Der allerletzte Brief. *Bohemia* 80, 1907, č. 356, 25. 12., Vánoční příloha, s. 5.

Der Untergang. Roman eines Gemütlosen. *Bohemia* 81, 1908, č. 90, 31. 3., Příloha, s. 5–6, č. 91, 1. 4., Příloha, s. 3–4, č. 92, 2. 4., Příloha, s. 3–4, č. 93, 3. 4., Příloha, s. 3–4, č. 94, 4. 4., Příloha, s. 3–4, č. 95, 5. 4., Příloha, s. 5–6, č. 97, 7. 4., Příloha, s. 3–4, č. 98, 8. 4., Příloha, s. 5–6, č. 99, 9. 4., Příloha, s. 3–4, č. 100, 10. 4., Příloha, s. 3–4, č. 101, 11. 4., Příloha, s. 3–4, č. 102, 12. 4., Příloha, s. 5–6, č. 104, 14. 4., Příloha, s. 3–4, č. 105, 15. 4., Příloha, s. 3–4, č. 106, 16. 4., Příloha, s. 5–6, č. 108, 18. 4., Příloha, s. 3–4, č. 109, 19. 4., Velikonoční příloha, s. 13–16 [seriál na vystřihování, s vlastním číslováním stránek].

Abend (Nach dem Französischen des Charles Cros). *Bohemia* 81, 1908, č. 355, 25. 12., Vánoční příloha, s. 8.

Jules Laforgue. *Bohemia* 82, 1909, č. 31, 31. 1., Nedělní příloha, s. 33–34.

Braun. *Bohemia* 82, 1909, č. 94, 4. 4., *Prager Frauen-Zeitung* 5, s. 39 [báseň].

Steine, nicht Menschen. *Bohemia* 82, 1909, č. 101, 11. 4., Velikonoční příloha, s. 35.

Vom Tode. *Bohemia* 82, 1909, č. 157, 9. 6., s. 1–3.

Ein Besuch in Prag. *Bohemia* 82, 1909, č. 278, 8. 10., s. 1–3.

Die Schwester. *Bohemia* 82, 1909, č. 294, 24. 10., *Prager Frauen-Zeitung* 5, č. 43, s. [1–3].

Die Willemer. Goethes Briefwechsel mit Marianne v. Willemer. Herausgegeben von Philipp Stein. Leipzig, Inselverlag. *Bohemia* 82, 1909, č. 314, 14. 11., Nedělní příloha, s. 33.

Das lustige Theater. *Bohemia* 83, 1910, č. 86, 27. 3., Velikonoční příloha, s. 37.

Der anonyme Brief. *Bohemia* 84, 1911, č. 284, 14. 10., s. 1–3.

Die Heilung. *Bohemia* 84, 1911, č. 351, 20. 12, s. 1–2.

Gymnasium. *Bohemia* 85, 1912, č. 96, 7. 4., Velikonoční příloha, s. 40 [úryvek z románu Arnold Beer, das Schicksal eines Juden].

Napsal Arne Novák (2. 3. 2015)

*Studia na pražské české filozofické fakultě završoval Arne Novák (2. 3. 1880 – 26. 11. 1939), syn prozaičky Terézy Novákové, především jako germanista; hlavní rigorózum na podzim 1902 skládal z „germánské filologie“ a „dějin moderních literatur“. Od počátku literárněkritického a literárněhistorického veřejného působení zároveň bohatě reflektoval písemnictví českojazyčné; r. 1910 se ostatně ke zklamání Arnošta Krause habilitoval pro dějiny literatury české, bohemistickým tématům poté věnoval své univerzitní přednáškové cykly. Dvojdmost zájmu, schopnost pohybovat se v obou oblastech a tedy i porovnávat a zprostředkovávat, zůstala nicméně jedním ze základů jeho filologické práce i v dalších desetiletích. Na jedné straně se Novák jako vykladač české literatury podílel na několika kompendiích adresovaných německojazyčným čtenářům (počínaje pojednáním Die čechische Litteratur der Gegenwart, připraveným pro lipské nakladatelství Amelang /1907, 2. vyd. 1913/; o aktuálních zjevech české literatury Novák již předtím referoval ve čtrnáctideníku Das literarische Echo), na straně druhé soustavně – a to i v letech meziválečných – vystupoval jako interpret starších i právě vycházejících textů autorů německých, včetně svých krajanů –připomenout lze eseje Pražský román? (Venkov, 12. 4. 1917, o Meyrinkově Golemovi) a Duch německé literatury v Čechách (Česká revue, 1918) ad. – viz Soupis vědecké a kritické činnosti Arne Nováka (Praha, Pražský linguistický kroužek 1940, se jmenným rejstříkem) a od roku 2010 též postupně doplňovanou **Digitální knihovnu Arne Nováka**.*

Na podzim 1900 se Arne Novák, t. č. pražský student, vypravil do Berlína, imatrikuloval se na tamější univerzitě a na řadu měsíců, do léta r. 1901 – se stal obyvatelem pruské metropole. V lednu 1901 v Obzoru literárním a uměleckém publikoval stať Vzkříšení či obrození, historiografický přehled charakterizující jednotlivé epochy se zřetelem k podobnostem mezi českými a německými dějinami, duchovními a jinými hnutími a tendencemi (v souvislosti se stavem náboženského života před třicetiletou válkou Novák kupříkladu psal o „středoevropské mdlobě“). 14. ledna 1901 poslal spisovatelce Růžene Svobodové list, krom jiného exponující slabiny českého kulturního světa, a to v konfrontaci s kontinuitami nalézány v německém, říšském prostředí. – Dopis z berlínského pobytu Arne Nováka, jehož průběh podrobněji mapuje právě vydaná kniha Berlínské epizody. Příspěvek k dějinám filologie v Čechách a na Moravě 1878–1914 (Praha, Institut pro studium literatury), zde publikujeme podle rukopisného originálu uloženého v Literárním archivu Památníku národního písemnictví (fond Růžena Svobodová).

mt

Milostivá paní,

Vy mně laskavě dovolíte, abych jednoho večera, kdy Berlín jest nehostinný a světlo lampy studené, použil Vašeho vyzvání a napsal Vám několik vět o sobě a svém okolí? Přinesl jsem si z Prahy trochu teplé záře a trochu stesku, jež málo se hodí do přísného a rozumného Berlína, a byl jsem poněkud osamělý. Neboť dnes, ztratíme-li kořeny tkvící v tradici, co nám zbývá než samota a její chlad? Praha, to jest skutečně kodifikace minulosti, z níž se dá umělecky žít; a my nemáme jiný život, jinou kulturu, než nám dala minulost. Jest mně chvílemi smutno po kráse a musím si ji vyhledati na starých Madonnách 15. věku, jež mají něhu a půvab a jež zvětšují touhu naši po konečném dosažení věčných snů po moderním krásnu. Jest nám jako osadám zbudovaným na periferii velkého města, jež nejsou ani v světovém životě velkého města a jež nemají lesů a lučin; my ztratili háje a vůně minulosti a budoucí krása leží daleko

před námi. Touha jest dnes všecko a více nemáme; Vy, milostivá paní, mně rozumíte, vždyť sama jste básnířkou touhy.

Ale touha upíjí sílu, vede k pasivitě a snění a otvírá nebeské království, země je pro ni uzavřena. A je-li naše království z tohoto světa, musíme se z touhy léčiti realitou a skutečností. Leč napolo jen; jediní mí přátelé knihy nejsou přece upřímným životem, nýbrž jen jeho odleskem, jsou to panny pošetilé. Život není v nich, jest za nimi; neteče v nich krev a nebije srdce, jsou to jen echa, jen odlesky. Leč stačí a nemám teď více než je; tu trochu potišťeného papíru a tanec teček, čárek a otazníků, a přece jdu k nim zas a zas a mazlím se s nimi a usínám i probouzím se v nich. Pamatujete se ještě, milostivá paní, na scénu z Maupassantova Bel-ami, kdy ze společnosti vrací se hrdina se starým básníkem? Jest ticho. Paříž zmlkla, jen hvězdy svítí zdaleka a chladně. A starý básník vstříc velkému divadlu kosmu praví náhle:

„Jsem ztracený tvor, nemám otce, nemám matky, nemám bratra, ani sestry, ni ženy, ni dítěte, ni Boha.

Nemám nic, než poezii.“

A přijde-li jednou i mně taková chvíle osamocení a smutku a půjdu-li jednou nocí, jež volá k upřímnosti, stesknou si snad: „Nemám nic než knihy.“

A přece to nejsou knihy, které dávají iluzi žití, mnohé z nich suché a smutné, díla šedivých filologů se svraskalou pletí, konjektury a varianty a zbytky kusé a mdlé kultur vzdálených k nepochopení, úlomky neumělecké a chabé. A miluji je přece. Hledám za nimi vždy jejich autory a v těch zase tu nejlidštější, nejméně stylizovanou strunu. A tak chvílemi přijde dojem silný a uchvacující. V Göttingách jednou při přednášce Jakoba Grimma o málo poutavém tématě německých právních starožitností pozorovali posluchači, že přednáška vážne a není ani právnicky ani filologicky cenna. A pojednou zachvěl Jakob Grimm rukou a pravil se slzami v očích: „Odpusťte, pánové, můj bratr jest tolik nemocen.“ A to jen stačí, a člověk čítá v suché a nudné jinak knize o starožitnostech hned s jiným dojmem. A dojem ten hledám všude; a v Berlíně germánský filolog má nejlepší příležitost, vždyť vzrůst a rozvoj německé filologie jest jen jednou součástí rozvinu německé říše a ducha. Dovolíte, milostivá paní, abych opsal krásné místo z W. Scherera, v kterém první moderní z germanistů pochopil smysl své vědy: „Piji raději z koflíku, z něhož pival již můj otec, než z koflíku, jež jsem si sám koupil. Byt se starým, pomíchaným, a třeba trochu opotřebeným nábytkem, na kterém zřím, jak přišel dohromady, jest mně milejší než pokoj zbrusu nový v pompejanském stylu napodobený slohově a zhotovený přední firmou. Tento konzervativní rys, užít ve věcech duchovních, v básnickém bohatství našeho národa, zrodil německou filologii“. A to nám chybí v Čechách: chybí nám věda, jež by zachycovala a reprodukovala českou kulturu jako takovou, jež by podávala obraz našeho duchovního života v jednotě a celkem, jež by velikou osobnost národa viděla za vším, jako mocné movens. Neznáme a nestudujeme své kultury národní a brzo budeme z ní a slovácké kroje budou jen ve budapeštském národním muzeu maďarském a české nádoby ve vídeňském „Kunstgewerbe Museum“. Mluvíme pro historické státní právo, ale jinde trháme kontinuitu a nejsme již ti, již jsme byli v století 15. a 16. Odnárodňujeme se sami a Vídeň ruší nejen jazyková nařízení, ale celou naši bytost. Byl jsem nedávno nesmírně dojat v Berlíně silou historické kontinuity v německém národě. Dole v Novém Muzeu stojí omalovaná dřevěná ‚Mater misericordiae‘, jež pláště modře podšitý a zlatě lemovaný objímá hříšníky a bloudící v tomto slzavém údolí. Nejenže to jsou tytéž typy lidové, jež znám z ulic Berlína, ale Madona sama jest táž nývá a měkká blondýna, jež promluvila ke Goethovi v Sesenheimu, jež mluví k nám z Klárky a Markětky a jež německými městy jde denně a staví se v Charlottenburce u mauzolea, aby se pomodlila u hrobu své patronky královny Luisy, jež chodila jednou zahradou a trhala květy a myslila na Hölderlina, když přišel Friedrich Wilhelm III. a posadil ji na trůn pruský. Ne nechci opěvovati tu berlínskou ženu, jež stavší se matkou, pevní filistovství a nemá vkusu a citu pro cokoliv nevšedního a odbírá Gartenlaube a čte Eschtrutovou. Ale jen jedno jsem chtěl říci: jak německý lid konzervuje typické své

znaky. Ze země, odkud v 16. století vyšel tvrdý a bezohledný Luther, vychází v 19. věku krutý a bortící Nietzsche, a u nás? Tábořsko mělo muže činu a energie a má dnes snílky mdloby a náboženského útěku před světem: Sovu a Bílka. Spojují Bílka s Chelčickým a snad právem: ale pojítka obou, náboženství, stojí u obou na kontrérních pólech, u tohoto jest to víra vzdoru a aktivity, mužné energie a pýchy, u onoho náboženství umdlených, již mají jen jednu potřebu: najít koutek, kde je ticho k meditaci a rezignaci. A tak jdeme do budoucnosti, jež jest hrozivá a velká; zda můžeme říci, jak před patnácti léty tvrdil Neruda, „dost v zemi železa na dobré meče, / i v krvi železo!“.

A hle, sám zase jsem v snění a meditaci, jež ochromuje svaly a pije krev, zas syn Hamletův, který nepomstí krve otce svého. A chvíle, kdy by se to mělo státi, se blíží. Chodím často po Kurfürstenbrücke a hledím na sochu Velkého Kurfirsta, umělecký odkaz minulého věku. Všickni obdivují krásně vymodelované svaly otroků sevřených kruhy a řetězy. Otroci ti jsou porobení Slované: k tomu jsou jejich svaly. Před novým parlamentem bude se stavěti ohromná socha Bismarckova, několik let bude potřeba k vystavení. Bůh ví, jaké tam budou karyatidy; nejen z Dürnkrot k Bílé Hoře, ale i od vpádu Otty Braniborského až ku Hradci Králové jde trnitá stezka.

Odpusťte, milostivá slečno, že jsem Vás oloupil o tolik drahého času, naplnil jsem se iluzí, že sedím proti Vám a vyprávím, a zapomněl jsem, že jsem v cizině.

Psal bych rád panu Šaldovi, ale neznám tónu, který by dovedl probuditi u něho jas a jaro, které potřebuje. Budu o tom ještě přemýšleti.

Prosím, abyste ráčila vyřídití mé nejuctivější poručení veleváženému panu choti a ruce Vám líbaje
jsem v hlubokém obdivu a úctě
nejoddanější

14/1 1901

Arne Novák. Berlin C Linienstr. 218.

Píše Olga Zitová (16. 3. 2015)

Jako dvacátý šestý svazek knižní řady Beiträge zur deutschmährischen Literatur (Příspěvky k německé moravské literatuře), vydávané olomouckou Katedrou germanistiky FF UP, vyšla publikace Terezy Pavlíčkové *Die Entwicklung des Nationalitätenkonflikts in der Znaimer deutschen Presse 1850–1938* (Vývoj národnostního konfliktu ve znojemském německém tisku v letech 1850–1938, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2013). Původně se jednalo o disertační práci obhájenou v roce 2012 na Filozofické fakultě v Olomouci.

V úvodní části knihy se autorka věnuje počátkům znojemského tisku a prvním národnostním sporům, které se odehrávaly na stranách periodik vydávaných v tomto historickém, do vzniku Československé republiky převážně německojazyčném městě na hranici jižní Moravy a Rakouska. V letech 1850–1865 ve Znojmě vycházely pouze jediné noviny psané v němčině, Znaimer Wochenblatt. Podle autorky mohla být právě absence názorové tiskové opozice jedním z důvodů, proč tento znojemský týdeník neobsahoval žádné politické komentáře. Situace se změnila v roce 1865, kdy bylo založeno konkurenční periodikum Znaimer Neue Zeit, které hned roku 1866 nahradil týdeník Znaimer Botschafter. Na stránkách obou vzájemně si konkurujících novin (Znaimer Wochenblatt a Znaimer Botschafter) se v roce 1869 rozproudil spor o oficiální název města Znojma, povýšeného v časech Přemysla Otakara I. na město královské. Konkrétně šlo o otázku zachování, nebo zrušení přívlastku „königlich“ (královský), odkazujícího na vazbu Moravy a Čech, v názvu města. Na počátku sporu stálo usnesení obecního výboru z 18. listopadu 1869 o tom, že má být atribut z názvu města odebrán.

V periodiku Znaimer Botschafter byla snaha o odstranění přívlastku interpretována jako projev národnostního fanatismu a přílišného úsilí o eliminaci všeho, co by mohlo jen trochu souviset s Čechami, a to i za cenu pokroucení historie. List navíc upozorňoval, že změna názvu města by stejně neodvrátila případnou federalizaci a spojení Čech s Moravou. Přestože se Znaimer Botschafter vyjadřoval ve prospěch zachování atributu „königlich“, nebyl zastáncem myšlenky rakousko-uhersko-českého trialismu – před němečtím, češtvím a maďarstvím mělo podle něho mít přednost vždy rakušanství, tedy loajalita vůči mnohonárodnostní monarchii, překračující a zastřešující jednotlivé národnostně vymezené hranice. Znaimer Wochenblatt na svých stranách naopak odmítal, že by odstranění přívlastku bylo výrazem národnostního fanatismu. Na příkladu polemik mezi těmito dvěma periodiky Pavlíčková ukazuje, jak začala od konce šedesátých let 19. století ve znojemském tisku převažovat tematika národa, národnostní příslušnosti a nacionalismu. Diskuze o oficiálním názvu města Znojma podpořila soudržnost autorčina pojednání, a tak se právě v této úvodní části knihy podařilo vyvarovat toho, že by výklad zůstal rozdrolený do rozboru jednotlivých novinových článků bez širší souvislosti.

Pro výzkum tisku ve Znojmě a okolí si autorka vybrala dlouhé časové období od roku 1850 do roku 1938. Kromě časového, místního a jazykového kritéria uplatnila pro vymezení zkoumaného materiálu také kritérium žánrové – středem zájmu jsou noviny, tedy tisk s minimálně týdenní periodicitou charakteristický aktuálností obsahu (s. 19). Mnoho pozornosti se nakonec soustředí i na ty oblasti, které byly z výzkumu původně vyloučeny (český tisk) nebo byly označeny za okrajové (lidový kalendář, spolkový tisk). Jakkoli Tereza Pavlíčková zahrnutí těchto „výjimek“ do knihy vždy náležitě komentuje (má se jednat o případy z různých důvodů důležité kvůli pochopení širšího kontextu), nabývají tato odbočení od hlavního tématu rozsahu, který nutí k zamýšlení nad proporcionalitou celé knihy. Z celkových 322 stran monografie je věnována větší polovina (asi 180 stran) právě oněm tématům, která byla v úvodu práce umístěna spíše na okraj. Tak jsou v centrální druhé

kapitole věnované vývoji znojemského tisku do roku 1919 (s. 25–259) v rámci podkapitoly o „tisku ve službách spolků, stran, národů a nacionalistů 1878–1919“ (s. 105–259) kupříkladu tiskové orgány (tedy ne noviny) tří různých znojemských spolků. Větší část osmdesátistránkového oddílu o liberálním tisku připadá na interpretaci románu Antona Ohorna *Deutsches Erbe* (Německé dědictví), který v roce 1903 vycházel na pokračování na stránkách týdeníku *Znaimer Sonntagblatt* formou speciálních příloh. Poselství románu a postoj liberálního tisku jsou ve vztahu k soužití Čechů a Němců podobné: „nebylo správné, a proto bylo nežádoucí“ (s. 198). Na základě soupisu použitých pramenů umístěného na konci monografie se ale zdá, že bylo při interpretaci využito knižní vydání, a ne novinové (viz Anton Ohorn: *Deutsches Erbe. Roman aus den nationalen Verhältnissen Böhmens*. Znaim, Karl Bornemann 1903). Nabízí se proto otázka, zda a nakolik se tato vydání mohou vzájemně lišit.

Ve spojitosti se *Znaimer Sonntagblatt* se autorka zaměřuje také na – opět neperiodickou – publikaci *Deutscher Volkskalender für das Jahr 1903* (Německý lidový kalendář na rok 1903), a postupně rozebírá celkem jedenáct textů v něm obsažených. Z výkladu je ovšem patrné, že kalendář, vydaný navíc Svazem německých Moravanů, byl ve *Znaimer Sonntagblatt* pouze inzerován a doporučován pozornosti čtenářů. Na stranách 132–157 tedy čteme o textech, které jako takové součástí znojemského periodického tisku vůbec nebyly. Prostor a interpretační úsilí, které Pavlíčková soustředila do zmiňovaných oblastí, mohly být vloženy spíše do závěrečné třetí kapitoly, věnované letům první republiky. Ta je totiž dlouhá přibližně tak jako kupříkladu část o Ohornově románu. Je škoda, že se taková nevyváženost dotkla právě období první československé republiky, které by si zasloužilo více pozornosti. Výklad se na rozdíl od let 1850–1919 soustředí již pouze na jediné periodikum, a sice na týdeník (v letech 1919–1920 dokonce deník) *Südmährische Rundschau* (kap. „Výhled na roky 1919–1938: *Südmährische Rundschau*“, s. 261–306).

Monografie ukazuje, jak náročná může být práce s tiskem a jak důležité je vymezení textového korpusu. Pavlíčková sleduje vývoj národnostního konfliktu na jasně definované regionální úrovni, v dlouhém časovém období a na článcích rozličně zaměřených periodik (např. také v tisku liberálním či křesťansko-sociálním, dokonce i ve vybraných novinách českých) i v dalších pramenech. Výběr sledovaných textů se neřídil kritériem žánrovým, a tak jsou zahrnuty texty velmi různorodé: od běžných novinových zpráv až po beletrii včetně poezie. V práci s materiálem Pavlíčková upřednostňuje postup filologický před historickým. Sleduje např. výběr jazykových prostředků či komunikační strategie, které se uplatňují ve zcela konkrétních článcích. Výhoda tohoto přístupu spočívá v tom, že veškeré autorčiny poznatky a závěry mají v analyzovaném materiálu okamžitou oporu. Současně se v něm ale skrývá nebezpečí přílišného setrvávání v detailu a následného roztržštění textu. Autorce se tyto dva póly dařilo vyrovnávat s různou mírou úspěšnosti.

Píše Veronika Tuckerová (30. 3. 2015)

Kniha Michelle Woodsové *Kafka Translated* (New York, Bloomsbury 2014, 283 s.) je zamyšlením nad tím, čím může zkoumání překladů přispět k porozumění Kafky. Autorka, anglistka působící na Státní newyorské univerzitě v New Paltz, analyzuje překlady, ale také překladatelské poznámky, recenze a teoretická pojednání. Současná doba se pro podobnou studii dobře hodí: Woodsová má k dispozici kromě původních překladů Kafky do angličtiny i mnohé překlady nové, které vycházejí od konce osmdesátých na základě kritického souborného vydání Kafkaova díla. V těchto nových vydáních se překladatelé a vydavatelé pokoušejí „získat zpět to, co mnozí považovali za ztracené: části textů [...], mnohoznačnost a specifčnost jazyka a z něj vycházejícího humoru“ (s. 3). Studie Woodsové zároveň dokládá, že téma překladu je v posledním desetiletí na angloamerické půdě živé. Překladů vychází více než dříve, otázce překladu je věnována soustavnější kritická a odborná pozornost (sama Woodsová je autorkou knih o překladech Milana Kundery či o souvislostech divadla, cenzury a překladu).

Kafka Translated se zabývá překlady čtyř důležitých překladatelů Franze Kafky (Milena Jesenská, Willa Muirová, Mark Harman a Michael Hofmann). Volba překladatelů se může zdát poněkud nahodilá (překladatelka do češtiny, tři do angličtiny, dva raní překladatelé, dva současní), dobře ovšem ukazuje posuny v překladatelských přístupech od dvacátých let do současnosti. Hlavním teoretickým zázemím Woodsové je překladatelská teorie Lawrence Venutiho; autorka užívá různých jeho konceptů občas bez uvedení pramene, což dokládá, nakolik tyto teorie v americké anglistice již zdomácněly. V příklonu k jeho terminologii nazývá překladatele „embodied agents“ (tělesní prostředníci) a „holistic, gendered, and literary beings“ (bytosti celistvé, genderově určené a literární) (s. 6). Namísto hodnocení jednotlivých překladů dává prostor a „viditelnost“ jejich autorům, umožňuje, aby nás informovali o svém přístupu a překladatelských volbách. Uvádí jejich překládání do kontextu jejich myšlení o překladu, naznačuje, jak „exilové“ zkušenosti ovlivnily jejich literární jazyk (Woodsová označuje termínem exil pobyty Jesenské ve Vídni a Muirové v Praze), ale také je uvádí do vztahu k dobové nakladatelské a editorské praxi a soudobému literárnímu prostředí.

Woodsová přiznává Jesenské a Muirové zásluhy, které jim byly upírány v době, kdy se překladatelství považovalo za podřadnou literární činnost (trend, který podle autorky v anglickém kontextu stále trvá), a také vzhledem k jejich marginalizované pozici žen. V souvislosti s Jesenskou, první překladatelkou Kafky vůbec, Woodsová informuje o kvalitě jejích vlastních novinářských textů a pomáhá ji demystifikovat coby „Kafkovu milenkou,“ což je obraz převládající v anglofonním prostředí. Woodsová kladně hodnotí „věrnost“ jejího překladu povídky *Topič*, o níž se vyjádřil Kafka v jednom ze svých dopisů. Ale na rozdíl od kritiků, kteří kritizovali tuto „věrnost“ jako výsledek nedostatečné znalosti němčiny a nedostatečných překladatelských zkušeností, v ní Woodsová vidí otevřenost vůči literárnímu experimentu a stylistické „transgresi“. S odkazem na Neumannův *Kmen*, kde vyšel *Topič* jako vůbec první překlad Kafkaova díla do jiného jazyka (*Kmen* 4, 1920–21, č. 6, 22. 4. 1920, s. 61–72), Woodsová tvrdí, že Jesenská překládala „v místě a době, kdy byly takové transgrese aktivně vyhledávány, neboť byly vnímány jako artikulace estetických a v důsledku toho sociálních změn“ (s. 27). To je bezesporu zajímavý pohled na překlad Jesenské, jemuž, jak Woodsová správně poznamenává, kritici nevěnovali přílišnou pozornost. Autorka necituje článek Josefa Čermáka, který připisuje „věrnost“ překladu Jesenské, „otrocké“ zachovávaní německého slovosledu, důvodům historickým. Je „věrnost“ projevem nevědomé jazykové interference, anebo důsledkem uvážené volby? Woodsová nebere v potaz dlouhou tradici překladu z němčiny do češtiny s jejich specifickými stylistickými a syntaktickými problémy a se sympatiemi vůči Jesenské hodnotí její překlad dnešními měřítky, která vyžadují přesnost; překladatelé jako Harman se snaží co nejvěrněji převést Kafkaova souvětí a dodržet úspornost či přímo sporost originálu.

Jako první překládali Kafku do angličtiny manželé Willa a Edwin Muirovi, kteří v letech 1921 až 1924 žili v Praze (v letech 1930–48 přeložili *Zámek*, *Proces*, a *Ameriku*). Ačkoli překlady byly většinou přičítány Edwinu Muirovi, připisuje Michelle Woodsová na základě archivních dokumentů velký podíl na jejich autorství Wille Muirové. Tyto překlady byly kritizovány za nedostatek přesnosti, za to, že neodpovídaly Kafkově modernistickému stylu, za „normalizaci“ jeho jazyka. Woodsová se je pokouší rehabilitovat s argumentací, že Muirovi Kafkův styl dobře chápali a cenili jej – Kafka koneckonců vyšel anglicky jejich zásluhou – ale věděli, že musejí jazyk neznámého autora „domestikovat“, převést jej do „přirozené angličtiny“, která přitom pro tyto Skoty vůbec přirozená nebyla. Jen tak mohli napomoci Kafkovi na cestě k anglicky mluvícím čtenářům. Jak ve svém poutavém portrétu autorky uvádí, Willa Muirová sama psala modernistickou a experimentální prózu.

S Harmanem a Hofmannem se dostáváme do „velké éry nových překladů“ (podle Harmanova vyjádření, s. 91) po roce 1987, kdy nakladatelé z USA a Velké Británie začali objednávat nové překlady Kafky. Woodsová pozorně čte, co Harman a Hofmann píšou o svém přístupu a konkrétních překladatelských volbách v předmluvách, rozhovorech a esejích. Zajímavě pojednává o angličtině obou překladatelů (Harmanův irský původ, Hofmannův německý otec) a jejich literárním jazyce (kupříkladu co se Harman naučil od Becketta, o němž psal, a co z toho přenáší do svých překladů).

Analýzy Woodsové názorně ukazují, jak se historicky měnily požadavky literárního překladu. Její přístup také implicitně popírá běžná tvrzení, že nové překlady nutně nahrazují ty starší. Zastává zajímavou myšlenku, že autoři nových překladů to „mají snazší,“ protože překládají dobře zavedeného klasika, spíše než nového autora, a mohou si dovolit použít náročnější, experimentální jazyk (s. 89). Nové překlady, jako ten Harmanův, nám dávají podle Davida Damrosche „módně postmoderního Kafku“. Dnes oceňujeme jeho styl, neboť jsme prošli „postmoderní láskou k fragmentům, vnitřním rozporům a nedokončenosti“ (s. 88). Až novější překlady podle Woodsové dávají vyniknout Kafkově humoru.

Druhá část knihy se zabývá překladem jako tématem Kafkovy prózy, a „překladem“ Kafkových textů do různých filmových podob, včetně kupříkladu *Ameriky* Vladimíra Michálka z roku 1993. Woodsová se inspirovává současnými studii o „literárních překladatelích“ v anglické literatuře. Obzvláště bohatá je její analýza ústřední kapitoly v románu *Proces*, která konkrétně tematizuje překlad. Pohled na Josefa K. jako tlumočníka či překladatele (v setkání s italským hostem, jehož má provádět po Praze) nabízí možnost vyhraněného výkladu ústředního podobenství prózy *Před zákonem*. Analýza Woodsové je nejúčinnější právě tam, kde se věnuje specifickým aspektům překladu a tlumočení: mimojazykové komunikaci Josefa K. (užití rukou a rtů), či v přeneseném významu konstrukci vypravěče románu jakožto překladatele. Méně přínosné a metodologicky sporné se mi jeví užívání slova „překlad“ ve významu „chybné či nedostatečné komunikace“, což je ovšem častá interpretační figura odborných textů o Kafkovi.

Především je ovšem v analýze Woodsové sporné, nakolik je účelné používat tentýž výraz, „překlad“ (translation), pro překlad interlinguální (Jacobson) a zároveň pro filmovou adaptaci textu, a dokonce i ve významu interpretace. Jiné jazyky ostatně takovou pružnost neumožňují, anebo ne tak snadno. Studie Woodsové tak mimoděk připomíná, že překladatelské diskursy nejsou vždy přeložitelné. Přínosný je na druhou stranu autorkou nově zavedený termín „transreading“ pro takové zkoumání překladu, které umožňuje nová čtení původního textu.

Knihla poskytuje vhlad do „anglického Kafky“, specifické recepce jeho díla v anglickém překladu, a je inspirací pro všechny, kdo se zajímají o Kafku i překlad obecně. Silnou

stránkou knihy je pečlivá prezentace materiálů dříve v angličtině nepřístupných, v bohatství a pečlivé analýze pramenů. Českého čtenáře vybízí elegantně a vtipně napsaná publikace k novému zamyšlení nad rozdíly mezi různými překlady Kafky do češtiny.

Píše Julia Hadwiger (13. 4. 2015)

Pokračování *Echa* z 2. 2. 2015

Je zcela legitimní, že se Steffi Böttgerová při psaní **biografie** o Hansi Natonkovi musela omezit jen na některé aspekty, neboť „předmětem této knihy nemohla být ani literárněvědná analýza jeho románů, ani kulturněhistorické zhodnocení Natonkova takřka nepřehlédnutelného publicistického díla“ (s. 231). Vystává ale otázka, nakolik by tedy nebylo lepší od posuzování jeho románů úplně upustit. Podle autorčina – z mého pohledu neodůvodněného – hodnocení je třeba pohlížet na oba první Natonkovy romány *Muž, který nikdy nemá dost* (1929) a *Peníze vládnu světu aneb Dobrodružství svědomí* (1930) jako na „nedokonalé pokusy začátečníka“ (s. 56). Dochází k tomuto kontroverznímu závěru: „Skutečná tragédie, velký životní omyl Hanse Natonka spočíval zřejmě v jeho přesvědčení, že je romanopiscem. [...] Malá forma, povídka, glosa, historika, anekdota – to všechno byly formáty, v nichž se mu podařilo zachytit atmosféru a vytvořit charakterly [...]. Natonek exceloval také jako pozorovatel každodenních situací [...], ale jeho pokusy spojit je ve větší vypravěčský celek s krutou pravidelností selhávaly“ (s. 180f.). Pro Böttgerovou byl Natonek „rozený novinář“ (s. 82) a „mezi 2500 texty psanými v letech 1913–1941 pro noviny se sotva najde nějaký, který by neměl vlastní osobitý půvab“ (s. 81).

To je nejspíš příčinou faktu, že výbor z díla vydaný v roce 2013 pod titulem **Letzter Tag in Europa** – podle **Posledního dne v Evropě**, jednoho z Natonkových nejznámějších esejů z roku 1941 – propůjčuje hlas více Natonkovi novináři než spisovateli: příloha svazku obsahuje poznámky *K této publikaci*, v nichž Böttgerová popisuje ztížené publikační podmínky německy píšících autorů v emigraci a osvětluje svá ediční kritéria. Zohlednila především „aktuální politické texty“ (s. 307), u těch literárních naproti tomu vládl „přísný výběr“, který odůvodňuje – z vědeckého pohledu poněkud sporně – takto: „Mnoho těchto krátkých povídek je poplatno literárnímu vkusu a humoru třicátých let, který nám dnes již připadá vzdálený a prázdný. Proto byly vybrány jen texty z pohledu vydavatelky nejcenější“ (s. 308). Ty jsou seřazeny chronologicky podle data vzniku, popř. vydání s rozdělením podle životopisných zastavení v Praze, Paříži a New Yorku / Tucsonu v Arizoně. Jde jednak o strojopisy z pozůstalosti ze Spolkového archivu v Berlíně, jednak o četné přetisky z různých novin a časopisů (jako např. *Prager Tagblatt*, *Pariser Tageszeitung*, *Das neue Tage-Buch*, *Die neue Weltbühne* a *Aufbau*, jako rovněž o „neznámé novinové výstřižky“ z pozůstalosti, u nichž zřejmě nebylo možné zjistit publikační údaje).

V Natonkových textech ke slovu často přichází český domov, resp. Praha, jako třeba v esejích, které vznikly během jeho pražského pobytu v letech 1933–1938, mezi jinými *Pád člověka – Typologie ulice*, *Nóbl národ*, *Hospodská rvačka*, *Pražské ulice*, *Český deník* a *Osud výpravy*. Natonek zde zpracovává kromě politické situace a zvláštností města také problematiku exilu: „Mnoho toho republika ztratila, ale v jádru zůstala nedotčena. Němci ale, kteří se hlásili ke své nedělitelné české domovině, ztratili všechno; to poslední, co může člověk ztratit: svůj domov. Mohou teď zpívat onu píseň, nejmocněji rozehvívající píseň, jaká kdy vzešla ze srdcí mnohonásobně zkoušeného národa: Kde domov můj?“ (s. 105). Další rozloučení s Prahou nesl těžce, v pozdějších textech, jež sepsal v Paříži, hraje domovská země rovněž stále znovu důležitou roli, jako např. v *Epizodách kapitulace*, *Monologu posledního listu*, *Strašidelných setkáních* nebo v textu *Strašidla pražská*, esejí, v němž se Natonek vyjádřil mimo jiné ke konci pražské německé literatury a především k Meyrinkovu *Golemovi*.

Také v zařazených literárních textech se setkáme s Prahou často, např. v působivých líčeních *Obrazový dokument*, *Dítě ve vzduchu* a *Vevnitř a venku*. V poslední části publikace převažuje tematika útěku, loučení s Evropou, těžké začátky nového života v Americe a

problematika jazyka; kromě toho zde byly ojedinele otištěny Natonkovy básně. Několik textů se shoduje s výběrem z Natonkovy publicistiky a korespondence, který spolu s románem *Ulice zrady* vydal na počátku 80. let Wolfgang U. Schütte (*Die Straße des Verrats. Publizistik, Briefe und ein Roman*, Berlin: Der Morgen, 1982), nicméně jsou teď některé z nich u Böttgerové uvedeny pod jiným titulem, jako např. povídka *Aparát. Jeden akt české tragédie*, která zde nese název *Vondráček pomáhá katovi*. Proti tomu nelze v zásadě nic namítnout, protože vydavatelka vycházela z prvních otisků (u Schütteleho nejsou tyto registrovány), ale odpovídající vysvětlující komentář by jistě nebyl na škodu.

Totéž platí pro román *Ulice zrady*, který zůstal za Natonkova života nezveřejněn a podle něhož pojmenoval svůj výbor Schütte, jež jej vydal poprvé: u stejnojmenného otisku úryvku, který zařadila Böttgerová (*Die Straße des Verrats*), sice na Schütteleho publikaci odkazuje, u jiného úryvku ale (*Wege zu den Schatten. Prager Heimkehr 1934*), který se mimochodem znovu vztahuje k písni a otázce „Kde domov můj“ (s. 145) a jeho protagonista se zařazuje do „rodu uprchlých Pražanů“ (s. 143), na žádnou spojitost s románem neodkazuje, ačkoli zde lze tuto pasáž – co do obsahu očividnou – bez problémů najít (s. 293–296). Místo toho uvádí jako pramen strojopis z pozůstalosti ve Spolkovém archivu v Berlíně (s. 368) a v biografii tento text také označuje jako „dosud nepublikovaný“ (s. 80). Politováníhodné jsou kromě toho částečně velmi sporé bibliografické údaje k prvním otiskům, mnohokrát uváděné bez údaje o ročníku a čísle a bez jediné zmínky o stránkovém údaji, což vystopování originálních příspěvků samozřejmě ztěžuje.

Jinak lze ale knihu co nejvřeleji doporučit a je báječné, že tato nová publikace nyní umožňuje přístup k dosud převážně neznámé části Natonkova obsáhlého díla. Nabízí mnoho působivých textů, které stojí za přečtení, jako je např. pozdní skica *Návrat domů* (1962), v níž Natonek vzpomíná na plavbu do New Yorku v lednu 1941 a jež končí těmito slovy: „Všude na světě je cizina, diaspora; všude na světě může být domov, a někteří ho nenaleznou nikdy a nikde“ (s. 283). Nezbývá než doufat, že se Natonkovo dílo konečně setká se zaslouženým zájmem a že nezavládne znovu ticho.

Překlad Petra Grycová

Napsal Rainer Maria Rilke (27. 4. 2015)

Dopis, ježž R. M. Rilke poslal začátkem roku 1896 Jaroslavu Vrchlickému spolu s výtiskem své sbírky Obětiny lárům (Larenopfer), je uložen v Literárním archivu PNP v Praze (fond Jaroslav Vrchlický, LA PNP, kor. přijatá). Kniha vyšla v Praze v nakladatelství H. Dominicus na konci roku 1895, nese však vřočení 1896. V osobní knihovně Jaroslava Vrchlického, uchovávané rovněž v PNP (čítá přes 8600 svazků), jsou dodnes dva exempláře prvního vydání této knihy. V jednom z nich je vepsán sonet, datovaný o několik dní dříve než dopis (23. 1. 1896) a podepsaný Rilkem (LA PNP, knihovna J. Vrchlického, sig. Vrchlický 6873). – Zatímco dopis byl již otištěn v edici Rainer Maria Rilke: Briefe zur Politik (ed. Joachim W. Storck, 1992, s. 9–10), dedikační sonet zaslaný Jaroslavu Vrchlickému není v Rilkových sebraných spisech zahrnut a publikován je tak zde pravděpodobně vůbec poprvé.

lama

Praha, 29./I. 1896
Vodičkova 15. B. I.

Velectěný Mistře,

již drahnou dobu tu je zchystán výtisk Obětín lárům, ježž jsem Vám zamýšlel předat coby skrovné, prosté znamení své upřímné úcty. Řádky věnování, které jsem vetknul na jeho počátek, Vám řeknou, proč jsem se opozdil: byl to onen pocit bázně a ostychu, jimiž naplněn předstupuje učedník před Mistra... a pak druhý, vnější důvod: nebyla mi známa Vaše adresa, velevážený pane.

Prosím, přijměte mé věnování s laskavostí!

Má knížeečka se za tu krátkou dobu, co je na pultech, dočkala již značného uznání; rovněž prof. dr. E. Albert, dvorní rada ve Vídni, se mi o ní vyjádřil velmi pochvalně. –

I Vy jste, Mistře, poznal, oč usiluje: v ohlušujícím bojovém ryku má zaznít tichý akord míru; tak jako zřídlo v nitru skal, čiré jak duše, ztajeně a důvěrně ševlí své libé báje, byť venku v mocných poryvech bouře bēdují a stēnají kmeny lesních velikánů. – A má vyjádřit sympatii, kterou chovám k Vašemu lidu a jeho uměleckým snahám, a má svědčit o tom, že vím o všeobjímající říši nad škatulkami národů, říši, kde slunce umění nikdy nezapadá!

A nyní díky, velectěný Mistře, za Vaše milá slova uznání; jsem pohnut a hrdý. – Dovolíte mi někdy, abych se Vám směl přijít představit?

Snad Vás bude zajímat také přiložený sešit Čekanek, jenž je dárkem lidu; smysl a účel Vám prozradí úvodní řádky.

S vroucím obdivem,
velevážený Mistře
Vám oddaný
René Maria Rilke

*

23. I. 96

Nechť tato kniha srdce projasní ti,
vždyť poslal ji pln bázně, v rozechvění,
učedník, jenž si svého Mistra cení
a vlídným slovem povzbuzen se cítí.

Zář červánků, jež na čele ti svítí,
se v očích lidí v nesmrtelnost mění;
já ovšem soudím – většího nic není –,
že národ tě co Goetha musí ctíti.

Ba, leckdo k němu přiblíží se stěží,
však díky tobě Faustův mocný přívál
do řečiště tvé mateřštiny vplývá.

Faustovské břímě na básníku leží,
a přesto stejně o radosti zpívá! –
Ze rmutu časů stoupá píseň živá. –

s vroucím obdivem,
velectěný Mistře,

René M. Rilke

Překlad dopisu Eva Jelínková, překlad veršů Michaela Jacobsenová

Píše Lucie Merhautová (27. 4. 2015)

René Maria Rilke a Jaroslav Vrchlický

V otázce vazeb Rainera Marii Rilka k tzv. lumírovské generaci českých spisovatelů bývá nejvíce a oprávněně akcentován básníkův osobní i umělecký vztah k Juliu Zeyerovi, zprostředkovaný Valerií Davidovou z Rhonfeldu. Dosud byly známy dva texty týkající se Jaroslava Vrchlického – báseň *Jar. Vrchlický* publikovaná ve sbírce *Obětiny lárům* (*Larenopfer*, vyšla na konci roku 1895 s vročením 1896) a dopis z 29. ledna 1896. Existuje však i třetí, v Rilkových sebraných spisech nevydaný a sekundární literaturou dosud pravděpodobně nereflektovaný text – sonet vepsaný do exempláře *Obětin lárům*, který Rilke zaslal Vrchlickému spolu s dopisem. Rilke na rozdíl od Zeyera Vrchlického osobně neznal, v dopise ho žádá, aby se mu mohl přijít představit, vyplývá z něj také, že reagoval na Vrchlického předchozí hodnocení *Obětin lárům* (tomu by odpovídaly i dva exempláře ve Vrchlického knihovně, přičemž jen jeden je s dedikací). Dopis i nově nalezený sonet mohou podhalit více o postoji mladého německého básníka k tehdy nejznámějšímu básníku českému.

Dosavadní výklady vztahu obou autorů se soustředily hlavně na otázku, zda Vrchlického kniha, jejíž četba lyrického mluvčího v básni *Jar. Vrchlický* naplňuje požitkem, je překladem do němčiny či originálem. Na Rilkovu znalost češtiny panují různé názory. Sám Rilke psal německé básnířce, nadšené sympatizantce s českou kulturou a překladatelce Zeyerovy epiky Ottilii Malybrokové-Stielorové o „značně nedostatečné znalosti řeči“, kvůli níž nemůže dobře porozumět „krásám smyslu a formy“ (cit. podle J. Patejdlová-Janičková, Znali se Rilke se Zeyerem osobně?, Sb. Nár. musea v Praze, Řada C – Lit. historie, sv. 8, 1963, č. 2, s. 88 a 92). Lze tedy předpokládat, že i Vrchlického četl v překladu.

Dedikační báseň je určitý žánr, stylizace mluvčího jako učně a Vrchlického jako mistra není překvapivá ani přehnaná, nesvědčí jen o snaze seznámit se s prominentní osobností – v devadesátých letech 19. století němečtí básníci (nejen) z Prahy Vrchlického svorně obdivovali a považovali ho za největšího pražského básníka bez ohledu na užívaný jazyk. Vykládali a přivlastňovali si ho různě, i protikladně, někteří židovští autoři jej pro dramatickou báseň *Bar-Kochba* (1897, něm. 1899) považovali dokonce za spojence. Význam pro Rilka neměla ani jistá rivalita mezi Zeyerem a Vrchlickým. Pokud v básni *An Julius Zeyer z Obětin lárům* předpovídá docenění Zeyerova díla, jehož vstupu do světové literatury mohly podle něj napomoci i překlady Malybrokové-Stielorové, nenarušovalo to respekt k dílu Vrchlického. Přírovnání ke Goethovi („že národ tě co Goetha musí ctít“) míří dvojím směrem – jednak k Vrchlického překladům obou dílů *Fausta* do češtiny z roku 1891, jednak k dobové interpretaci Vrchlického jako českého Goetha.

Tradovaným názorem je, že Rilke znal Vrchlického z překladů Friedricha Adlera z roku 1894 nebo z toporných pokusů Edmunda Grüna vydaných mimo jiné i v roce 1894 v pražském nakladatelství Dominicus, stejně jako *Obětiny lárům*. Rilke však mohl čerpat i z obsáhlého komentovaného výboru *Neuere Poesie aus Böhmen. Anthologie aus den Werken Jaroslav Vrchlický*, který vydal v roce 1893 ve Vídni významný lékař, univerzitní profesor a dvorní rada Eduard Albert. V této antologii byly mimo jiné přetištěny tři desítky překladů Adlerových, zdařilá přebásnění Luisy Breiské (vídeňské příbuzné Arthura Breiského) nebo Bronislava Welleka (otce René Welleka). Liberální část německé kritiky na základě tohoto výboru a Albertovy interpretace šířila obraz Vrchlického jako univerzálního básníka, českého klasika, dovršitele českého literárního vývoje 19. století. Rilke v dopise Vrchlickému tak jistě nezmiňuje Albertovu „chválu“ náhodou, na celou Albertovu řadu *Poesie aus Böhmen* (4 sv.

1893–1895) jej navíc upozornily i překlady Malybrokové-Stielerové, z nichž zejména přebásnění *Zpěvu o pomstě za Igora* bylo nejen Zeyerem pokládáno za umělecky zdařilé.

Rilkova stylizace vděčného učedníka se zcela míjela s postoji představitelů české literární moderny k Vrchlickému. Pozitivní ohlas překladů Vrchlického díla do němčiny včetně německých modernistických časopisů, jeho začleňování do literatury německé a světové, měly zpětný vliv na další polemické konfrontace na českém literárním poli. Ve stejném roce, kdy Rilke věnoval Vrchlickému *Obětiny lárům*, odmítl srovnání s Goethem F. X. Šalda ve vypjaté recenzi sbírky *Písně Poutníka* podepsané pseudonymem Ptáčník: „Goethe právě svědčí celým životem a dílem proti Vrchlickému: on ukazuje, jak *tuhé sebekázně myšlenkové je třeba tomu, kdo chce být universálním*. [...] *V tom, jak pan Vrchlický a jeho ctitelé pojmají universálnost, je hrubý barbarský materialismus* [...] V celé práci p. Vrchlického vidíte ten směšný dětinský názor: jen hromadit, jen kupit na jednu hromadu. Jen hromada at' roste“ (Literární listy 16. 9. 1896, cit. podle Kritické projevy 3. 1896–1897, ed. K. Dvořák, Praha 1950, s. 95–96). Šaldova kritika měla dalekosáhlé důsledky, byla přímo protikladná Albertovu úsilí o prokázání vysokého stupně české literatury a potažmo kultury před německým publikem. Vrchlického eklekticismus odmítala nejen jako estetický, nýbrž hlavně morální problém („duševní bezzásadnost“, tamtéž, s. 103), který se dotýká celé české společnosti.

Ve fundamentálním sporu s Vrchlickým nešlo českým modernistům jen o prosazení nové estetiky, zbavovali se v něm možných opor tradice a obnažovali českou krizi, jak to činil i Masaryk. Tyto okolnosti němečtí básníci z Čech a Moravy nechápali a „nespravedlivé“ české kritice nerozuměli. Někteří jako Adolph Donath nebo Oskar Wiener ji dokonce kritizovali v německých časopisech, ačkoliv jinak s českou modernou, hlavně s Moderní revuí spolupracovali, stejně jako Rilke, který tento časopis pravděpodobně sledoval ještě v Praze, a v říjnu 1896 zaslal Arnoštu Procházce k recenzi *Obětiny lárům* spolu s dvěma básněmi, v lednu 1897 jej zval na benefiční večer věnovaný Liliencronovi. Mladý Rilke toužil překlenout rozpory mezi staršími německými básníky reprezentovanými Concordií a nejmladšími autory (srov. studii Julie Hadwigerové in Prager deutsche, deutschböhmisches und deutschmährische Literatur, ed. Ingeborg Fiala-Fürst, Olomouc 2014). Jako jednotnou chtěl vidět i českou literaturu, navíc úzce propojenou s lidem a vyrůstající z poezie lidové (spojení, které právě u Vrchlického problematizovali již jeho vrstevníci a vrstevnice, například Eliška Krásnohorská). Z jeho hlediska nebyl rozpor mezi tím, že pro novou berlínskou revui *Monatsschrift für neue Litteratur und Kunst* žádal Malybrokovou-Stielerovou o překlady z „moderní české literatury“, do níž radil J. Zeyera, Sv. Čecha nebo A. Heyduka (srov. Patejdlová-Janíčková, s. 94), či přímo Svatopluka Čecha (srov. Rilkův dopis Čechovi z 15. 3. 1896 in Briefe zur Politik, ed. Joachim W. Storck, 1992, s. 12) a zároveň zprostředkoval studii Arnošta Procházky o české literární moderně. Rozpor to však byl z perspektivy momentálního vyhraňování českého literárního pole.

Rilke jako by byl na začátku roku 1896 na rozmezí, umění chápal, jak píše Vrchlickému a ve shodě s ním, jako idealistickou sféru nadřazenou národnostním politickým bojům, v níž je možné německo-české literární sblížení. Zároveň českému básníkovi zaslal první sešit svých *Wegwarten* (Čekanek) věnovaných „lidu“. Sociální otázka, typická pro modernu českou i německou, u něj vůbec otevírala zájem o Čechy a jejich literaturu, pro Vrchlického však do umění nepatřila. Hudební metaforika, přirovnání poezie k tichému akordu či zurčení skrytého pramene, již ukazuje k symbolismu. Vůle k německo-české interakci se u René M. Rilka zdá rozhodná a i v tomto ohledu ukázal možnou cestu z vlastní omezené pražsko-německé literární situace svým obdivovatelům a následníkům (Paulu Leppinovi, Oskaru Wienerovi, Ottokaru Winickému, Camillu Hoffmannovi ad.), kteří v překonávání více méně tradičních německých stereotypů v pohledu na českou kulturu postoupili dále než on.

Píše Jan Budňák (11. 5. 2015)

Křehká spojení

Na souvislosti mezi vídeňským modernistickým časopisem *Die Zeit* a českou, resp. střeoevropskou modernou se v posledních letech zaměřily dvě komplementárně pojaté publikace, jejichž hlavními autory a vydavateli jsou Lucie Merhautová (Kostrbová) a Kurt Ifkovits. V roce 2011 spolu s Vratislavem Doubkem napsali a vydali publikaci *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) als Mittler zwischen der tschechischen und Wiener Moderne (Vídeňský týdeník Die Zeit [1894–1904] jako prostředník mezi českou a vídeňskou modernou*, Masarykův ústav a Archiv AV ČR a Österreichisches Theatermuseum, Praha a Vídeň) a v roce 2013 vydali kolektivní monografii *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) und die zentraleuropäische Moderne (Vídeňský týdeník Die Zeit [1894–1904] a střeoevropská moderna*, Masarykův ústav a Archiv AV ČR a Klartext, Praha – Essen – Vídeň).

První z obou monografií obsahuje vedle teoreticky a metodologicky výrazně profilovaného úvodu studie tří spoluvydavatelů k česko-rakouskému politickému kontextu týdeníku *Die Zeit* (Doubek), k jeho roli v kontextu české literatury poslední čtvrtiny 19. století (Merhautová) a k roli, kterou v kontextu vývoje německé a rakouské moderny sehráli čeští přispěvatelé *Die Zeit* a česká témata (Ifkovits). Druhá monografie je mnohem „kolektivnější“, což je dáno záměrem pokrýt značnou část výjimečně širokého záběru, který časopisu vtiskl jeho strůjce, hybatel vídeňské moderny Hermann Bahr (1863–1934). Publikace sleduje jak linii „multi-nacionální“ (polská, resp. jihoslovanská problematika v *Die Zeit*), tak i linii „multi-disciplinární“ („sociologie, ekonomie, politika, antisemitismus, ženská otázka“, s. 9), a do jisté míry tím navazuje na cíle časopisu *Die Zeit*.

Obě knihy zahrnují kromě studií také obsáhlou dokumentační a bibliografickou část. To je z mnoha důvodů praktické i poutavé. V dokumentaci k první monografii si přijdou na své zejména (germano)bohemisté kulturně-analytického ražení, kteří jistě neodolají vzhledu do polemické sebe prezentace české moderny za hranicemi českých zemí v příspěvcích J. S. Machara nebo F. V. Krejčího, jež jsou ve výboru otištěny v plném znění. Velmi cenná – především pro budoucí zájemce o téma – je bibliografie textů s českou tematikou v týdeníku (2011, s. 375–398). Dokumentační část druhé knihy vybízí ještě více k paralelnímu čtení odborných studií a pojednáváních příspěvků z *Die Zeit*. Vybrány byly opět – nyní už v multinacionálním a multidisciplinárním rámci – texty klíčové, které navíc spojuje jedinečné komunikační zasazení: exkluzivní prezentace směrem ven, k samému „centru“, umožňující navíc získ symbolického kapitálu doma.

Otázku transferu, o kterou tu běží, chápou spoluvydavatelé nejen jako literární problém, ale v širokém, i politickém a světonázorovém smyslu, jako problém kulturní. V tom jsou, jak zdůrazňují v úvodu k první z obou monografií, zajedno s aktuálním pohledem na vídeňskou modernu, která dnes bývá chápána jako „komplexní systém sociálních, ekonomických, mentálních a estetických interakcí“, a vymezují se vůči nejčastějšímu bohemistickému pohledu na (českou) modernu jako „samostatný estetický fenomén“ (s. 9). Merhautová a Ifkovits však nepodléhají idealizované představě o hladkém přenosu kulturních statků mezi centrem a „provinciemi“, mezi různými národními kulturními jednotkami nebo dominujícími a progresivními diskursy, nýbrž jde jim o „diferencovaný model prostředkování“ (2011, s. 11), s explicitním odkazem na přístup „histoire croisée“ historiků Michaela Wenera a Benedicta Zimmermanna: „Transfer nemusí vždy znamenat stavění mostů, často se vůbec nejví jako kýžený cíl, spíše jako druhotný produkt strategií a pozic jednotlivých aktérů. Nedorozumění, odlišná očekávání a z nich plynoucí zklamání, rozchody a návraty, vědomé využívání partnerů

a nalézání vlastních strategií jsou pro proces transferu často symptomatictější než vůle ke sbližování stanovisek ve smyslu patosu kulturního prostřednictví.“ (2011, s. 13)

Z českého pohledu patrně nejzajímavější a svým způsobem velmi drásavý příklad tohoto trnitého transferu je historie sblížení a rozchodu J. S. Machara – jakožto modernistického „našeho muže ve Vídni“ – s Bahrem, kterou líčí Lucie Merhautová (2011, s. 58–94). Merhautová začíná známými, ale z určité perspektivy jen zdánlivými disonancemi mezi „školou národní“ a „školou kosmopolitní“. Touto perspektivou je recepce německé literatury: „Česká moderna prolomila nepřející nedůvěru vůči německé literatuře, kterou se vyznačovali nejen konzervativní autoři, ale např. i časopis Lumír.“ (s. 70) Merhautová tedy vidí Machara a českou modernu 90. let jako generační „literární revoluci“ (s. 67) pod vlajkou individualismu (s. 69), internacionalismu (s. 70) a „programového obnovení kontaktu s literárním a kulturním Německem“ (s. 71). Navzdory tomu, že „rakouská literatura a Mladá Vídeň neměly pro českou modernu tak omamný lesk jako Jüngstes Deutschland“ (s. 75), vrhne se Machar v roce 1894, když dostane od Bahra nabídku organizovat česká, resp. slovanská témata ve vznikající *Die Zeit*, nadšeně do práce; přesvědčí T. G. Masaryka, aby přispíval politickými články, F. V. Krejčího k recenzím i syntetickým textům o české literatuře, a je si okamžitě vědom toho, že *Die Zeit* může být vítanou publikační platformou evropského významu pro mladou českou literaturu i reformní (realistickou) politiku a účinným nástrojem v jejím prosazení v Praze. Konstelace kulturního transferu se zde jeví jako nejlepší možná z obou stran: Bahr budoval *Die Zeit* na zásadě „dobrého evropanství“, chápaného jako mezinárodní a moderní (ačkoli Kurt Ifkovits správně upozorňuje na to, že tyto pojmy byly obsahově vágní, a tudíž nevypočitatelné). Macharovo angažmá pro *Die Zeit* nicméně ochládá na nacionálně vypjatém konci roku 1897 (Badeniho jazyková nařízení), a to výhradně z důvodů národně-politických: „Prohlásil jsem jim [tj. vydavatelům *Die Zeit* Kannerovi a Singerovi], že jsme došli k bodu, kde se rozcházíme, že jsem přec jen víc nacional, než jsem tušil, že jsem nejen já, ale i mnozí u nás jim vděční za to, co pro nás učinili [...], ale že zde neharmonujeme. Varoval jsem je před nacionalismem německým. [...] Slovem: stojím s nima dnes tak, jako bych držel v kapse nabitou pistol.“ (2011, s. 357). Ačkoli Machar (stejně jako Masaryk) i po roce 1897 s *Die Zeit* spolupracoval a vkládal v ni stále naděje, je, jak dokládá Merhautová, nacionální půdorys jeho aktivit nesporný.

Výklad o intencích českých modernistů, kteří se chopili mediální příležitosti, je následován pohledem top-down Kurta Ifkovitse na roli Čechů při Bahrově budování vídeňské moderny na pozadí mediálních strategií *Die Zeit* (2011, s. 95-112). Ifkovits se ve studii přibližující vývoji záměrů Hermanna Bahra s *Die Zeit* a rakouskou modernou opírá zejména o Bahrovu sebe prezentaci v dopisech otci, ukazuje ale také, jak „soliterní“ (s. 103) byla nika *Die Zeit*, do níž Macharovým prostřednictvím mediálně vstoupila česká moderna. S Bahrovým odklonem od „dobrého evropanství“ jakožto vůdčí ideje časopisu v druhé polovině 90. let, a novým, byť stále modernisticky (2013, s. 95) chápaným programem „objevení provincie“, se i v *Die Zeit* dostávají ke slovu konzervativní hlasy. Lucie Merhautová ukazuje ve studii z druhé monografie (*Bahrův program „objevení provincie“ a tematizace Prahy jakožto „města německé literatury“ v Die Zeit*, s. 93-103), že Bahr se na konci 90. let názorově sešel např. s Peterem Roseggerem na pozici těch, kteří překračují vídeňský „kruh diletantů a literátů“ (s. 99). Do jaké míry lze tuto pozici ještě považovat za modernistickou, zde zůstává bez odpovědi. Jistou formou odpovědi může být postřeh Jörga Krappmanna (*Allerhand Übergänge*, 2013, viz [echo Štěpána Zbytovského](#)), že Eugen Schick, autor přehledového svazku *Die mährische Moderne* (Moravská moderna, 1906), vymezuje svůj předmět „čistě časově“, podle dat vydání sledovaných děl (s. 265). Z toho vyplývá, že pojem moderny přišel o většinu svého esteticky distinktivního významu nejpozději v momentě, kdy dorazil do „objevených provincií“. Přesto, ukazuje závěrem Merhautová, přispěla Bahrova výzva k „objevení provincie“ k silnější emancipaci německé literární scény nejen v Brně (Schick), ale i v Praze (Alfred Klaar, Prag als deutsche Literaturstadt, uveřejněno v *Die Zeit* v červnu 1900).

Zvlášť druhá z obou monografií nabízí mnoho dalších impulsů. Bahrův týdeník se v příspěvcích o zrození sociologie z ducha *Die Zeit* (Peter Stachel) nebo o diskurzivním a institucionálním kontextu útoku Ivana Franka na Adama Mickiewicze na stránkách *Die Zeit* (Stefan Simonek) jednoznačně vyjevuje jako (ve své spleitosti) výjimečně silný „uzel prostředkování“ (2011, s. 12), jehož analýza v konečném důsledku potvrzuje tezi vydavatelů obou monografií, že proces transferu (Vermittlung) měl převážně podobu diferenciací namísto integrace (2011, s. 13).

Píše Ingeborg Fiala-Fürst (25. 5. 2015)

Sborník *Prag – Provinz (Praha –periferie)*, vydaný na podzim 2014 v již dobře známé úpravě nakladatelství Arco, obsahuje na více než 300 stranách dvanáct příspěvků k různým tématům německy psané literatury z českých zemí, jež zazněly během stejnojmenné konference v Liberci v roce 2011. Je ovšem velká škoda, že cesta od referátu k jeho knižní publikaci trvala celé tři roky, neboť aktuální a živá diskuze o prezentovaných tezích je nyní už jen sotva možná: mezitím bylo uspořádáno několik dalších konferencí a diskusních fór, na nichž byly tyto myšlenky rozvedeny.

V tomto případě to má totiž mimořádně naspěch (což se jinak ve spíše klidné oblasti humanitních věd stává zřídka) – zdá se, že se v posledních asi deseti letech na poli českoněmecké literatury dalo do pohybu něco, co si žádá diskusi bez prodlení. Tento pohyb lze popsat jako posun, oslabení nebo dokonce odstranění hranic mezi „tou“ pražskou německou literaturou a okolní „regionální“ německou literaturou v českých zemích, zároveň jako obohacení badatelských metod o otázky z oblasti kulturních dějin, literární sociologie, recepční estetiky a dějin médií (které byly ovšem ojedinele přítomny už dříve) a nakonec jako rozhodující rozšíření korpusu diskutovaných textů.

Všichni autoři (včetně Petera Bechera, autora úvodní eseje) se chvályhodně pevně drželi zadaného úkolu pojednat o vztahu pražského centra a česko-moravské periferie. Toto pojednání má nejprve podobu polemiky (v úvodním příspěvku Jörga Krappmanna a Manfreda Weinberga) proti Paulu Reimannovi a Eduardu Goldstückerovi, jimž je přičítána zodpovědnost za vznik hranice mezi pražskou německou literaturou a ostatní německy psanou literaturou Čech, Moravy a Slezska, kterou vytyčili jako autoři úvodních studií sborníku *Weltfreunde* (1965) a která je dnes omezující. Zúčtování s Goldstückerovým pojmem pražské německé literatury, která „se odvozuje z podmínek, jež jsou teoreticky nekonzistentní“, a která „neodpovídá skutečným poměrům“ (s. 36), stejně jako charakteristika výsledků, kterých „skutečně ‚dosáhla‘ konference pořádaná v Liblicích v roce 1965 s názvem *Weltfreunde*“, jako „přidružení určitého členu k pojmu ‚pražská německá literatura‘“ (s. 28) je – takto bez jakéhokoliv ohledu na dobu, kdy tyto formulace vznikly – celkem tvrdé a nespravedlivé, ale přesto legitimní. Proč by totiž mělo dnešní badatele zajímat, za jakých okolností jejich duchovní otcové vystavěli své teoretické konstrukce (na kterých nakonec jediné záleží)? Z ostatních statí ovšem jasně vyplývá, že Goldstücker byl snad nejvlivnějším stoupencem, rozhodně ale ne zakladatelem této dichotomie, která byla v nejrůznějších podobách a s nejrůznějšími akcenty formulována nejpozději od konce 19. století v samotných textech německy psané literatury.

V dalších příspěvcích autoři o zadaném tématu píší smířlivěji a hledají jiné, globálnější a modernější teoretické koncepty, které by příkrou dichotomii zmírnily a oslabily (Krappmann/Weinberg, Bescansová, Maidl). Ve většině statí jde o soustředěné a kritické přezkoumání „zvláštních“ textů, tedy textů, které literární věda považuje nanejvýš za „oddenky“ a řadí je ke kulturněhistorickému prostředí nebo mezi „prefenomény a epifenomény literatury“ (Karlheinz Rossbacher: *Heimatkunstabewegung und Heimatroman*, 1975, s. 66), které jsou ale pro kříženou redefinici pojmu německy psané literatury z českých zemí zásadní, tedy katalogy nakladatelství a statistické i programové publikace sdružení nakladatelů, jejichž prozkoumání překvapivě ukázalo, že „pražská německojazyčná nakladatelství byla téměř zanedbatelná“ (Hall, s. 56). Barbara Köpplová zkoumá příspěvky v tisku již desítky let, ovšem z nezvyklé perspektivy (čtenářské spektrum, možnosti odbytu a distribuce, určující politický diskurs a podobně). Köpplová provedla pro tento svazek „předběžný průzkum literárně-kulturní komunikace na stránkách německojazyčných periodik“ (s. 71) na příkladu věstníku *Teplitz-Schönauer*

Anzeiger a deníku *Prager Abendblatt* a potvrdila nepoměr Prahy a provinčních oblastí. Další periodikum, konkrétně Sauerův měsíčník *Deutsche Arbeit*, analyzuje Steffen Höhne, přičemž sleduje jeho cíl vytvořit „českoněmeckou identitu“ (s. 123), nejprve (pod Sauerovým vedením) s duchovním centrem v Praze, později bez Prahy, a roli Prahy (pro okolní regiony) zachycuje zajímavým a opět velmi nezvyklým způsobem: „Praha tvoří [...] potenciální prázdné místo chybějícího centra“ (s. 128). Höhne srovnává cíle měsíčníku *Deutsche Arbeit* s Mühlbergerovým časopisem *Witiko*, jehož „požadavek prostředkování v utrakvistické tradici [...] byl čímkoliv jiným než samozřejmostí, natož pak aby mohl být přijat většinou“ (s. 135), a proto, jak již bylo mnohokrát řečeno, vyšel přes veškeré snahy naprázdno (srov. s. 115). K obrovskému vědeckému posunu dochází také díky analýze německých prvorepublikových školních učebnic a čítanek, kterou včetně přesného popisu kulturněpolitického kontextu jejich vzniku provedl Mirek Němec.

I pokud se autoři obrací k „běžným“, tedy beletristickým textům, snaží se kriticky zhodnotit „ostrou hranici v hypotéze dvou literatur“ (s. 163), a nakonec ji odmítají jako problematickou, nepříliš užitečnou, a tím pádem neudržitelnou. Gerhard Trapp se tak věnuje publicistickým esejům Johannese Urzidila, Karsten Rinas žánru hraničářských románů (překvapivě na základě analýzy „pražského románu“ *Rodina Lowositzova* od Auguste Hauschnerové), Kurt Krolop spisku *Sudetoněmecké zrcadlo bláznů* od Fritze Hernecka (opět jeden z detektivních objevů, které jsou pro Krolopa typické), Kristina Lahlová románům s ústřední postavou učitele, Carme Bescansová dvěma románům s tématem ztráty domova (Pleyer: *Puchner*, Rühle-Gerstelová: *Přelom*) a Klaus Heydemann básním Huga Saluse.

Příspěvky svazku *Prag – Provinz* jistě nejsou pouhým sporem o nomenklaturu, nýbrž skutečně cennými pokusy o „redefinici“ českoněmecké literatury (včetně literatury pražské) jako předmětu výzkumu. Jde o velice čtivé příklady toho, jak autoři nejrůznějšími metodami zkoumají řadu dosud opomíjených pramenů všech literárních žánrů, a to bez předsudků a bez ohledu na předepsané hranice. Jejich bádání zahrnuje široký časový úsek i mnoho literárních epoch (přičemž by diskusi o vztahu Prahy a periferie samozřejmě obohatilo i zohlednění starších literárních epoch, jako je romantika nebo doba předbřeznová – na sborníky, které se těmto epochám věnují nebo věnovat budou, lze nahlížet jako na doplnění tohoto svazku). Jde o výzkum, který by mohl zbavit badatelské prostředí pokřivených představ a myšlenkově ho pročistit.

Překlad Barbora Kukrechtová

Píše Štěpán Zbytovský (8. 6. 2015)

K publikacím o psaní a díle Franze Kafky, které vyšly v roce devadesátého výročí jeho smrti, se na podzim minulého roku přiřadila i kniha rakouského publicisty a kafkologa na volné noze Gerharda Riecka ***Kafkas Rätsel. Fragen und Antworten zu Leben, Werk und Interpretation*** (Kafkova záhada. Otázky a odpovědi k životu, dílu a interpretaci). Würzburgský Königshausen & Neumann patří v Německu k několika etablovaným nakladatelstvím specializovaným na humanitní obory, i proto je potěšující, že dává prostor německé literatuře z Čech, jakkoli je kniha o Kafkovi v této oblasti nepochybně marketingově nejslibnějším počinem. Je také zřejmé, že marketingovým kritériím je i v případě odborné literatury mnohdy nutno poněkud přizpůsobit název knihy – tím si lze vysvětlit i poněkud plakativní znění titulu.

Přítomná kniha je třetí v řadě Rieckových kafkologických publikací – po titulech *Kafka Konkret. Das Trauma ein Leben* (1999) a *Franz Kafka und die Literaturwissenschaft* (2002) – a zjevně představuje autorovu vykladačskou sumu. Úvod slibuje popularizační pojednání se zásadní odbornou ambicí. Důrazné je Rieckovo gesto, s nímž předkládá nejen literárněvědně zaujatému publiku, ale (spíše) všem „čtenářům fascinovaným Kafkovými texty“ (s. 11) zkoumání v jednom směru zcela nové: hodlá se oprostít od tvrzení „takřka všech jeho interpretů“, že Kafkovy texty se vymykají či unikají výkladu. Jak se postupně ukazuje, považuje Rieck svůj přístup za součást konfrontace s „akademickým interpretačním průmyslem“ (s. 17). Ten reprezentuje například Theodor W. Adorno se svými *Poznámkami ke Kafkovi* (1953) a slavným výrokem „Každá věta říká: vylož mě, a žádná to nechce strpět“. Obratem ruky a aniž by bylo uvážena literárněestetická rovina, na níž se Adorno pohybuje, je z bonmotu učiněna údajná teze o „tajemné nerozluštitelnosti“ (s. 11) Kafkových textů – a jak se dozvíme na konci, je tato nerozluštitelnost jen nepřiznaným korelátům tajemného Boha (s. 174).

V první části, nazvané *Opakování*, Rieck ujasňuje, že mu jde prvotně o zkoumání textů (nikoli Kafkovy osoby). Jejich základní stylovou figurou je podle něj opakování: rekurze několika typických motivů, které procházejí Kafkovou tvorbou, jako je postel či dveře. Dokládáno je to obšírným snášením textových indicií a často důvtipnými postřehy o motivických i vyprávěcích analogiích napříč Kafkovými texty různých žánrů. Nejednou se však Rieckovi nedaří vyhnout interpretačnímu rozostření – např. právě v pasáži mísící pojmy mříž/zábradlí/galerie, podobně riskantní je i způsob, jakým Rieck výrazným motivům přisuzuje údajně specifické funkce. Pro motiv postele to nakonec znamená, že „je u Kafky nejenom místem, na němž se osudová zápleтка (vedoucí zpravidla ke smrti) začíná odvíjet, nýbrž je také místem, na němž pokračuje, a místem, na němž všechny pokusy o odvrácení osudového vývoje troskotají“ (s. 15). Uvedené opakující se motivy nejsou ovšem literatuře o Kafkovi ani zdaleka tak neznámé, jak autor sugeruje, spíše tu hraje roli skutečnost, že v německojazyčném literárněvědném prostředí jsou vysloveně tematologicky zaměřená zkoumání v posledních dekadách spíše výjimečná. To čtenář nepoučený těžko může odhadnout a chyba není na jeho straně – spíše se tu nastoluje otázka zodpovědnosti autora za věrohodné vykreslení dosavadní diskuse. Zjednodušující stylizace interpretačních postojů, vůči nimž se badatel vymezuje, je sice jistě vcelku obvyklým a v jisté míře nevyhnutelným jevem, v tomto případě se však Rieck dopouští zjevné deformace efektně nasvěčující jeho výklad.

Již závěrem první části označuje opakované použití vybraných motivů v různých Kafkových textech jako „obsesi“ (s. 46) – a naznačuje tak psychologizující zaměření dalšího postupu. Tak je čtenář ve druhé části konfrontován s několika důležitými prožitky Kafky i protagonistů jeho próz (obojí postupně v metonymické záměnnosti) zejména z dětství. Ať už jde o obraz dítěte

vykázaného otcem na noční pavlač či jiné momenty z obecně známých dějin Kafkova nelehkého dětství, vykládá je Rieck vesměs jako traumata, kdy – jak praví obecná definice – subjekt není schopen prožitky zpracovat a pokouší se je vždy nově reinscenovat. V Kafkově případě se odehrává „fantazijní reinscenace“ (s. 51). Autorovy znalosti dobových pražských reálií mají, zdá se, jisté hranice; naznačuje to například poznámka, v níž Rieck popisuje právě pavlače jako „většinou železné“ (s. 50) konstrukce. Možná právě proto se ve své interpretaci Kafky uchyluje ke konstrukt spisovatelovy psyché jako centrální vztažné veličině. Jaké konsekvence uvedené prožitky pro Kafku měly, má ukázat třetí část: trauma odcizení ve vztahu k rodičům, trauma sexuální (malý Kafka tehdy přece rušil rodičovskou erotickou idylu) a z nich vyplývající napětí mezi Nadjá a Já a sado-masochistická dialektika Kafkových sklonů. Z nich pak coby terapeutické sublimace vyplývají prakticky všechny myslitelné konstelace a charaktery postav: asketismus, incest, homoerotické náznaky, K. se stává šifrou pro Krista a pro ventilaci traumatického vztahu k vlastním židovským kořenům.

Na otázku, proč a s jakým užitekem tento traumatizovaný člověk nejenže vedl nelehký vnitřní zápas, ale nadto jej promítal právě do *literární* produkce, má dát odpověď čtvrtý oddíl knihy, nazvaný *Řešení*. Deset povídek od debutu *Popis jednoho zápasu* po *Výzkumy jednoho psa*, žánrově specifický *Dopis otci* a jeden z románových fragmentů – *Zámek* – jsou v Rieckově reinscenační logice obšírně představeny jako Kafkovy pokusy vytěžit z vnitřních pnutí vždy novou uměleckou artikulaci. Už zvolená metoda vlastně zajišťuje kýžený výsledek: schéma traumatu a neustálých pokusů o jeho zpracování implikuje jedno centrální ‚označované‘ a množství leckdy velmi rozmanitých ‚označujících‘; jako zrcadlící nebo kontrastující ztvárnění předpokládaných traumat lze koneckonců označit jakýkoli text. Rieck mnohokrát sympaticky apeluje, abychom do Kafkových textů nevnašeli vlastní očekávání nebo složité filozofické či jiné interpretační fólie, nýbrž vnímali znění textu. To, že Rieck sám principiálně vnáší do četby Kafkových děl konstrukt spisovatelovy psychické traumatizace, by ještě nemuselo vést k závěrům či „řešením“, jež jsou mírně řečeno zarážející. Například klíč ke vztahu mezi postavami *Zámku*, K. a Friedou, nachází Rieck v malém Hansovi: „Když je malý Hans dotázán, čím by jednou chtěl být, odpovídá, že *bych chtěl být mužem jako je K.* Chápeme-li to opět doslova: Až jednou Hans vyroste, bude K.“ (s. 172). Nezůstává u této jednoduché identifikace Hanse a K., která doslovné znění právě komolí, podobně hladce ztotožňuje Rieck Hansovu sestřičku Friedu s K.ovou milenkou Friedou, a dochází k odhalení: „Jsou-li malý Hans a malá Frieda sourozenci, pak jsou také velký Hans (tedy K.) a velká Frieda (tedy K.ova milenka) sourozenci! A K. s Friedou se dopouští sourozeneckého incestu“ (s. 172). Těžko říci, jak tato dedukce souvisí s následujícím pozorováním, že „zámek je ideálním symbolem ženy“ (s. 173), a co obojí objasňuje.

Budiž Gerhardu Rieckovi připočteno k dobru, že se k biografické i psychologizující povaze svých výkladů (cca od poloviny knihy) hlásí a dodává: „pokud germanistika nechce projít ‚uchem jehly redukujícího biografismu a psychologismu‘, pak bude muset zůstat navždy, podobna ‚muži z venkova‘, stát před branou ke ‚kafkovskému‘“ (s. 179). Ale to nic neřeší, protože řešení jsou zde zpravidla jen předstíraná a často založená na falešném vyvozování (kromě toho by právě prodlení před branou pomohlo k poznání Kafkova psaní daleko spíše). Trička s obrázkem Kafky či pražské kafkovské atrakce pro turisty nebývají z dobrého důvodu předmětem seriózně míněné kritiky, jsou zajímavé spíš pro výzkum sociokulturní funkce braku. S knihou Gerharda Riecka se to má jinak, a to nejen kvůli všemu, co deklaruje a neplní. Skutečnost, že knihu do svého edičního plánu přijalo nakladatelství, považované za kompetentní pro oblast humanitních věd, lze si vykládat jako jeden z viditelných důsledků masivní redukce lektorské práce v mnoha nakladatelstvích. Případně je možné, že obecně chybí odborníci, kteří by text s prakticky nulovou odbornou hodnotou rozpoznali. Anebo připadá v úvahu, že literární věda je obecně chápána jako nezávazný hovor o textech a jejich básnicích. Ať už platí jen něco z toho či všechno najednou, nic dobrého z toho neplyne ani pro literárněvědné bádání, ani pro odborný knižní trh.

Píše Tilman Kasten (22. 6. 2015)

V nedávné době vzniklo několik studií, které zpochybňují rozlišování mezi „sudetoněmeckou“ a „pražskou německou“ literaturou (1890–1938) a vybízejí k novým pohledům na dějiny německojazyčné literatury Čech, Moravy a rakouského, respektive moravského Slezska. O přezkoumání si říká především dovozování takové dichotomizace, podle níž byli pražští němečtí literáti orientováni humanisticky (a moderně) a „sudetoněmečtí“ spisovatelé nacionalisticky či národovecky (tedy antimoderně) a mezi oběma literaturami neprobíhal žádný transfer. Oproti tomu je v návaznosti na teritoriální, respektive regionální literární historiografii navrhována alternativa, kdy se „pražská německá“ a „sudetoněmecká“ literatura pojímají jako části *jedné* německojazyčné literatury Čech a Moravy (samozřejmě s „neostrým“ ohraničením a vnitřní diferenciací a také v celkovém kontextu moderní literatury). Do tohoto vědeckého diskursu se zapojila Kristina Lahlová svou disertací ***Das Individuum im transkulturellen Raum. Identitätsentwürfe in der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens 1918–1938*** (Individuum v transkulturním prostoru. Koncept identity v německojazyčné literatuře Čech a Moravy 1918–1938, Bielefeld: Transcript 2014), která se věnuje analýze užšího korpusu textů čítajícího jedenáct románů/povídok (např. *Die Verstümmelten* od Hermanna Ungara, *Das Slawenlied* od F. C. Weiskopfa, *Blanche oder das Atelier im Garten* od Paula Kornfelda, *Der Umbruch oder Hanna und die Freiheit* od Alice Rühle-Gerstelové a *Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland* od Friedricha Jaksche, pseud. Bodenreutha). Autorka se přitom vymezuje vůči společenskohistoricky orientovanému přístupu, který podle jejího názoru podřazuje specifčnost literárních textů zájmu o historické poznání a často se pouze selektivně odvolává na jednotlivé pasáže textů. Lahlová chce středem pozornosti učinit „samotnou literaturu“ (s. 28) a tím „být práva textům a nikoli předem definovaným modelům a teoriím“ (s. 176) – aniž by ovšem přitom opomíjela vztahy mezi texty a jejich historickým kontextem.

Jak už bylo naznačeno, Lahlová uvážlivě sestavila heterogenní korpus textů, sahající od děl komunistických autorů až k „hraničářským románům“ a zahrnující díla explicitně se odvolávající na české/moravské „realie“ i ta, která tak nečiní. V textových analýzách (5. kapitola) rozpracovává Lahlová všem společný tematický (a s tím spojený estetický) moment: všechna díla ztvárňují „postavení individua mezi kolektivy, problematiku identity a sebepojetí tohoto individua v moderním multikulturním prostoru“ (s. 421) – a to samozřejmě různými způsoby: zatímco především „hraničářské romány“ inklinují k národnímu esencialismu, lze třeba u Ungara pozorovat jeho zpochybňování. Přesto oba přístupy tvoří podle autorky „tematizováním problematiky identity v moderním kulturním prostoru dvě strany jedné mince“; oba lze vnímat jako „části jedné souvislé literární krajiny“ (s. 416). Esteticko-obsahovému poznatku je tím propůjčen literárněhistorický dosah, který dalece přesahuje pouhé srovnání zmiňovaných románů. Zůstává ovšem otázkou, jak velký má tento přesah konkrétně být: Jestliže je v úvodu jako cíl stanovena inovativní podoba „literární historiografie heterogenního prostoru v přelomové době“ (s. 32), je v závěru řeč už pouze o její anticipaci (s. 418). I když literárněhistorický přesah není definován, explicitně se jako cíl výzkumu zmiňuje rozpracování „specifika“ (s. 9) nebo „modelové identity“ (s. 13) německojazyčné literatury Čech a Moravy. Autorka se tak musí nutně zabývat jak kongruencemi (uvnitř „literární krajiny“), tak i diferencemi (směrem ven, vůči jiným „literárním krajinám“), protože jen tak lze nastínit pozitivní i negativní definiční kritéria, na jejichž základě může být německo-česko-moravská literární krajina popsána ve své „zvláštnosti“ (s. 13).

Zamýšlené pojednání pražské i „sudetoněmecké“ literatury v kontextu *jednoho* teritoriálního literárněhistorického přístupu dává principiálně smysl, ale způsob, jakým Lahlová odůvodňuje příslušnost textů k příslušnému prostoru (a tím kongruenci textů patřících k jedné literární krajině), je přesvědčivý méně. Pro její argumentaci má totiž kromě

pozorování tematických paralel ústřední význam poukaz na socializaci autorů v „multikulturní společnosti“ Čech a Moravy (s. 78n). Ten nakonec slouží jako zdůvodnění toho, že na texty Ungara nebo Bodenreutha/Jaksche je možné pohlížet jako na dvě strany jedné regionálně literární „mince“ a že texty bez explicitních prostorových vazeb (jako Kornfeldův román) nebo román Rühle-Gerstelové napsaný v exilu mohou být označovány rovněž za součást literatury Čech a Moravy. Není tak ale zamýšlenou „střední cestou mezi čistým autobiografickým výkladem [...] a poststrukturalistickou ideou transcendentální vyprávěcí schopnosti literárních textů“ (s. 29) mimoliterární kritérium nadřazeno „literatuře samotné“ (viz výše), aby obsahově estetický poznatek bylo možné teritoriálně ukotvit? Zdá se, že to tak nakonec bude, protože postulované prostorové specifikum textů lze pouze na základě abstraktního obsahového hlediska problematiky individuality a nezávisle na výskytu českých nebo moravských reálií objasnit jen stěží.

Problematicky zde působí i vymezení se vůči ostatním literárním krajinám (definiční kritérium odlišnosti), protože srovnatelné tematizování problematiky identity lze pozorovat i v dílech autorů, kteří nejsou ani z Čech, ani z Moravy (např. u René Schickeleho z Alsaska). Proto se mi pokus vymezení se vůči literatuře výmarské republiky (s. 13n) jeví jako problematický. Lahlová zde s odkazem na teze „nauk o chladném chování“ Helmuta Lethena (srov. *Verhaltenslehren der Kälte*, 1994) zastává hypotézu, že literatuře výmarské republiky dominovaly nové možnosti identifikace (absolutní outsiderství nebo nový kolektivismus – s. 13nn, 170n), kdežto protagonisté českých/moravských textů, jež jsou předmětem jejího výzkumu, jsou příkladem nemožnosti nové identifikace. Odkaz na Lethenův výklad samozřejmě platí pouze pro část literatury výmarské republiky a ta je zase definována jen *esteticko-programově*; to se děje opět s cílem prokázat *prostorově podmíněnou* specifickou německou literaturu Čech a Moravy. Zvolené srovnávací kategorie jsou zde málo přesvědčivé. Srovnání s jinou regionální literaturou té doby by určitě vedlo k průkaznějším výsledkům; méně mezerovité pojednání a důkladnější diskuze odborné literatury o vědeckém zkoumání regionální literatury by navíc přispěly k větší diferenciaci v pohledu na možnosti teritoriálního ukotvení a odpovídajícího odlišení literárních jevů, i k definičnímu zaostření pojmu „literární krajina“.

Kritiku si ale zaslouhuje nejen to, jakým způsobem se vytváří souvislost mezi textem a kontextem a jak se zdůvodňuje kongruence a diference: v mnoha ohledech vzbuzuje otázky i samotný *popis těchto kontextů*. Ten je obsahem třetí kapitoly a klade si za cíl „detailní zpracování sociálních dějin regionu a jeho dějin mentalit“ (s. 29). Tomuto nároku ovšem autorka nemůže samozřejmě dostát, vždyť takové zpracování by vydalo na (více než) jednu celou monografii. Zároveň je s podivem, že už titul knihy odkazuje na *fenomén transkulturality*, autorka však vědomě opomíjí adekvátní české sociální dějiny a dějiny mentalit (s. 91); nedochází ani k reflexi pojmu transkulturality (alternativně se mluví i o inter- nebo multikulturalitě, např. s. 28, 409, 418) – v seznamu literatury není zmíněna žádná práce Wolfganga Welsche. Možná v důsledku toho vznikají částečně pochybné, paušalizující charakteristiky etnických/národnostních vztahů v Čechách a na Moravě („multikulturní společnost“, s. 10; „transkulturalita“ Prahy, s. 251), u kterých nejsou zohledněny významné regionální rozdíly, velké množství (regionálních, etnických, národnostně kulturních) konceptů vlastní identity (teze trojího ghetta Pavla/Paula Eisnera je sice kritizována, ale nezohledňuje se jako relativně známá dobová konstrukce identity) nebo vztahy mezi etniky a transfer literární (např. účast F. C. Weiskopfa na „Devětsilu“). Český referenční rámec, tolik zásadní pro tento „transkulturní prostor“, se tedy připomíná jen v hrubých rysech, a tak vzniká nebezpečí, že práce zaměřená popsáním způsobem na „německou literární krajinu Čech a Moravy“ bude reprodukovat omezené perspektivy národních filologií, vůči nimž se postavila literární historiografie inspirovaná konceptem spatial turn. I když se ale omezíme jen na německojazyčné literární a publicistické dokumenty, zůstává mnoho aspektů a protagonistů vynecháno (např. v příslušném oddílu [3.4] se neuvádí „sudetoněmecké“ místo paměti „4. březen 1919“), takže požadavek „detailního zpracování“ (s. 29) působí přemrštěně. To platí v neposlední řadě také s ohledem

na skutečnost, že nebyly reflektovány práce vztahující se k tématu (Ines Koeltzsch; místo toho často slouží jako reference kniha Andrey Hohmeyer „*Böhmischen Volkes Weisen*“, 2002) a že se zde objevují chyby (první republika neskončila v březnu 1939, nýbrž mnichovskou dohodou, srov. s. 132) a nepřesnosti (po roce 1918 nebyli Němci v Čechách a na Moravě „českými“ [S. 11, 50], nýbrž „československými“ státními příslušníky).

Nepřesvědčuje tedy ani způsob korelace mezi textem a kontextem, ani popis samotných kontextů. Co zbývá jako pozitivní dojem z četby? Alespoň pokus objevit pro germanistický výzkum málo známé autory a texty, vytvořit syntézu estetických a světonázorově divergentních textů, jak to vyžaduje bádání o moderně, a intepretace rozvíjené plauzibilně a bezprostředně „u textu“.

Překlad Miloslav Man

Píše Jiří Stromšík (6. 7. 2015)

Českoněmecký germanista Kurt Krolop, jeden ze zakladatelů systematického výzkumu německy psané literatury z českých zemí, oslavil 25. května 85. narozeniny. Cílem Centra Kurta Krolopa pro německou literaturu v Čechách při Institutu germánských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, pojmenovaného k jeho počtě a slavnostně otevřeného o několik dní později, je – pod vedením Manfreda Weinberga – zpracování fenoménu pražské německé literatury, resp. německy psané literatury z Čech v kontextu střeoevropských kulturních dějin a s ohledem na dobové česko-německé kontakty v této oblasti. Odborné příspěvky i osobní vzpomínky pronesené během otevření centra na německém velvyslanectví v Praze vyjdou ve Stifter Jahrbuch 2016. Pro publikaci na tomto místě jsme z nich vybrali slavnostní přednášku, kterou na počest Kurta Krolopa při otevření centra 29. května 2015 přednesl Jiří Stromšík. Text, který svou délkou rámec Echos zdaleka přesahoval, jsme zkrátili o pasáže zaměřené na Krolopovy životní osudy (k tomu viz např. údaje na [webové stránce centra](#)) a mírně upravili, a postavili tak do popředí vylíčení vývoje české germanistiky v 50. a 60. letech minulého století a postižení svébytné povahy literárněhistorických bádání Kurta Krolopa.

ej

Kurtu Krolopovi k pětadesátinám

Když Kurt Krolop přišel v roce 1957 do Prahy poprvé, nacházela se česká germanistika ve značně neutěšeném stavu. Nenávisť vůči všemu německému, obecně rozšířená v bezprostředně poválečných letech, už sice většinou, alespoň u mladé generace, vymizela, avšak obnova germanistiky jako vysokoškolského oboru postupovala jen pomalu. Příčinou nebyly jen ideologické („stalinistické“) deformace, které postihly všechny humanistické obory a v germanistice téměř zcela přerušily kontinuitu s dobou předválečnou, nýbrž také personální obsazení katedry: předčasně zesnulé profilující osobnosti oboru, jakými byli Otokar Fischer a Vojtěch Jirát, jejichž působnost – zejména prvního z nich – daleko přesahovala hranice oboru a univerzity, neměly po roce 1945 rovnocenné následovníky.

Teprve Eduard Goldstücker, koncem roku 1955 propuštěný z vězení a od jara 1956 působící na katedře germanistiky FF UK, se snažil vrátit oboru místo, které mu dříve tradičně náleželo mezi zdejšími společenskými vědami i v kulturním životě, a vypracovat novou, době odpovídající koncepci jeho rozvoje. Byl přesvědčen, že česká a slovenská germanistika musí nejen usilovat o to, aby znovu navázala kontakt s mezinárodní germanistikou, nýbrž že má a může plnit i své vlastní, specifické úkoly vyplývající z místa jejího působení, a přispívat tak k mezinárodnímu bádání. Šance plnit tyto úkoly spočívaly zejména v kulturních hodnotách, jež na této půdě vytvořili v průběhu uplynulých staletí zdejší Němci. Na základě těchto úvah rozpracovával Eduard Goldstücker přibližně od roku 1957 projekt systematického výzkumu pražské (popř. česko-moravsko-slovenské) německé literatury – a nejvhodnějšího i nejnadanějšího spolupracovníka pro tuto myšlenku našel právě v našem oslavenci, Kurtu Krolopovi; ten tehdy právě přibyl na katedru z NDR jako nový lektor němčiny, ale záhy se stal i jedním z nejproduktivnějších pracovníků nového projektu. K tehdejší koncepci pražské německé literatury je třeba zdůraznit, že Goldstücker ani Krolop ji nechápali v obvyklém smyslu regionální literatury, nýbrž viděli ji vždy v širších souvislostech celoněmecké tradice a

její nejvýznamnější fázi po roce 1900 (nota bene nejen Kafku, ale i celý jeho duchovní a literární kontext) považovali za svébytnou variantu celoevropského modernismu.

Za svého pražského pobytu v letech 1957–1962 se Kurt Krolop nejen naučil česky, ale seznámil se i s dějinami složitého a na konflikty bohatého česko-německého soužití v kultuře, politice i literatuře a těchto vědomostí dokázal využít i ve svých vědeckých pracích. V tomto období shromáždil materiál pro svou disertaci o Ludwigu Winderovi, již obhájil na univerzitě v Halle roku 1967, a vybudoval si základ pro své pozdější stati o pražské německé literatuře. Pro zdejší periodika *Philologica Pragensia* a nově založená *Germanistica Pragensia* vznikly jeho první publikace, které okamžitě získaly uznání v odborné veřejnosti; chtěl bych vyzvednout alespoň jeho velkou studii *Bertolt Brecht und Karl Kraus* (1961), která jednak vykazuje již všechny znaky jeho pozdějších prací, jednak otevírá jeho druhé celoživotní téma, jímž je Karl Kraus a vše, co s ním souvisí.

I po návratu do Halle pokračoval Kurt Krolop v tomto bádání a nadále udržoval kontakt s Prahou. V roce 1963 se zúčastnil první velké prezentace pražské německé literatury, později proslulé, ba legendární liblické konference o Franzi Kafkovi – tentokrát ještě jako posluchač. Ale již 1965, na následné konferenci, jejímž tématem byla pražská německá literatura v celé šíři, pronesl nepochybně nejzávažnější referát *Ke vzniku a historii pražské německé literatury „expresionistického desetiletí“* – studii nejen založenou na ohromujícím materiálu, nýbrž také metodologicky směřodatnou, platící dodnes za zakládající text veškerého pozdějšího bádání na tomto poli. Na návrh Eduarda Goldstückera, jenž prosadil zřízení oddělení pro výzkum pražské německé literatury v rámci ČSAV, byl Kurt Krolop jmenován jeho vedoucím a počátkem roku 1968 přišel opět do Prahy. Slibný rozběh tohoto pracoviště i neméně slibný začátek akademické kariéry jeho vedoucího byl rázně ukončen Srpnem 1968. Kurt Krolop byl v roce 1970, nedlouho po svých čtyřicátých narozeninách, „odsunut“ do NDR. Do Prahy se navrátil, již definitivně, 7. prosince 1989 – jako poslední hostující profesor delegovaný NDR.

Na rozdíl od životní dráhy, mnohdy značně pohnuté, se Krolopova vědecká dráha vyvíjela rovnoměrně a bez přerывů. V centru jeho zájmů zůstávaly nepochybně oba zmíněné tematické okruhy – pražská německá literatura a Karl Kraus –, jímž věnoval desítky článků. V prvním okruhu vynikají jeho studie o Franzi Kafkovi jako samostatný a vnitřně koherentní korpus. Nebyli bychom však právi jeho vědeckému záběru, kdybychom jej redukovali pouze na tyto dva okruhy. Stěží bychom v jeho generaci hledali obdobu pro tak hlubokou a detailní znalost celého německojazyčného písemnictví nejpozději od 18. století, jakou prokazují jeho četné studie, za něž jmenujme alespoň stati o Goethově pozdní lyrice a *Západo-východním divánu*. Jeho česky vydané eseje o Novalisovi, Tieckovi, E. T. A. Hoffmannovi, *Nočních vigiliíchtzv*. Bonaventury nebo o Goethově *Faustovi* a *Básni i pravdě* podstatně rozšířily a prohloubily současnou českou recepci německé klasiky a romantiky.

V neposlední řadě bych chtěl vyzvednout, že v Krolopových literárněhistorických pracích je téměř vždy přítomna komparatistická perspektiva, popř. přímo obsahují komparatistickou složku. Psal často o vzájemných (dřívější českou vědou dost přehlížených) vztazích mezi českou a německou kulturou na našem území od 19. století. Jeho články nebo příležitostné – ovšem většinou zásadní – poznámky o Karlu Čapkovi, Haškovi, Peroutkovi, Šaldovi a mnoha jiných ho legitimují jako hlubokého znalce české kultury a mohou být podnětné i pro bohemisty. Navíc zde existuje zpětná vazba s jeho hlavním tématem: lze předpokládat, že o pražských německých autorech dovede psát tak kompetentně proto, že přesně a z originálních pramenů – ne z druhé ruky – ví, co si v téže době mysleli, cítili či dělali také jejich čeští kolegové – nebo jinak řečeno: protože ví, oč tehdy běželo v celé Praze, ne pouze té

německé. Jestliže se jeho následovníci k němu hlásí, pak jistě nebudou tuto srovnávací perspektivu (a kompetentnost) opomíjet ani ve své vlastní práci.

Co do metody zůstává Kurt Krolop stále věrný pojetí germanistiky jako literární historie a filologie. Přísnost, s níž kriticky zkoumá každý detail; důslednost, s níž dospívá ke zobecněním pouze na základě ověřených fakt, nikoli nějaké obecně přijímané idey; brilantnost, s níž interpretuje texty; přesnost, s níž teoretické postuláty historicky zařazuje, vzájemně srovnává a případně i kriticky demontuje – to vše bezpochyby dovedou i dnešní, metodologicky jinak orientovaní badatelé ocenit jako konstantní hodnoty literární historie. I v této souvislosti je významné, že se Krolop celý život zabýval Karlem Krausem. Kraus totiž pro něj nebyl pouze jedním badatelským tématem mezi mnoha jinými, nýbrž musel tu od počátku existovat hlubší, osobnější vztah, ba snad lze mluvit o jakémsi „spříznění volbou“: Karl Kraus zřejmě pro Kurta Krolopa představoval a představuje nejpřesvědčivější ztělesnění kritického myšlení – takového, které se nedá ošálit žádnými klišé nebo stereotypy, ale ani zlákat věroukami nebo ideologiemi, nýbrž neustále usiluje proniknout pod povrch textu, aby tam našlo novou, jinými dosud nepoznanou pravdu. – Něco však Krolopa od Krause podstatně odlišuje: jeho kritičnost není nesena krausovskou útočností, či přímo agresivitou, a už vůbec ne soudcovským, extatickým moralismem; Krolopova kritičnost nechce předmět kritiky „demolovat“, nýbrž lépe pochopit.

Dámy a pánové, náš jubilant se může s hrdostí a zadostiučiněním ohlédnout na naplněný život a mimořádně úspěšnou vědeckou dráhu. Díky šťastnému souběhu okolností slavíme jeho pětadesáté narozeniny a současně vítáme založení vědeckého centra, jež si předsevzalo pokračovat v jeho díle nejen s jeho jménem ve štítu, nýbrž i v jeho duchu.

K obojímu Ti, milý Kurte, z celého srdce blahopřejeme.

Překlad autor

Napsal Hans Natonek (20. 7. 2015)

V návaznosti na dvě již zveřejněná Echa o Hansi Natonkovi chceme nyní v rubrice Napsali/Es geschrieben připomenout jeho esej Praha strašidelná (Gespenstisches Prag) z roku 1939. Vedly k tomu hned tři důvody: První je vzhledem k zaměření tohoto germanobohemistického fóra zřejmý, neboť Natonek se v eseji podrobně vyjadřuje k „pražské německé literatuře“, přičemž je třeba zdůraznit, že ji nedělí – jak bývá běžné – na německou a českou, ale výjimečně se zde hovoří o „jedné pražské literatuře“. Natonek vytváří linii od vpádu Hitlera v roce 1939 nazpět k počátku 20. století a k monarchii pod vládou císaře Františka Josefa, přičemž se mu srovnáním těchto let daří skvěle vykreslit „nedefinovatelnou pražskou atmosféru“.

Druhý důvod, proč byl vybrán právě tento text, souvisí s publikací výboru z Natonkova díla Letzter Tag in Europa – Publizistik von 1933–1963 (Leipzig: Lehmsstedt, 2013), vydaným Steffi Böttgerovou a rovněž recenzovaným v **Echos**, v němž se tento text objevil pod titulem Strašidla pražská (Gespenster von Prag, s. 178–182). V obsahu (s. 369) k tomu vydavatelka zmiňuje tento pramen: „Strojopis, Spolkový archiv v Berlíně, vznikl přibližně na jaře 1939, první dva oddíly byly otištěny pod titulem »Praha strašidelná« v: Österreichische Post (Rakouská pošta), Paříž, 1. květen 1939 (Hans Natonek) (textová předloha pro přetisk těchto oddílů).“

Pokud ovšem sledujeme tento údaj, který říká, že první dvě části textu jsou identické se jmenovaným novinovým článkem a pouze třetí oddíl že pochází ze zmíněného strojopisu, začne být věc zajímavá: Neboť nejen že nalezneme v Österreichische Post (roč. 1, čís. 10, 1. 5. 1939, s. 2–3) kompletní esej, ten navíc ale – především v prvních dvou oddílech – vykazuje mnohé odchylky od textu vydaného Böttgerovou, což vyvolává domněnku, že se musí jednat o úplně jinou verzi. Zpřístupňujeme zde překlad textu podle časopiseckého otisku; originální znění původní novinové publikace umožňuje srovnání s odlišným textem ve výboru z díla.

Také třetí důvod má literárněvědný, i když spíše poetický charakter: V roce 2015 uplyne sto let od prvního vydání románu Golemod Gustava Meyrinka (což skýtá podnět pro nové vydání [srov. např. recenzi od Johanna Schmidta]), jemuž se Natonek ve svém eseji věnuje. Meyrinka označuje za „patrona pražských strašidel“ a jeho líčení přesně odráží Meyrinkovo strašidelné vidění pražské společnosti, utipně vyjádřené např. v „optimistickém vylíčení města“ (Gustav Meyrink: Prag. In: März 1, druhé únorové číslo 1907, s. 350–355) nebo v eseji Město s utajeným tlukotem srdce (In: Die Gartenlaube 75, č. 44, 1. 11. 1928, s. 919–922). Věčná otázka po Golemově úkrytu musí samozřejmě jak ve stínu minulosti, tak ve světle budoucnosti zůstat otevřená, ale kéž Prahu ochraňuje!

jh

Praha strašidelná

Byla jednou jedna pražská literatura s evropskou pověstí. Nebyla česká, nebyla ani německá, mimo jiné byla také židovská; pražská byla a všechny tři dohromady. A tahle trojakost zrodila

zmizelý pražský okruh básníků nezaměnitelného rázu: Meyrink, Franz Werfel, Max Brod, Franz Kafka, Paul Leppin a mladší Češi – oba Čapci, Březina, Vančura a další, kteří spočívali ve své nové existenci normálněji a přítomněji, radující se z dosaženého, a kteří nebyli již zařikávači stínů a nezírali oním kouzelným oknem minulosti, v němž jsou vidět strašidla...

Rakouské Čechy, národnostně smíšené, plné nenávisti, spiknutí, pohodlného zoufalství a lajdáckých strašidel, tahle nedefinovatelná pražská atmosféra, kterou jste museli dýchat kolem roku 1910, abyste ji znali, zanechala v Praze a v pražské literatuře svůj závan navěky.

Nicméně: 15. březen 1939 byl dnem smrti této literatury; doslova. Hnány strachem vrhly se tisíce lidí, antikváři, knihkupci, sběratelé a čtenáři, do dobrovolného autodafé této a veškeré „podezřelé“ literatury. Nemusel přijít Goebbels a knihy pálit. Hořely samy od sebe. Tisíce pecí dýmaly ve stejnou ranní hodinu; kotle ústředních topení dostávaly literární potravu. Roztrhaná literatura ucpala tisíce toalet. Smrdělo to do nebe, byl 15. březen... Se vstupem německých vojsk se otevřela kloaka a lidé posedlí strachem setřepávali svou minulost, své já do záchodové mísy. Instalatěři pak měli co dělat. Tak vypadá děs, který předchází tyto dobyvatele. Lidé mysleli, že SS nebude mít na práci nic lepšího, než se okamžitě pustit do knih.

Tak obrazně a doslova zanikla jedna celá literatura.

Zároveň ale, jak vypráví jeden pražský pozorovatel, byl pohled Pražanů v těchto dnech zakletý a hrozivý. Hleděli skrze pochodující vojenské masy, neviděli je, jako by tankové pluky byly netělesné... Přítomnost se proměnila ve stín, daleké se stalo blízkým. Byla to ryze pražská proměna. *V jednom mžiku vznikl nový pohled*; transcendentní vhled skrze prizma do průsvitných oblastí strašidelné minulosti, jež byla najednou tak blízká, tak živá, tak milá, tak líbezná.

Stará Praha žije zasypaná a skrytá pod drtící německou masou.

*

Patronem pražských strašidel je Gustav Meyrink a jeho Golem. Meyrink měl z Prahy hrůzu, jež nebyla velmi vzdálena od nenávisti, nenávistné lásky. Znal příliš mnoho lidí, kteří byli strašidly – trochu posedlími nebo bláznivými či jen pošetilými, zlomyslnými nebo andělskými, ale jistojistě strašidly, jež pila pivo a jedla párky. Praha nebyla spisovatelovým domovem, byla pouze zvoleným domovem, ale během několika desetiletí ho slovansko-rakouská atmosféra zcela pohltila. Lidé, ulice, domy k němu začaly promlouvat a odkrývat svou tvář. Byly to bázeň vzbuzující škleby, zelené tváře, obličej d'áblů a andělů. Praha pro něj byla „Capuou duchů“, v trochu jiném smyslu, než jak to prohlásil Grillparzer o Vídni. Duchové byli strašidly, strašidla byla lidmi; dávala si dostaveníčka v hostincích a kavárnách, seděla v novinových redakcích – jednou z nich byl starobylý klášter s bludištvitými chodbami a zvlněnými, vrzajícími podlahami.

Žil zde tajuplný a neproniknutelný Golem vysokého rabi Löwa, jenž odpočívá na tisíciletém židovském hřbitově, v oné divočině mrtvých, kde se zdá, že rozpadající se náhrobky pokryté písmem rostou do hloubky. Čeho chtěl moudrý rabi docílit stvořením obrovitého hliněného Golema, který nosí na jazyku nápis s tajným slovem? Nikdo neví. A pokud to někdy někdo věděl, upadlo to v zapomnění, budu se střežit toho, abych se kdy pustil do golemovské exegeze. Říká se, že obkročmo sedává na příkrém štítu Staronové synagogy. Nikdo neví proč.

Starobylá synagoga tam stojí jako jeden z oněch nedalekých, do hloubky rostoucích náhrobků, propadajíc se, propadlá, cizí, houževnatá, pyšná a nedotknutelná uprostřed svěží, do výšky čnící vegetace domů v secesním stylu. Když jsem v noci procházel kolem Staronové synagogy, vždycky jsem pohlédl na ten špičatý štít, jestli on, Golem, tam nahoře nesedí a nečeká na úder oněmělých hodin; mají hebrejský ciferník, tyhle hodiny, a ukazují čas, jež nelze vrátit zpět. Hodinová věžička židovské radnice má formu husitského kalicha, z něhož věřící přijímá Kristovu krev. Touto židovskou radnicí se během staletí proháněly neklid, bezradnost, zoufalství, a ve věčných literách zůstaly zachovány moudrost a zákon.

Ale možná že Golem vůbec nesedí na štítu, nýbrž ve vedlejší kavárně a šeptem se baví se Švejkem, svým českým bratrem.

Co Golem tropí a provádí za protektorátu? Chrání Staronovou synagogu, nebo se její štít jednoho dne jako v Říši rozhoří červeným plamenem? Mluv, netečný duchu se zapečetěným jazykem! Neskrývej se za barikádou svého pyšného vědění, jež vidělo v proměnách pozemské vlády tolik přicházet a odcházet...

Ale v *jedno* věřím určitě: ten dupající, těžký duch bude strašit příslušníky SS nahoře na Hradě ve spaní. –

*

Císař František Josef přejíždí nový most přes Vltavu, který právě pokřtil a jenž nese jeho jméno.

Potom odjel navždy a s ním jeho doba a most se nadále jmenoval Most legií. Tohle „nadále“ trvalo dvacet a jeden rok. A když legionáři nebojovali, zase své jméno ztratil a teď se nadále jmenuje Protektorátní most, nebo Most Josepha Goebbelse, nebo Göringův most. Také toto „nadále“ bude jen dočasné, trvalé je jen to, co proudí pod mosty, ne jejich jména.

Stále ho ještě vidím před sebou, staříka, jak jede v otevřeném kočáře po zbrusu novém, vlajkami ozdobeném mostě. Cože, je mi snad tisíc let? Ten obrázek v přeostrých, barevných obrysech je uzavřen v čarovné kouli, jež se klene nad Prahou. Císařův zelený generálský klobouk s péry, zelený jako stromy na Petříně, bleděmodrý vojenský kabátec, bleděmodrý jako obloha začínajícího léta nad Hradem, bílé licousy, bílé jako nadýchané obláčky na nebi, jež se houpalo nad kopci a věžemi hrajíc všemi barvami, jako křehký sen o štěstí.

Utvořili jsme špalír, ne na povel nebo za pomoci narychlo svolaných přívrženců. Volali jsme „Nazdar!“ a mávali klobouky a císař pokyvoval hlavou a salutoval. Volali jsme „Ať žije!“ a císař se usmíval. V pravidelných rozestupech vlály v letním větru policejní chocholy z peří. Císař nejel v obrněném voze. Nebylo to divoké nadšení, ale přívětivá, ryzí radost, hrdost, jež si prorazila cestu veškerou obstrukcí, hrdost, že náležíme k velkému rakouskému mnohonárodnostnímu státu a jsme někým, kdo má co říci a taky to dělá, jak mu jen jeho obstrukční zobák narostl.

Císař, nekorunovaný král Čech a Moravy navštěvoval Prahu zřídkakdy. Pro své Čechy měl ještě méně sympatií než pro Maďary a Češi mu oplatili svou bolest tím, že zbili německé buršácké studenty, protože napodobovali velkoněmecké manýry (mimochodem tihle krojovaní studenti byli, jak se to ve strašidelném městě patří, povětšinou Židé). Císař, nemající vždy ty nejlepší rádce, neviděl Čechům do jejich rakouských srdcí. A Češi s obavami

a děsem sledovali, jak Rakousko stále více najíždí na berlínský kurs. A byli proto tou nejvěrnější, nejtvrdošijnější opozicí ze všech „království a zemí zastoupených v říšské radě“.

Císař měl v Praze láskyplnou přezdívku (a to je vždy projevem lásky, i když oponující). „Procházka“ mu říkali. Nikdo neví proč. Procházka je velmi časté české příjmení; jeho prostřednictvím přijali nekorunovaného krále za svého. Den po slavnostním uvítání otiskla Národní politika fotografii císaře, jak se prochází po Hradě. Pod ní stálo jediné slovo: Procházka. To si mohl člověk dovolit, aniž se za to dostal do koncentračního tábora; a kromě toho znamená toto slovo taky „procházet se“.

Večer se konal velký svátek světel. Ve všech domech postavili do oken svíčky. Nemuseli, udělali to rádi. Celá Malá Strana byla v oné letní noci plná vánočního třpytu. A kdyby dnes Goebbels vystrojil v Praze s veškerým technickým komfortem monstrózní ohňostroj, zůstaly by ulice prázdné; okouněli by jenom nesvéprávní, hlupáci, pochybné existence, statisti. Protože Hitler není Procházka, žádná procházka, nýbrž nařízený marš a husí pochod.

Když jel císař František Josef přes nový pražský most, visely na všech domech vlajky – bez hromadné vyhlášky gestapa. A přitom nebyl František Josef ani korunován svatováclavskou korunou v hradní katedrále. Když jel přes most Hitler v obrněném voze, byly ulice němé a strnulé jako Niobé; ve zkřivených obličejích se zračily zoufalství a nenávisť. –

Ó ta průsvitnost minulosti ... Jak je živoucí; jak blízké a barevné jsou vybledlé stíny, nadzemské a podzemní, byvší a zetlelé, drahý rod lepších předků viděný v tomto spektru.

Překlad Petra Grycová

Píše Václav Maidl (3. 8. 2015)

Spolu s o několik let starším Jaroslavem Kovářem patříme ke stejné generaci, jsme absolventi stejného – protože tehdy jediného – unifikovaného studijního programu, čímž bylo dáno naše výchozí základní nastavení a orientace v oboru německy psané literatury (nehledě teď na místní odlišnosti socialistického vysokého školství i odlišnosti individuální). Ba i náš profesní start byl obdobný: Jestliže se J. Kovář zaměřil ve své práci kandidáta věd na válku a fašismus v literatuře NDR (1987), psal jsem já v daleko skromnějším článku o nejzajímavějších literárních zjevech téže literatury let sedmdesátých a osmdesátých (1986). Stejně tak jsme oba odchovanci chronologického, „celostního“ podání literární historie, tj. přehledových, výrazně konturovaných přednášek od počátků německy psané literatury až do současnosti (v níž se ovšem zmiňovaná konturovitost přirozeně rozpadla na jednotlivé autorské zjevy). „Přehledová orientace“ a její transfer na další generace studentů germanistiky nám pak byly vlastní v našem pedagogickém působení. Že by snad bylo možné zorganizovat studium germanistiky jinak a že by se jeho absolvent při „vhodné“ kombinaci seminářů a přednášek snad za celé studium nemusel třeba „potkat s Goethem“, bylo pro nás prostě nemyslitelné.

Nepřekvapí proto, že Jaroslav Kovář vydal jako doprovod ke své německé literárněhistorické přednášce na Masarykově univerzitě v Brně skripta ***Deutschsprachige Literatur seit 1933 bis zur Gegenwart. Autoren und Werke*** (Německy psaná literatura od roku 1933 do současnosti. Autoři a díla, Brno, Masarykova univerzita 2014, publikace dostupná též jako bezplatná e-kniha, např. [zde](#)), v nichž je chronologický aspekt zvýrazněn hned v názvu a která se na ploše 70 stránek pokoušejí v krátkých přehledových kapitolkách seznámit studenty s jednotlivými typy německy psané literatury charakteristickými pro určitá časová období (např. pro období 1933–1945 zvrhlé umění – literatura pudy a krve – „vnitřní“ emigrace – exilová literatura) a snaží se vystihnout odlišnosti literatury vzniklé v jednotlivých zemích (Německo, Rakousko, Švýcarsko, literatura NDR). A protože jde o skripta určená v první řadě studentům českým, nemůže chybět ani kapitola specifická: Pražští autoři v exilu. Dodatek pak tvoří čtyři návrhy pro práci s textem v seminářích včetně možných otázek pro interpretaci. Literární povahy je z nich pouze úryvek z Celanovy *Fugy smrti*, dva jsou spíše svědectvím o „literárním provozu“ (Böllův krácený text *Vyznání k literatuře trosek* a tzv. dopis o literatuře Jochena Hiebera *Romány století: Od Musila ke Grassovi – pětihvězdí německojazyčné prózy*, závěrečný text z Grassova *Mého století* pak osciluje na hranici mezi literaturou a memoáry. Na úplně posledních dvou stránkách jsou pak odkazy na další odbornou literaturu.

Je jasné, že takováto příručka může narazit, a to hned z několika důvodů. Zastánci digitálně informačního světa budou namítat, že všechny informace lze najít na internetu, a to v daleko podrobnější a tím i – snad – diferencovanější podobě. Neuvědomují si však, že J. Kováře k napsání skript vedla jeho letitá pedagogická zkušenost, že čeští studenti se s německy psanou literaturou setkávají při zahájení studia germanistiky vlastně poprvé. Autor se proto snaží svými skripty vytvořit úplně první, základní rastr, vytyčuje první orientační mezníky v nepřehledném, resp. pro studenty dosud neznámém poli. (Tím mám na mysli proces výuky a Kovářův přístup, nikoli snad, že by jeho skripta byla první svého druhu – např. na stejné katedře vznikla již dříve stopatnáctistránková skripta Jiřího Munzara *Úvod do studia německé literatury a literárněvědné germanistiky* /za spolupráce Romana Kopřivy a Zdeňka Marečka/.)

Jiná námitka se může týkat výběru či pozornosti, které se jednotlivým autorům a typům literatury dostalo. Jedná se ale nikoli o neznalost či ignoranci, nýbrž o příslovečná „muka

volby“. Na nutně omezené ploše (ať skript, nebo hodinové dotace přednášky) vždy bude někdo a něco scházet a bude záležet na vyučujícím a jeho osobní zkušenosti a zaujetí, co zvýrazní a co pomine. Například silnou generaci rakouských autorů narozených v první polovině 50. let tak ve skriptech zastupuje jen Christoph Ransmayr, z mého pohledu knihovníka Rakouského kulturního fóra by si zmínku jistě zasloužili také Robert Menasse, Josef Haslinger a Josef Winkler, kteří určitě nejsou neznámí ani v celoněmeckém prostoru, ale... to už je můj pohled a výběr.

Zarazilo mě přiřazení Erwina G. Kolbenheyera a Karla H. Strobla mezi autory literatury „půdy a krve“. Z mé čtenářské zkušenosti to nemohu potvrdit. Strobl je mi znám jako autor studentských románů s protičeským nádechem a noetických fantastických povídek, z Kolbenheyera se mi vybaví jeho lyrická *Sonáta horských lučin (Alb-Sonate)*, za niž obdržel Československou státní cenu za německy psanou literaturu (1929) a Pavlem Eisnerem velmi vyváženě přijatá trilogie *Paracelsus*. Že oba autoři byli později přívrženci Hitlera a činní v nacistických spisovatelských strukturách, je doloženo, že by však zrovna jejich literární díla naplňovala estetický ideál uvedeného typu literatury, se mi nezdá. To už bych sem přiřadil spíše některá díla jiného držitele Československé státní ceny, Hanse Watzlika, ale ani jeho bych si netroufl při rozmanitosti jeho díla zařadit cele do této přihrádky. Jde ovšem o detail, do kterého se promítá obecnější problém při vytváření takovýchto panoramat: omezená plocha a z toho vyplývající zkratkovitá kontura, která pak může zanechat v právě vznikajícím studentově rastru posunutou orientaci. A jsme u kvadratury kruhu: co je lepší – informace odpovídající jen zčásti, nebo informace žádná? Vidím odpověď na nastolenou otázku jako proces: Potřebuji alespoň základní informaci. Na jejím zpřesňování a korektuře pak mohu dál pracovat v případě potřeby nebo zájmu (protože kolik absolventů germanistiky se Kolbenheyerem či Stroblem bude ve svém životě ještě někdy zabývat?). A tento závěr bych vztáhl na celá skripta. Vidím jejich užitečnost v tom, že uvádějí do tématu, přinášejí první jména a hodnocení, ukazují, jak se lze v látce orientovat. Ten další, podrobnější a zasvěcenější pohled si už vytvoří každý student a absolvent svou další praxí a svým směřováním.

Píše Marie Rakušanová (17. 8. 2015)

V rámci českých dějin umění se vyskytují témata obecně považovaná za odborně vyčerpaná. Jedním z nich je bezesporu skupina Osma, která do českého prostředí uvedla v prvním desetiletí 20. století moderní evropské směry. Význam tohoto seskupení již potvrdily nejvýznamnější autority oboru. Miroslav Lamač, Jiří Padrta, Mahulena Nešlehová, Petr Wittlich, Vojtěch Lahoda, Karel Srp a mnozí další historici umění věnovali Osmě a jejím členům řadu odborných textů. Knihou ***Na cestě k modernosti. Umělecké sdružení Osma a jeho okruh v letech 1900–1910*** (Praha, FF UK 2014) však nyní americký historik a teoretik umění Nicholas Sawicki dokázal, že i v rámci zdánlivě dokonale probádaného tématu lze nalézt řadu nových fascinujících momentů.

Sawicki je absolventem New York University a University of Pennsylvania a s problematikou českého moderního umění se blíže seznámil během stipendijního programu Fulbright-Hays, díky kterému v letech 2000–2001 studoval v Ústavu pro dějiny umění Filosofické fakulty University Karlovy. Od té doby publikoval o českém umění řadu studií, převážnou většinu v angličtině. V publikaci *Na cestě k modernosti* představuje své úvahy o českém moderním umění také české čtenářské obci. Dlužno říct, že počítá jak s odborným, tak s laickým čtenářem. Text je napsaný velmi živě a problematiku nastiňuje sice v její komplexnosti, avšak s maximální přehledností a vstřícností i k nezasvěceným. Studie byla koneckonců původně napsaná v angličtině jako Sawického disertace. Stopa původního znění v ní zůstala sympaticky patrná, snad také díky vynikajícímu překladu Pavly Machalíkové. Vydání anglického textu by však bylo v mnoha ohledech žádoucí. Pro popularizaci českého moderního umění za hranicemi naší republiky by měla podobná kniha mimořádný význam.

Nejpoutavější jsou ty pasáže, ve kterých Sawického zvědavost cizince rozkrývá historické souvislosti kulturního života Prahy a českých zemí v době nástupu umělců Osmy na uměleckou scénu. Jeho podrobné analýzy kulturních vztahů Čechů, Němců a Židů detailně vykreslují pozadí, s nímž novátorství Osmy velmi ostře kontrastovalo. České uměleckohistorické bádání výsledky podobných rozborů považuje za samozřejmost, Sawicki však dokazuje, že má cenu zažité představy ověřovat.

Český dějepis umění již v minulosti zdůraznil mimořádnost národnostní různorodosti Osmy. Zatímco Spolek výtvarných umělců Mánes stále ještě vycházel z národnostních představ o umění a německy mluvící umělci z Čech a Moravy byli v jeho řadách spíše výjimkou, Osma jakoby se zcela přirozeně osvobodila od jakýchkoliv nacionalistických závazků a její členové spontánně vytvořili fúzi českého, německého a židovského tvůrčího živlu. Českého původu byli Emil Filla, Bohumil Kubišta, Antonín Procházka, Otakar Kubín, Emil Pittermann, Vincenc Beneš, Linka Scheithauerová. Z židovských rodin, ve kterých se mluvilo německy, pocházeli Friedrich Feigl a Max Horb, z německého prostředí pak vyšel Willi Nowak. Se stoupajícím zájmem o fenomén českoněmeckého umění, probuzeným zejména výstavou a publikací *Mezery v historii* Hany Rousové (katalog výstavy *Mezery v historii 1890–1938. Polemický duch střední Evropy. Němci, Židé, Češi*, Galerie hlavního města Prahy 1994), se specifickým mnohonárodnostním charakterem Osmy zabývali mnozí odborníci. Sawicki však na základě analýzy uměleckých děl a díky důkladnému rozboru dobových recenzí a polemik názorně ukázal, jak nesamozřejmé bylo česko-německo-židovské společenství Osmy v rámci pražské kulturní situace začátku 20. století.

Nové detailní čtení slavné Brodovy recenze první výstavy skupiny Osma (Max Brod, Frühling in Prag, *Die Gegenwart* 36, 18. 5.1907, č. 20, s 316–317) ukazuje překvapené nadšení jedné části pražských (německy píšících židovských) intelektuálů z nenadálého mnohonárodnostního spojení tvůrčích sil. Sawicki ale důkladně mapuje také naprosto opačné reakce většinové pražské české kritiky, která otázku příchodu moderního umění nenávisně interpretovala prismatem šovinismu a rasismu (např. Ingram [F. X. Harlas], „Zdravá soutěž. Výstava německých výtvarníků z Čech v Rudolfině“, *Rozhledy* 18, 1908, s. 113.). Na jejich pozadí se jeví existence Osmy v dobovém kontextu téměř výstředně. Velmi správně Sawicki spojuje tuto rétoriku českých teoretiků a kritiků s obecnou evropskou tendencí obviňovat modernismus ze spojení s židovstvím. Ve skutečnosti však provokovala rezignace většiny modernistů na národnostní otázky. Zpochybnění zaběhnutého názoru na vztahy mezi uměním, kulturou a národnostní příslušností v Praze, v provinčním městě rakousko-uherského mocnářství, způsobilo u velké části veřejnosti výrazný šok. Sawicki nástup Osmy výstižně shrnuje touto charakteristikou: „Rodila se zde alternativa: nové, moderní umění, jehož autory byli umělci, kteří sami sebe považovali za ‚Pražany‘, kteří sdíleli podobné umělecké názory, ale které nespojovalo jediné a jasně vyjádřené pojetí národnosti“ (s. 112).

Sawicki se rozhodně nesoustředí pouze na impulsy, které k Osmě přicházely z prostředí židovských německy mluvících Pražanů. Zdůrazňuje také nezaujatost a otevřenost českých členů Osmy vůči německému umění a kultuře. Německo sehrálo v zájmu Osmy o moderní evropské umění v první fázi zásadní zprostředkovatelskou roli a také v případech prvních výstavních aktivit v zahraničí to byly německé galerie, spolky a skupiny, které poskytlý českoněmeckým i českým členům Osmy možnost vystavovat.

V podání Sawického působí velice plasticky příběh zabydlování Prahy a jejích kulturních institucí venkovskými členy Osmy (Emil Filla, Antonín Procházka, Bohumil Kubišta, Otakar Kubín), podaný prostřednictvím pečlivé topografické studie a důkladného archivního bádání. Také zde Sawicki velmi inspirativně zkoumá dobové interakce českého, židovského a německého živlu, tentokrát však styčné plochy, prostupnosti i hranice zakresluje přímo do mapy Prahy. Podobné exkurzy rozhodně nejsou zajímavé pouze z perspektivy zahraničního návštěvníka, také rodilým Pražanům mohou přinést řadu podnětných postřehů a upozornit je na dříve netušené souvislosti.

Ačkoliv publikace i vzhledem k závaznému formátu edice Mnemosyne záměrně omezuje svůj rozsah a k řadě zajímavých problémů spojených s tématem se nevyjadřuje, daří se jí na známé skutečnosti podívat bystrými očima a objevit pro diskusi o raném českém modernismu množství zásadních, dříve opomíjených aspektů. Kniha je vyvážená a umožňuje čtení na různých úrovních. Odborníkům poskytne množství nových poznatků, získaných pečlivým heuristickým průzkumem i pronikavými interpretacemi rozkročenými mezi kulturní historií a formálním rozbořem. Laikům prostřednictvím přehledného členění a živého podání přinese přehled o rodící se modernistické malbě v Čechách i jejím historickém a společenském pozadí.

V časopise Umění (LXIII, 2015, č. 1–2) uveřejnila autorka podrobnější recenzi této publikace.

Píše Martin Vavroušek (31. 8. 2015)

Pražské figurace židovské moderny – Prager Figurationen jüdischer Moderne (Tübingen 5. 2. – 7. 2. 2015)

V rámci výzkumného projektu Prag als Knotenpunkt europäischer Moderne(n) (Praha jako křižovatka evropské moderny) a Prager Moderne(n) (Pražské moderny) uspořádal Slovanský seminář univerzity v Tübingen (Irina Wutsdorff) ve spolupráci s Ústavem germánských studií Univerzity Karlovy (Manfred Weinberg, Štěpán Zbytovský) workshop věnovaný aspektům židovské moderny v Praze, propojení a ovlivňování české literatury německým kulturním kontextem v Čechách okolo roku 1900 jakož i analýze a transferu charakteristických látek a motivů do československého undergroundu a současné české literatury. Naskýtá se nám tak obraz vzájemnosti v různých konstelacích a paralelách. Jedním z příkladů je vztah obou kultur k východnímu židovství, jak ve svém příspěvku ukázala Annette Werberger (*Kafka und das Jiddische Theater [Kafka a divadlo v jidiš]*). Příspěvky přednesené během únorového workshopu budou publikovány v nejbližší ročence Brücken (2015).

Německo-jazyčnou židovskou kulturu v Praze okolo roku 1900 analyzoval ve svém úvodním příspěvku *Jüdische Moderne in Prag (Židovská moderna v Praze)* Andreas Kilcher jako formativně diskursivní narativ. Ukázal, jak je tento narativ konstruován v publicistických, vědeckých a literárních textech. Z této perspektivy se pak židovská Praha jeví jako výsledek sebekonstrukce a sebestopnutí, ve kterém hrají rozhodující roli narativy prolínání, harmonizace a teorie diaspor.

Jindřich Toman ukázal v příspěvku *Böhmische Juden als böhmische Juden (Židé v Čechách jako čeští židé)*, že kořeny různých postojů a otázek loajalít židovských aktérů z první poloviny 20. století sahají až do první poloviny století 19. Zatímco Ludwig August Frankl publikoval německy psanou básnickou skladbu *Das Habsburger Lied (Habsburská píseň, 1832)* jako výraz loajalít vůči habsburskému mocnářství, dovolává se Siegfried Kapper v česky psané sbírce *České listy (1846)* vzájemnosti různých etnických skupin, čímž anticipuje svobodný, emancipovaný subjekt v moderním smyslu. Václav Petrbok pak na příkladu Paula Kische (1883–1944) demonstroval, jak je z dnešní perspektivy problematičtější, a v podstatě nemožné, činit jednoznačné závěry o předválečných postojích Židů – jako byli například David Kuh, Bruno Kafka nebo Alfred Klaar –, kteří aktivně podporovali německý nacionalismus. Publicistu Antona Kuha (1890–1941) a jeho radikálně kritické vypořádání se s kořeny moderního židovství představil Walter Schübler. Kuh ve svých kontroverzních, avšak velmi populárních přednáškách odmítal jak sionismus, tak asimilaci, a sám se přikláněl k pojetí diaspory ve smyslu Siegfried Feuchtwangera.

V rámci workshopu byly rovněž tematizovány vybrané látky a motivy typické pro modernu. Veronika Ambros analyzovala některá česká zpracování látky Golema – charakteristického magickými silami, rozpolcením subjektu a transformací neforemné látky v člověku podobnou bytost. Alfrun Kliems se na příkladu Prahy, textů od Franze Kafky (*Beim Bau der Chinesischen Mauer [Při stavbě Čínské zdi]*) a Jáchyma Topola (*Sestra a Anděl*) zabývala různými teritoriálně identifikačními figurami vyprávění jako jsou exil, diaspora nebo vlast, které byly v rámci moderny a postmoderny mnohokrát aktivovány v pozitivních konotacích. Úzké propojení současné české literatury a československého undergroundu s německo-jazyčným kulturním kontextem v Čechách z počátku 20. století pak ve svém příspěvku *The*

Reception of Kafka and „triple“ Ghetto during Normalization (Recepce Kafky a „trojí“ ghetto v průběhu normalizace) nastínila Veronika Tuckerová. Ilustruje to na příkladu Ivana M. Jiřouse a jeho pojetí undergroundu a Filipa Topola, který se ve svém díle inspiroval německy psanou neoromantickou literaturou v Čechách.

Širší prostor byl věnován zejména Maxi Brodovi a Richardu Weinerovi. Daniel Weidner prezentoval v příspěvku *Indifferentismus und kulturelle Differenz (Indiferentismus a kulturní diference)* Brodovo rané dílo a představil své chápání jeho konstruktu „Pražského kruhu“, které bylo zásadním způsobem ovlivněno jeho sporem s Franzem Werfelem. Steffen Höhne se oproti tomu zaměřil na vztah sionismu a románového díla u M. Broda, které lze z tohoto úhlu pohledu chápat jako odpověď na modernu ve smyslu existenciální krize identity. Brodův příklon k sionismu (esej *Heldentum, Christentum, Judentum [Hrdinství, křesťanství, židovství]*, 1921) je dle Höhneho nutné číst jak v kontextu úspěšného projektu „národního obrození“, tak i šířícího se antisemitismu, který se od roku 1880 stával v politickém diskursu v českých zemích stále více přijatelný. Katja Wetz ukázala ve svém příspěvku *Synkretismus in Weiners Obnova (Synkretismus ve Weinerově Obnově)* jakým způsobem autor ve své povídce spojuje náboženské, zejména pak křesťanské a židovské motivy. Peter Zusi (*Weiners Gespenster [Weinerova strašidla]*) poté nastínil paralely mezi Freudovým esejem *Das Unheimliche (Něco tísnivého)* a povídkami *Kostajník (Weiner)* a *Eine kaiserliche Botschaft (Císařské poselství, Kafka)*.

Manfred Weinberg představil východiska a koncept nového vědeckého Centra Kurta Krolopa pro německou literaturu v Čechách. Přestože oficiální otevření na pražském velvyslanectví Německé spolkové republiky proběhlo na konci května letošního roku, centrum již delší dobu aktivně funguje zejména skrze publikační činnost jeho spolupracovníků (M. Weinberg, Š. Zbytovský, V. Petrbock, J. Hadwiger a M. Tvrdík). Centrum chce kriticky navázat na obě liblické konference (1963, 1968), především se však vymezit vůči Goldstückerově definici „pražské německé literatury“, odbornými kruhy do jisté míry stále přejímané. K hlavním tématům centra bude zejména patřit liberalismus, generace Mladá Praha (Jung Prag), Franz Kafka z perspektivy regionu, Praha mezi Vídní, Berlínem a Paříží a kulturní konstrukt regionu.

Účastníci workshopu diskutovali různé přístupy a definice moderny a modernity a s tím i související otázku, jak dalece můžeme mluvit o specifické pražské židovské moderně. Termín moderny byl probíráán v celé šíři, a to od jejich sociálně historických projevů až k pojmu estetické moderny. V diskusi bylo konstatováno, že důležitým – avšak často opomíjeným – aspektem české a židovsko-německé kultury v Čechách je její provázanost s technickým, hospodářským a ekonomickým rozmachem v tehdejší Československu. Teprve zevrubná rekonstrukce dobového kontextu nám pak umožní provést adekvátní analýzu myšlenkových figur a pozic Židů mezi českou kulturou a německou kulturou v Čechách.

Píše Manfred Weinberg (14. 9. 2015)

O velkém přínosu ediční řady *Intellektuelles Prag im 19. und 20. Jahrhundert* (Intelektuální Praha 19. a 20. století), vydávané Steffenem Höhnem, Alicí Staškovou a Václavem Petrbohem, není sporu; jako první tu vyšly svazky o Augustu Sauerovi, Franzi Spinovi, Vilému Flusserovi nebo sborníky o Kafkovi a Praze (*Kafka und Prag*) a možnostech a znemožňování jeho recepce (*Wirkung und Wirkungsverhinderung*). Totéž platí i pro čtvrtý svazek této řady, o kterém zde bude řeč – věnován je „zanárodnímú spisovateli mezi Čechami a New Yorkem“ **Johannesu Urzidilovi (1896–1970)** (*Ein „hinternationaler“ Schriftsteller zwischen Böhmen und New York*, edd. Steffen Höhne, Klaus Johann a Mirek Němec, Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2013). Johannes Urzidil je – na rozdíl od Sauera a Spiny – stále ještě ‚známou veličinou‘ pražské německé literatury. Ernst Schönwiese ho označil za „posledního velkého vypravěče pražské školy“ (*Literatur in Wien zwischen 1930 und 1980*, Wien, München 1980, s. 127–144) – a Ingeborg Fiala-Fürstová v tomto svazku kolportuje další takové charakteristiky: „velký humanista, homo vere humanus, pražský buditel lidstva, zanárodní trubadúr staré Prahy“ (s. 489). Tato vypodobení vybízejí k tomu, aby se prozkoumala Urzidilova role při etablování a konsolidaci základního pochopení ‚pražské německé literatury‘; teprve pak dle mého názoru získá na relevanci i pohled na rozmanitost Urzidilovy tvorby. Je ovšem s podivem, že se svazek o kritické ocenění tohoto Urzidilova (faktického) životního výkonu takřka nesnaží a místy se ztrácí v někdy až přebytečných panoramatických záběrech.

Obzory ozářené tímto svazkem jsou naznačeny rubrikami (pojmenovanými ovšem pouze v obsahu) „Duchovní profil“, „Lyrik a překladatel v prostředí ‚Pražského kruhu‘“, „Politický publicista“, „Milovník umění, historik umění a sběratel umění“, „Literární historik a esejista“, „Korespondence a přátelství v exilu“ a „Vypravěč v exilu – Čechy a New York“. ‚Šíří‘ dodává svazku Klaus Johann svým příspěvkem s „poznámkami k publikační a recepční historii“, jehož cílem je patrně především úplnost, jak dokazuje bibliografie čítající dvanáct a půl strany (!). Následují početné, v podobných sbornících oblíbené, příspěvky typu ‚Urzidil a ...‘ (Isabelle Ruiz: ‚Urzidil a Norbert Elias‘, Kurt F. Strasser: ‚... a Bolzano‘, Ekkehard Haring: *a Pražský kruh*, později Monika Tokarzewska: ‚a Günther Anders a Gustaw Herling-Grudziński‘). Mezi nimi ovšem vyniká příspěvek napsaný společně Tomem Kindtem a Hansem-Haraldem Müllerem *Urzidil a moderna*, v němž jsou Urzidilovy texty řazeny k „umírněnější moderně“ (s. 122), na což lze v budoucnu navazovat. Důležitý příspěvek k ‚umístění‘ Urzidila v interkulturalitě českých zemí přináší také stať Václava Petrboha o Urzidilově *Goethovi v Čechách* v kontextu goethovských slavností roku 1932 v Československu.

Spolu s Maxem Brodem a nakonec Lenkou Reinerovou byl Urzidil současníkem ‚pražské německé literatury‘, který o ní později podal svědectví, a byl tak i spoluvůrcem jejího obrazu. V době, kdy se výzkum snaží o novou profilaci této literatury, by proto bylo na místě tuto Urzidilovu roli ještě jednou prověřit. V tomto ohledu je ale svazek podivuhodně bezobsažný. Tak třeba v příspěvku Anji Bischof k tomuto tématu (*Vzpomínka jako konstanta prozaického díla Johanneše Urzidila*) najdeme tak úžasné precizní diagnózy jako: „Jak známo, vzpomínka je ústředním faktorem pro utváření identity jednotlivce“ (s. 565), což nakonec vede k závěru: „Johannes Urzidil vzpomínal – pro sebe samého“ (s. 566). (Srov. naproti tomu v pregnantním zaostření stať Bernda Hamachera o Urzidilovi in: *brücken*, N. F., 1–2 [2012], s. 271–279.)

Je až pozoruhodné, že nejsrozumitelnější slova, která k tomu ve svazku najdeme, jsou citáty Petera Demetze z roku 1999 (!). Pod názvem *Johannes Urzidil – Lesen/Wiederlesen* (in: Aldemar Schiffkorn [ed.]: *Böhmen ist überall. Internationales Johannes Urzidil-Symposium*, Linz 1999) Demetz napsal: „[Urzidil] byl posledním ze zemských patriotů pocházejících z rakouských Čech, jenž nepřestával rozděleným a nedůvěřivým národům navracet do paměti prospěšnost symbiózy, a smí si pro sebe vznášet historický nárok na zosobnění oné ztracené symbiózy ve vší čistotě v sobě samém. Je pouze otázkou, zda to vše zaručí i budoucnost spisovatele Urzidila a jeho knih; spíše se [...] přikláním k názoru, že nostalgický pohled do minulosti už stačit nebude“ (s. 33n.). Proti tomuto obsahovému zaměření na minulost ovšem Demetz staví jeho literární formu: „Modernost Urzidilových spisů spočívá v oné křehké hranici mezi prózou a esejem, kde si [...] pohrává s žánrem a způsobem psaní a přibližuje se k přiznanému a skrytému citátu, pastiši, parodii nebo dokonce takovým artistickým mimikrům, které vzdávají hold klasickému předobrazu, jehož manýru nenapodobují, nýbrž přetváří v rafinované umění“ (s. 34). Může se zdát nepřiměřené, že se zde tak podrobně cituje ze statě z roku 1999. Příspěvky v tomto svazku ale nedosahují výstižnosti (a užitečnosti) Demetzovy diagnózy. Hovoří samo za sebe, že tyto pasáže uvádí ve svém příspěvku Filip Charvát, který ve vší vážnosti znovu podrobuje Urzidilovy texty otázce, zda jsou „zdařilým uměleckým dílem“ (s. 479), což výrazně zaostává za Demetzovou diagnózou vykalkulovaného mixu žánrů. A ještě: Musí se nutně ‚zachraňovat‘ Urzidilova raná lyrika, jak to v tomto svazku činí Klaus Schenk?

Stejnou diagnózu lze stanovit ještě jednou v případě názvu, ve kterém se – jak jinak – nalézá formulka o Urzidilově ‚zanárodnosti‘ (‚Hinternationalität‘). Precizního rozboru tohoto slova se čtenář nedočká ani tentokrát. Ve svém příspěvku o „zanárodnosti a národním humanismu“ se tím nepovažuje za nutné zabývat ani Gaëlle Vassogne – a Mirek Němec ve stati *Purkyně v Čechách. Ke vzniku „zanárodnosti“ Johanne Urzidila* pouze opakuje charakteristiku Klause Johanna (která ovšem zaostává za jeho ostatními vypočteními Urzidila), podle níž je tím myšlena „schopnost smírného vyvážení národních protikladů na základě humanity a tolerance“ (s. 344). K tomu jen stručně: Jak známo, píše Urzidil o svém dětství stráveném v Praze: „[chlapec, M. W.] si sám volil své klukovské přátele a nepřátele, kde chtěl, a bylo mu srdečně jedno, jestli mu míč proletěl českým, německým, židovským nebo rakouským šlechtickým oknem. ‚Já jsem ‚zanárodní‘, říkával o sobě. Za národy – nikoli nad nimi nebo pod nimi – se dalo žít a toulat se po ulicích a v průchodech domů“ (*Pražský triptych*, Praha 1997, s. 10n.). Odmítnutím vertikálního „pod a nad“ tak popisuje nejen kulturní rozmanitost Prahy v prostorově horizontálním bytí vedle sebe, ale připojením jednoho písmene k běžnému ‚international‘ zavádí duplicitu povrchního národně kulturního dělení a skryté, zato ale zásadní pospolitosti. Přitom se ony „průchody“ stávají vlastním symbolem Prahy a město Praha (téměř) plně pokrytým ‚meziprostorem‘, který sdíleli všichni Pražané jako Pražané. To je mnohem (i teoreticky) produktivnější než opakování tradičních formulací o ‚Tripolis Praga‘ a tamním soužití Němců, Židů a Čechů.

Taková opomenutí přínos tohoto svazku v žádném případě neumenšují, přičemž je třeba vyzdvihnout především „Bibliografii samostatných publikací Johanne Urzidila“ sestavenou Klausem Johannem, která svazek uzavírá. Ale zatímco ostatní svazky této publikační řady otevírají nové perspektivy výzkumu tím, že se zaměřují na neprávem zapomenuté ústřední pražské intelektuály nebo podrobují novým otázkám Kafkovo dílo, působí tento svazek – právě kvůli své ‚šíři‘ – spíše jako tečka. Nové otázky zde bohužel takřka nevyvstávají, ačkoli je Peter Demetz již dříve pregnantně formuloval. Neboť z jeho diagnózy obsahové nostalgie a formální modernosti nutně vyplývá navazující otázka (Demetze přesahující), zda by precizní výzkum ‚formy‘ Urzidilových textů nakonec přece nepřinesl přiměřenější (protože roztržštěnější) obraz Prahy a ‚pražské německé literatury‘, než jak k tomu svádí obsahová

nostalgie, jež byla tím jediným, na co se doposud stále navazovalo. Potom by i rozšíření pohledu na zcela jiné aspekty Urzidilovy tvorby, které lze považovat za faktický přínos svazku, získalo zřetelně větší výpovědní hodnotu.

Překlad Miloslav Man

Napsal Fritz Mauthner (29. 9. 2015)

*Ještě na jaře 1876 vystupoval Fritz Mauthner (1849–1923), spisovatel a filozof z východočeských Hořic, jako příslušník pražského německojazyčného společenství, a tedy i účastník jeho slavností. Třetího dubna toho roku byl kupříkladu v Německém zemském divadle v rámci večera spolku Concordia inscenován jeho „nový proverb“ Nemilá otázka peněz (Die leidige Geldfrage), v polovině téhož měsíce zazněly Mauthnerovy básně Chlapec a královská dcera (Der Bursch 'und die Königstochter) a Veselá děvečka (Die lustige Dirn) jako součást vystoupení Josepha Lewinského, hostujícího herce vídeňského Dvorního divadla. Již 1. července 1876 vyšel v deníku Bohemia první Mauthnerův „berlínský dopis“ jako znamení, resp. předznamenání autorovy nově nabývané teritoriální identity. Ačkoli fakt tehdejšího Mauthnerova přesídlení z Prahy do Berlína (žil zde, resp. v Grunewaldu u Berlína potom až do r. 1905) je znám a často připomínán, kontakt, který Mauthner od července 1876 do ledna 1878, byť postupně čím dál sporadičtější, pomocí těchto „dopisů“ otiskovaných v Bohemii (viz připojený bibliografický výčet) vytvářel a udržoval, zůstával kupodivu dosud stranou pozornosti. Publikujeme zde – také v souvislosti s chystaným sympoziem **Fritz Mauthner im deutsch-tschechischen Kontext** (Ústí nad Labem, 16.–17. 10. 2015) – právě hned úvodní z dopisů, který je obzvlášť pozoruhodný průniky dosavadního rakouského horizontu do pohledu pozorovatele pruské metropole.*

mt

Berlínské dopisy

I

Ten, kdo dorazí do Berlína s chvályhodným rakouským dogmatem o jediném císařském městě na Dunaji, s refrénem na rtech: „Je jen jedno císařské město, je jen Vídeň...“, mohl by být pohledem na nové říšské hlavní město přece jen trochu vytržen ze svého klamu o takzvané „císařské vsi na Sprévě“. Samozřejmě bychom neměli rozsudek vynášet příliš brzy, jinak by si nově příchozí, jakým je například pisatel těchto řádků, musel po několika hodinách své přítomnosti zanést do deníku toto: „Berlín je město, ve kterém je třeba čekat půl hodiny na nádraží na drožku, načež se strhne prudký liják a během několika minut stojí ulice mnoho palců pod vodou. Když voda spíše než do kanálů zateče do sklepů a suterénů, zůstává v uličkách ještě dostatečné množství, jež pod vlivem hřejivých slunečních paprsků naplní veškeré ovzduší nad záplavou domů nepopsatelnými vůněmi.“ Ještě druhý třetí den neobvyklé vzruchy a mnohé další „oprávněné zvláštnosti“ Berlína cizince trápí. Když však přece jen mezitím učiní zadost jen své náročné povinnosti cizince a projde město všemi směry se zdviženým krkem jako žirafa na lovu po pozoruhodnostech, pak si jeho vyzbrojené nebo nevyzbrojené oči postupně vyžádají službu celého člověka a ublížený nos je ve svém bolestném pocitu méněcennosti vedle téměř oslepených očí zapomenut.

Zřejmě nebude v nejbližší době druhého města, které by obyvateli chvátajícímu nekonečnými ulicemi – zde chvátá vše – nabídlo tak dlouhou řadu významných architektonických jevů. Ve znamení vysoce vzdělaného ducha se nesou nejen proslulé veřejné budovy navržené velkými umělci, ale také celé ulice v elegantních čtvrtích dokládají, že jejich majitelé dokáží použít své

bohatství ke své vlastní radosti, avšak pod uměleckým vedením. Nejsou to šablonovité činžovní paláce imponující velikosti a rozhazovačného zdobného přepychu, nýbrž na rozdíl od typu vídeňských Ringstraßen jsou to vilová rodinná obydlí, každé jednotlivě skvěle vynikající svou stylovou fasádou. Pohled ožívují záplavou moderních stylů a nadto tu arkýřem, balkonem, rohovým oknem, salou terrenou, tam zvláštním půdorysem, originální předzahrádkou a podobně činí duchaplně či jen nápadně zadost individuálnímu vkusu finančního či intelektuálního stavitele.

Tím dělá Berlín velký dojem už na výletníka, a dokonce už za denního světla. A možná je to především onen káravý Berličan sám, který při srovnání Berlína s Vídní nadmíru chválí vše cizí a své město příliš ochotně podřazuje starší a samolibé Vídni. A tato štouravost, již se Berličan vyznačuje nejen v cizině, nýbrž i doma a ne zcela ve svůj prospěch, zformovala rys, jímž by se Vídeň jakožto velkoměsto zajisté mohla Berlínu jevit jako nedostížený vzor. Mám na mysli vyloženou berlínskou oblibu rakouské společnosti, od rakouské národy až po rakouskou kuchyni, po rakouské pivo. To, že je vzdělaný Rakušan ve zdejší dobré společnosti rád viděn, je pro něj samozřejmě tak příjemné a tak vítané, že by bylo nečestné z Berličanovy laskavosti vysoustružit zbraň namířenou proti prvenství Berlína. Ani na četné nápisy jako „Vídeňská piva“, „Plzeňské ležáky“, které dosti lákavě září nad všemi lepšími kavárnami a restauracemi, by se nemělo poukazovat kvůli zdůvodnění tvrzení, že se v Berlíně začíná rozmáhat vídeňský element, jelikož tyto nápoje mají přirozené právo na to, aby reprezentovaly svou údajnou vlast jen v těch nejvzácnějších případech. I káva je sice naprosto materiální pochutina, a přesto už částečně dochází k opouštění starých zvyklostí, když si „vídeňská kavárna“ v Berlíně odnáší vítězství nad léta tradovanou cukrárnou.

Tradiční berlínská kavárna je něco mezi hospodou a restaurací. Místem sladkého nicnedělání, útočištěm pro sytého berlínského člověka bažícího po dobrém zažití a novinách, byla dosud cukrárna, a to U Kranzlera. To se teď ale změnilo. „Vídeňská kavárna“ se etablovala ve všech možných koutech města a dokázala k oběma nejzářivějším centrům života v říšském hlavním městě, života, který se za každou cenu snaží být velkoměstským, připoutat více než celý Berlín, totiž celý svět a ještě jeden poloviční k tomu. V Císařské galerii, takzvané „pasáží“, jednom velkolepě zdobeném průchodu mezi Friedrichstraße a Pod Lipami, se setkávají všichni, kdo se chtějí po náročné činnosti občerstvit naší silnou kávou. Avšak ve slavném hotelu Kaiserhof sdružuje „vídeňská kavárna“ tak naprosto celou smetánku berlínské inteligence, že by prý stačil jeden travičský barista z Vídně a – jak mi do ucha s úzkostí pošeptal jeden z jejích otrávených představitelů – veškerou tuto nezdolnou a nesmrtelnou inteligenci by během jedné hodiny zničil.

Téměř stejně důležité jako kavárna je pro ovládnutí géníů zřejmě i divadlo. Vedle vídeňské kávy miluje Berličan vídeňské umění, bez ohledu na to, zda ho ztělesňuje Charlotte Wolter nebo Josephine Gallmeyer. Oba tyto póly vídeňského uměleckého nebe jsou již ovšem zase pryč, zrovna tak Schweighofer, Swoboda atd., ale přesto stále stačí pohled do kulturního programu, aby se člověk cítil jako v Rakousku. Je tu velké prostranství, kde milióny plamínků plynových lamp osvětlují bilióny prachových částic, a to se proto nazývá městským parkem. V této takzvané zahradě slaví Johann Strauß dennodenně svou hudební *Revanche pour Sadowa*. Dále je zde ještě kulturní stánek zvaný Divadlo ve Friedrich-Wilhelmstadtu, jehož zimní scénu po zářivých úspěších právě opustili Meiningenští, zatímco na letní scéně slečna Hermine Meyerhoff vztyčuje vlajku vídeňské operety, kterou nechává vlát stejně jako honosné róby. Jen těžká nemoc brání Marii Geisteringer, že Berličané nemohou obdivovat její směle přeskoky z frašky do tragédie, a dlouho očekávané trio Lewinsky, Hallenstein a Olga Lewinsky bude zanedlouho hostovat v místním Národním divadle.

Avšak jako doma se díky divadelním plakátům na reklamních sloupech cítí nejen Rakušan obecně, ale také nefalšovaný provinční Pražan. Ještě před několika dny – nyní jsou všechna dvorní divadla zavřená – viděl v souboru Činoherního divadla jména Oberländer, Vollmer a Hrabowska, ve Wallnerově divadle se mohl těšit ze zlatých kadeří paní Schenk-Ullmeyer, v Rezidenčním divadle (ředitel Emil Claar) mohl aplaudovat paní Claar-Delta, kde ještě stále, dnes po sedmašedesáté, za velkého potlesku dávají *Arrii a Messalinu*.

Smutnou skutečnost, že všechny tyto požitky se s nízkým účinkem vytrácejí v prázdných domech a že veškerý zájem výše uvedené a jinak už i vícekrát zmíněné berlínské inteligence spolyká „loupeživý rytíř stažený z kůže“, Bohemia už zaznamenala. Zdejší pověst hlásá, že autorem tohoto nemyslitelného útoku na zdravý rozum má být Friedrich Gerstäcker. Ať je tomu jakkoli, nadšení pro „loupeživého rytíře staženého z kůže“ roste každým dnem, policejní zákaz jeho představení v Divadle v Luisenstadtu vyvolal živý rozruch, a proto musí být toto epidemické onemocnění mozku registrováno se stejnou pozorností jako výskyt tyfu. Vlastně je to samo publikum, které se během hlučného večera baví ze všech svých sil tím nejbáznivějším chováním. „Hra“ samotná je bez vtipu, příliš hloupá, zamýšlená parodie je příliš zastaralá na to, aby si někdo mohl takovou věc vyposlechnout pro ni samou, a rozveseluje tak jen surová „účast“ publika, však k tomu divadelní plakát výslovně vybízí. Zde několik ochutnávek: Kuno Hrozný, přezdívaný Tygr, opouští za řevu publika jeviště, Kunibald Růžovonný ujišťuje jeho dceru Adelgundu o své lásce. Mluví fistulkou, doprovázen falzetem publika. Adelgunde: „Kde je můj kapesník, abych si mohla osušit slzy radosti?“ Kuno jí podává svůj. (Publikum ze sebe vyrazí hřmotné: Au!) „Však nyní se mne chápe úzkostná bázeň. Jak se k našemu svazku postaví můj otec? Tvůj původ je stále ještě hlubokým, hrozivě strašlivým tajemstvím. Také jsi chudý jako kostelní myš a tvým údělem je navěky sloužit.“ (Publikum opakuje poslední verše, někteří rušitelé dokonce podle melodie: Jedna, dvě, Honza jde.) Najednou se v pozadí objeví Kunův důvěrník Hirsch a ukáže milenecký pár Kunovi, který se tváří rozběsněně. V tom se publikum rozhorlí a hlasité výkřiky jako: „Dejte si bacha!“, „Chytí vás!“, „Kuno je tu!“, „Tak se přece otočte!“ mají chvályhodný záměr milence včas varovat. Po tomto burácivém, několikaminutovém přerušení děje se nejprve vyřítí Kuno, publikum ještě zasténá ustrašené Hu!!! a na chvíli se zas zaposlouchá do tohoto galimatyáše. Tak to pokračuje tak dlouho, dokud není za neslýchaného nářku diváků na scénu přinesena kůže loupeživého rytíře.

Policejní zákaz se vztahoval samozřejmě jen na chování publika a ne na „loupeživého rytíře“. To, že to muselo dojít tak daleko, že nyní vícero divadel současně každý večer za skromnější účasti veřejnosti uvádí tu samou bláznivinu, dokládá sklon k hrubosti u velké části zdejšího obyvatelstva, který se shoduje s mnoha jinými věcmi, jež snad budou sneseny někdy později. Tím nejveselejším v celé té štvaniaci na loupeživého rytíře – jak je vidět, je celá záležitost tím, čemu se ve Vídni říká štvaniče – je snad divadelní plakát Divadla Varieté, na kterém na konci tučnými písmeny stojí psáno: „Loupeživý rytíř bude každý večer v půl deváté vždy čerstvě stažen z kůže.“

Překlad textu F. Mauthnera Petra Knápková

Vysvětlivky (pk)

Revanche pour Sadowa – Odveta za Sadovou, totiž za bitvu u Sadové, resp. u Hradce Králové v roce 1866

Arria a Messalina – truchlohra Adolfa Wilbrandta (1837–1911)

„loupeživý rytíř stažený z kůže“ – truchlohra Gustava Kopala (1843–1917) *Loupeživý rytíř stažený z kůže aneb Láska a hladomorna aneb dlouho zamlčované a konečně odhalené tajemství (Der geschundene Raubritter, oder Minne und Hungerthurm, oder das lange verschwiegene und endlich doch an den Tag gekommene Geheimnis)*.

PŘÍLOHA

Fritz Mauthner v deníku *Bohemia* (1876–1878). Dostupné na <http://kramerius.nkp.cz>.

- F. M.: Berliner Briefe I., *Bohemia* 49, 1876, č. 180, 1. 7., příloha, s. 1–2.
- F. M.: Berliner Briefe II., *Bohemia* 49, 1876, č. 188, 9. 7., příloha, s. 2.
- F. M.: Berliner Briefe III., *Bohemia* 49, 1876, č. 198, 19. 7., příloha, s. 1.
- F. M.: Berliner Briefe IV., *Bohemia* 49, 1876, č. 205, 26. 7., příloha, s. 3–4.
- F. M.: Berliner Briefe V., *Bohemia* 49, 1876, č. 216, 6. 8., příloha, s. 1.
- F. M.: Berliner Briefe VI., *Bohemia* 49, 1876, č. 232, 22. 8., příloha, s. 2–3.
- F. M.: Berliner Briefe VII. Am Sedantage, *Bohemia* 49, 1876, č. 246, 5. 9., příloha, s. 1.
- F. M.: Berliner Briefe VIII. Neue Denkmäler, *Bohemia* 49, 1876, č. 253, 12. 9., příloha, s. 1.
- F. M.: Berliner Briefe IX., *Bohemia* 49, 1876, č. 271, 30. 9., příloha, s. 1–2.
- F. M.: Berliner Briefe X., *Bohemia* 49, 1876, č. 283, 12. 10., příloha, s. 3–4.
- F. M.: Berliner Briefe XI., *Bohemia* 49, 1876, č. 309, 7. 11., příloha, s. 1.
- F. M.: Berliner Briefe XII., *Bohemia* 49, 1876, č. 324, 22. 11., příloha, s. 3–4.
- F. M.: Berliner Brief (Kaiserproclamation von Anton v. Werner. – Humboldt-Denkmäler. – Theater), *Bohemia* 50, 1877, č. 90, 31. 3., příloha, s. 3.
- F. M.: Berliner Brief, *Bohemia* 50, 1877, č. 102, 13. 4., příloha, s. 1–2.
- F. M.: Ein Künstlerfest in Berlin, *Bohemia* 50, 1877, č. 170, 21. 6., příloha, s. 1–2.
- F. M.: Berliner Plaudereien, *Bohemia* 50, 1877, č. 331, 29. 11., příloha, s. 1.
- F. M.: Berliner Briefe, *Bohemia* 51, 1878, č. 31, 31. 1., příloha, s. 1–2.

Píše Michal Topor (12. 10. 2015)

Sborník *Sprache, Gesellschaft und Nation in Ostmitteleuropa* (ed. Klaas-Hinrich Ehlers, Marek Nekula, Martina Niedhammer a Hermann Scheuringer, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2014, řada Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, sv. 35) soustřeďuje texty vzešlé z konferenční rozpravy v listopadu 2012. Obecnému tématu jazyka, společnosti a národa, vymezenému v titulu pouze geograficky na areál východní části střední Evropy, vytyčuje nosnou dialektiku podtitul (Institucionalizace a každodenní praxe): jazyk, resp. jazyková situace a praxe, budou sledovány jako předmět ideově, politicky motivovaných úředních či jiných plánů a intervence, domněle optimalizujících, zpřehledňujících, kultivujících či standardizujících reglementací. V nejednom případě má být jazyk pojímán jako element živé řeči, sice tvárný, nicméně současně vrstevnatý, nesnadno kontrolovatelný, jazyk jako linie určitých forem ne/dorozumění, „stýkání“ i „potýkání“. Metodologický rámec postulovaný v předmluvě je nepřekvapivě připoután zejména k podnětům sociolingvistiky a historiografických úvah o způsobech utváření „národa“.

Marek Nekula se ve své studii, uvozující oddíl věnovaný „jazykové politice“ v prostředí vybraných organizací, soustředil na stanovami i praxí vehementně jednojazyčný, totiž český spolek Svatobor, založený r. 1862. Členstvím v něm a podporou měli být a byli vyznamenáni právě a „toliko spisovatelé čeští“, píšící či tisknoucí „ve správné řeči české“ (tato idea umožňující z hodnocení kvalit spisovatelova jazyka učinit nástroj oslavy i dehonestace, byla později, jak Nekula dále ukazuje, propracována Václavem Ertlem ve figuře „dobrého“, vzorového autora). Stranou museli zůstat jak pouze německy píšící literáti, tak ti, kteří publikovali česky i německy: v červnu 1886 např. byla odmítnuta žádost Karla Müllera, pracujícího v téže době na překladu Máchova *Májedo* němčiny (knižně 1882), Nekula také upozorňuje na případ Siegfrieda Kappera. Bylo by jistě prospěšné sledovat tyto i jiné příklady šířeji, stopovat jejich rezonanci v dobovém tisku, pramenech soukromého rázu, nahlédnout, jak bylo těmto i jiným událostem vyloučení svého času v česko- i německojazyčném prostředí rozuměno, speciální pozornosti by se tu mělo dostat kupříkladu Josefu Jirečkovi – v letech 1875–1888 předsedovi Svatoboru a ovšem nejpozději od roku 1850 také představiteli nižších i vysokých pater vídeňské správy.

Formování jazykové praxe v rámci zvolených institucí se dále věnují Martina Niedhammer, Jitka Jonová, Tamara Scheer a Mirek Němec; oblasti, kterých si všímají, přitom podstatně (významem symbolickým i praktickým) přesahují ze sfér interní, institucionální komunikace do širých končin veřejného prostoru. M. Niedhammer se zabývá „národními implikacemi“ jazykovědného bádání, podporovaného programově bilingvní Královskou českou společností nauk (s pozoruhodnými zastaveními, jež nastiňují roli této organizace ve sporech o RKZ), J. Jonová pojednala rezonanci národních konfliktů v debatách uvnitř katolické církve na počátku dvacátého století, T. Scheer načrtla jazykové poměry v c. a k. armádě let 1867–1914. M. Němec od symbolické momentky z Weinerových *Třásniček dějinných dnů* (český vypravěč v těsně poválečném čase, pro české Němce tak tísnivém, zakončuje rozhovor se svým známým, Němcem, solidárně pozdravem v němčině) odvíjí výklad o politicko-didaktických diskuzích, jež po první světové válce komplikovaně – mezi tezemi o nutnosti odrakouštění a přítomností početné německé menšiny ve společném státě – hledaly místo němčiny v systému státní výuky.

V dalším oddílu knihy Tilman Berger přibližuje „narrativ“ české slovníkářské tradice, jenž (počínaje Dobrovského soudy), upřednostňuje protestantské, zejména Komenského dílo

na úkor výkonů vzešlých z katolických kruhů (lexikografie „barokní“), Jan Surman následně zkoumá specifika rozvoje českojazyčné přírodovědné terminologie a K. H. Ehlers ideologické a geopolitické souvislosti německé dialektologie ve 20. a 30. letech 20. století.

Václav Petrbock se – již ve třetí část svazku – vrací na půdu tematizovanou M. Nekulou; nanovo čte Schauerovu úvahu *Naše dvě otázky* (otištěnou koncem r. 1886 v týdeníku *Čas*), text, který znejistěním statutu češtiny jako vehikula rozvoje národního bytí vzbudil patetický odpor; Schauer je mu první z dále představené řady postav, jimž v letech 1860–1890 bylo vlastní jazykové (česko-německé) rozhraní, tedy postav (co se lojalit týče) nejednoznačných, nezřídka v českojazyčném prostředí opovrhovaných. Frank Henschel načrtl jazykové a národnostní (maďarsko-německo-slovenské) poměry v Košicích v posledních desetiletích monarchie, Detlef Brandes pojednal protektorátní nacistickou germanizační jazykovou politiku, Frauke Wetzelová a Sandra Kreisslová poté zachycují jazykové konsekvence československého uspořádání po roce 1918– trend odněmčování a čechizace urbanonym, resp. vývoj jazykových a národnostních preferencí mezi příslušníky zbytku německojazyčného obyvatelstva v poválečných desetiletích.

Závěrečný oddíl obrací pozornost k nejuvýchodnějším částem „středoevropského“ areálu. Georg Melika představil Zakarpatí jako bohatě jazykově, etnicky a tedy i kulturně rozrůzněný i provázaný prostor; Hermann Scheuringer přehledově podal dějiny osidlování „karpatské Rusi“, následně se věnoval postavení němčiny a německých škol v této oblasti v letech 1919–1938. Ve stejném období analyzovala Natalija Golovčaková repertoár a volbu jmen (a jejich variant) mezi německými obyvateli „karpatské Ukrajiny“, postavením zdejší německé menšiny a jazykovými rysy jejího života se zabývá také Barbara Neuber, dovádějící svou sondu (podobně jako Sandra Kreisslová v případě terénu československého) až do devadesátých let 20. století. Stať Klause Buchenaua, poutavě dekonstruující utvářenost pojmu „rusínské“ identity, resp. jejího kulturně-politického a odborného upevnování, je vhodným epilogem.

Píše Ladislav Futtera (26. 10. 2015)

Ke svému cíli se pomalu chýlí vydávání rozsáhlé komentované bibliografie k českým zemím ve vídeňských časopisech a almanaších doby předbřeznové *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz* (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien), připravené Gertraud Marinelli-Königovou z Ústavu kulturních věd a dějin divadla Rakouské akademie věd (jedná se však pouze o dílčí část monumentálního projektu Wiener Vormärz-Slavica, jehož počátky spadají již do 80. let minulého století). První svazek z roku 2011 se zabýval literaturou, v roce 2013 následovala jazykověda, filosofie, dějepisectví a vzdělávací instituce a následujícího roku byl vydán svazek zaměřený na umění. Poslední, čtvrtý svazek, ohlášený na letošní rok, se bude zabývat náboženstvím, právem, vlastivědou, politickou ekonomikou a přírodními vědami.

Práce se opírá o důkladnou a pečlivou rešerši vídeňských časopisů určených široké veřejnosti i odborných periodik doby předbřeznové. Toto období je zde vymezeno již rokem 1805, nikoli až vídeňským kongresem, což lze zvláště ve vztahu k českým zemím kvitovat. Zohledněna tak je i pozdní fáze Napoleonovy expanze, jež ve středoevropském prostoru vyvolala jako obranný mechanismus zvýšený zájem o jednotlivé národní kultury, literatury a jazyky. Svazky neobsahují pouze výčet základních bibliografických údajů časopiseckých článků dle jednotlivých tematických okruhů, ale ve většině případů je doplněn stručný regist, případně i citát vybraných pasáží z článku. Práci tak lze do jisté míry používat i jako edici pramenů.

Třebaže je recenzované dílo součástí primárně slavistického projektu, proklamovaným předmětem výzkumu jsou geograficky vymezené české země, jež jsou vnímány jako heterogenní prostor, v němž se prolínají tradice české, německé a židovské (sv. I, s. VIII). Zohledňována tak je i reflexe tvorby v německém jazyce. Práce se tedy nabízí k širokému využití nejen v bohemistickém, ale též germanisticky zaměřeném výzkumu. A na své si přijdou i (nejen kulturní) historici: z penza shromážděných materiálů si lze udělat obrázek o kontaktech mezi metropolí habsburské monarchie a jednou její částí.

Čtenářsky vstřícným krokem je umístění dílčích rejstříků k jednotlivým svazkům na **webové stránky**, souhrnný rejstřík v tištěné podobě bude součástí posledního svazku. Snad jedinou výtkou vůči jinak po všech stránkách přínosné práci totiž může být jistá roztržitost tematicky příbuzného materiálu. Ten je občas rozmístěn v různých oddílech jednoho svazku (např. oddíl *Böhmische Stoffe* shromažďuje pouze recenze děl autorů nepocházejících z českých zemí, české látky v dílech domácích autorů je nutné hledat v oddílu *Nachrichten über Schriftsteller*), případně i napříč několika svazky (Franzi Grillparzerovi a jeho zpracování českých látek je věnováno zvláštní heslo v prvním svazku, další prostor pak Grillparzer dostává na konci třetího svazku v rámci oddílu věnovaného divadlu; obdobně ve druhém svazku jsou shromážděny reflexe na historiografické práce se zaměřením celozemským, dějiny regionů, měst apod. budou však zařazeny až do čtvrtého svazku). Vzhledem ke vskutku rozsáhlému materiálu, jenž zde byl shromážděn, je takové členění pochopitelné, byť se občas nemohu ubránit dojmu, že by čtenářově orientaci prospělo, kdyby byl materiál v maximální míře uspořádán formou lexikonu (jako je tomu v nejrozsáhlejších oddílu prvního svazku, jenž v abecedním pořadí shromažďuje články k jednotlivým spisovatelům z českých zemí), než vytvářet velké množství tematicky úzce vymezených podkapitol. Například dějepisný oddíl je členěn na prameny, všeobecné a speciální dějiny, obecnou historiografii, archeologii a numismatiku a zvlášť vydělena jsou i některá dílčí témata z českých dějin (panovníci, šlechta, dějiny Židů, ale i husitství, třicetiletá válka apod.).

Jména některých historiků (např. Ignaz Cornova či František Palacký) procházejí více oddíly, na začátku podkapitoly věnované jednotlivým tématům české historie se pak výslovně upozorňuje, že odkazy na některá díla, jež by sem tematicky spadala, jsou uvedena již v jiných oddílech.

Práce dává z dosud opomíjeného úhlu pohledu nahlédnout do období tříbení a postupné emancipace jednotlivých národních kultur, jež ale v mnohonárodnostní monarchii dosud nestojí uzavřeně vedle sebe, ale jsou vzájemně propustné. Z pramenů zřetelně vyplývá, že mezi českými zeměmi a Vídní panovaly čilé kulturní kontakty. Vídeňské časopisy si mimo jiné pravidelně všimaly programu pražských divadel a přinášely též referáty o představeních v českém jazyce. Pozornost nebyla věnována pouze literárním aktivitám, ale vídeňský tisk reagoval i na vydávání bohemistických jazykovědných děl. Totéž platí o prolínání kultur obou zemských jazyků v Čechách. Řada článků pochází z pera autorů z českých zemí, kteří podávají zprávu o úspěších (zemsky) české kultury. Uffo Horn, recenzující v březnu roku 1838 první svazek Palackého syntézy *Geschichte von Böhmen*, zakončil svůj posudek nadšeným zvoláním: „Odměna, již se čestní mužové Palacký, Šafařík, Jungmann a další musejí nadít, je vřelé uznání současníky a jejich potomky – nechť se jim ho ode všech dostane v tak věrné a ryzí podobě jako ode mě, jenž jsem hrdý na to, že jsem Čech!“ (II, s. 133). Lze tak jistě souhlasit s tezí Moritze Csákyho, jenž střední Evropu označil za „historický komunikační prostor“ (I, s. XIII).

Z čistě kvantitativního hlediska je zjevné, že větší pozornost vídeňské časopisy – celkem logicky – věnovaly autorům německého jazyka, např. Moritz Hartmann nashlédal více referátů než Josef Kajetán Tyl, Karl Egon Ebert více než Boleslav Jablonský apod., avšak ani tvorba v českém jazyce nezůstávala bez povšimnutí. Většinou si vysloužila sympatie, a tak se lze třeba prociť i k jednomu z nejvřelejších přijetí Máchova *Máje*. Na rozdíl od většinově opatrných a odmítavých českých referátů označil recenzent časopisu *Oesterreichisches Morgenblatt* v čísle z 22. června 1836 báseň za „dosud ještě neznámou květinu, kterou začínající spisovatel v tomto roce věnoval bohatě pučící flóře své vlasti a jejíž vůně se může šířit do dále“ (I, s. 380). Vídeňská publicistika zastávala myšlenku jednotného mnohonárodnostního státu, jenž se stavěl proti odstředivým tendencím v jednotlivých zemích soustátí, avšak současně si uvědomovala kulturní rozdíly mezi jednotlivými státními útvary a kvitovala – ovšem s vědomím vlastní převahy – kulturní pokrok v okrajových částech monarchie, Moritz Csáky hovoří přímo o „koloniálním postoji centra vůči periferii“ (III, s. 8). Již recenzent *Máje* oceňuje Máchovo dílo coby příklad působení „slovanské múzy“ (I, s. 380). A pochopení se dočkaly i loajální projevy českého vlastenectví. Velké pozornosti se těšil záměr Antonína Veitha vybudovat u Liběchova Slavín – „český národní pomník“, kde by se v řadě soch vedle sebe ocitli Přemysl Otakar II., Jiří z Poděbrad, ale i Rudolf II. z domu habsburského, přičemž „Hus a Žižka jsou prozatím ponecháni na pozdější čas“ (III, s. 314). Současně je však zajímavé pozorovat i rozdíly mezi českými zeměmi a Vídní: zatímco uvedení dramatu Franze Grillparzera *König Ottokars Glück und Ende* vyvolalo v Čechách bouři hněvu, výtahy z recenzí přesvědčivě dokládají, že vídeňské publikum hru nadšeně přijalo (III, s. 418–421).

Na těchto několika příkladech lze ilustrovat významný potenciál představené sbírky materiálů. Široce interdisciplinárně rozkročená práce může nalézt bohaté využití v bádání o českých zemích v první polovině 19. století. Shromážděné materiály v první řadě vypovídají o postavení kultury českého i německého jazyka z českých zemí v rámci habsburské monarchie. Na jejich základě je pak možné načrtnout výrazně plastičtější obraz českého národního obrození a zohlednit dosud povětšinou opomíjené prameny.

Píše Jan Budňák (9. 11. 2015)

Nad kánonem

Dvojjazyčná, v originálním německém a shodném českém svazku vydaná *Antologie německé moravské literatury* (eds. Lukáš Motyčka a Barbora Veselá, UP Olomouc 2014) je další z řady publikací vzniklých v Centru pro výzkum německé moravské literatury při Katedře germanistiky na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Centrum samotné není po více než patnácti letech velmi produktivní činnosti třeba představovat; jeho podíl na resuscitaci, rekonvalescenci a renesanci nejen moravské, ale i české německé literatury jako seriózního předmětu studia je známý nejen v kruzích odborné veřejnosti. Chtěl bych však připomenout, že poté, co Centrum v posledních několika letech pod vedením Lukáše Motyčky zesílilo také svou aktivitu směrem ke čtenářům, a to rovněž českým (srv. loňský dvojjazyčný výbor z díla Romana Karla Scholze, zcela čerstvé české překlady povídek Eugena Schicka a Karla Hanse Strobla či dnes už dlouhou řadu literárních rozhlasových pořadů), otevřelo novou *Antologii* též otázky kánonu německé moravské literatury. Považuji za hlavní přínos publikace, že na tomto poli nepostupuje cestou „etnologizace“ (krajina a lidé) nebo (literární) historizace svého předmětu (autor a jeho doba), ale sebevědomou cestou „literárně-estetickou“ (s. 12).

Vydavatelé *Antologie* jsou si dobře vědomi, že touto publikací vstupují do nového prostoru, jehož koordináty explicitně vytyčují v Úvodu. Odrážejí se od úvah o povaze antologie jakožto literárního žánru. Hned zkraje elegantně odzbrojují potenciální ukvapené recenzenty i čtenáře svého počínu („Není nic jednoduššího pro recenzenta antologií, než aby [poukázal, JB] na neomluvitelná opomenutí, na neprominutelné přehmaty při výběru textů a autorů“, zní část motto od Dietgera Pforteho), ale především je tímto připravují k reflexi (přiznané) intencionálnosti jejich výběru autorů i textů, která však v žádném případě nemá být „souborem dokazovacího materiálu“ (s. 10).

Jaká kritéria výběru se zde tedy uplatňují? *Antologie* obsahuje 34 kratších textů od 27 autorů. Tento rozsah zajišťuje její „reprezentativní charakter“ (s. 14), což je jeden z výslovných cílů vydavatelů. Určující je zde i reprezentativnost žánrová. Všechny vybrané texty jsou prozaické, což zde však znamená širokou žánrovou paletu, konkrétně texty cestopisně-reportážní (Karl Wilhelm Fritsch), autobiograficky-záznamové (Jakob Julius David), aforistické (Marie Knitschke), anekdotické (Eduard Kulke) nebo esejistické (Robert Musil). Většinu textů tvoří kratší skici, povídky nebo novely. Vydavatelé se „z praktických důvodů“ (s. 16) omezují na texty vzniklé v 19. a první polovině 20. století, z nichž vybírají „pouze texty dosud nepřeložené do češtiny“ (s. 16); to je v kombinaci s primárním estetickým nárokem *Antologie*, která navíc mapuje „objekt nikoli samozřejmý“ (Ingeborg Fialová-Fürstová), strategie jistě odvážná, ale (minimálně pro insidery) velmi účinná. Vybízí však také k otázce: Lze koncipovat antologie zcela mimoběžně ke kanonickým textům? Ano, zní zde předkládaná odpověď, totiž jako antologie „pod kánonem“, jako archeologii nových jmen, a současně „nad kánonem“, jako důraz kladený na nové rozměry známých jmen. Většina textů nicméně pochází z období rané moderny přelomu století a klasické moderny doby meziválečné, což potvrzuje akcenty kladené i ve výzkumu německé moravské literatury.

Druhou část kritérií, které *Antologie* uplatňuje při výběru autorů a textů, lze formulovat spíše jako záměr vydavatelů ignorovat zažitá stereotypy ve vnímání této literatury. Jedním z těchto kritérií je důsledné nelpění vydavatelů na míře etablovanosti toho kterého autora či autorky.

V *Antologii* tak najdeme známé spisovatele „moravského triumvirátu“ z přelomu 19. a 20. století (Ebner-Eschenbachová, Saar, David) či světově proslulého modernistu Roberta Musila vedle autora příběhů z židovského ghetta v Mikulově Eduarda Kulkeho. Vydavatelé dále uvádějí jak autory výrazně levicové (Sommer), tak i „nacionálně či nacionalisticky smýšlející“ (Stauf von der March), nebo i takové, kteří se exponovali ve prospěch nacionálního socialismu (Strobl). Tím korigují častou „exkomunikaci autorů, kteří se zapletli s totalitními režimy či byli dokonce jejich aktivními stoupenci, z hájemství dobré literatury“ (s. 15). Svě rozhodnutí přesvědčivě vysvětlují jako kritiku „tendence posuzovat dílo autora skrze zevšeobecňující prisma politické doktríny, s níž tento autor přišel do úzkého kontaktu“ (s. 15).

Žánrová pestrost zastoupených textů, střídání kanonických autorů s neznámými nebo uvážlivě zvolené zastoupení jednotlivých literárních epoch 19. a první poloviny 20. století nejsou pro vydavatele *Antologie* nespojitými parametry. Tyto dílčí linky jsou odvozeny od hlavního kritéria *Antologie*, které je dáno „literární kvalitou, mnohovrstevnatostí jednotlivých textů“ (s. 13). Tato až lakonicky znějící formulace možná nepřekvapí českého germanistu, i když ani tím si nejsem jist en bloc, každopádně ale vyzve, ne-li vyprovokuje (snad i k přemýšlení) většinu ostatních čtenářů. Do jaké míry ji přijmou za svou, je jiná otázka, jisté ale je, že jsme zde svědky aktu zakládajícího moravskou německou literaturu, označovanou ještě i dnes paušálně jako „provinční“ a častovanou různými ideologickými nálepkami, jako předmět nárokuje si estetický zájem české veřejnosti. Chci dodat, že při čtení textů zařazených do *Antologie* je složité diskvalifikovat tento „zakládající akt“ pouze jako akt řečový: např. expresionistické texty Karla Branda a Elisabeth Jansteinové dosahují, jednou přerývanými výkřiky, jednou tichými, ale neméně drásavými obrazy, značné intenzity, a alegorický, aktivistický expresionismus povídky Leopolda Rochowanského (*Jakkdyžano*) dokresluje výrazovou rozmanitost moravských německých autorů tohoto uměleckého směru. Podobné doklady oprávněnosti svých estetických kritérií *Antologie* poskytuje i např. pro moravský realismus nebo naturalismus.

Je-li maxima literárně-estetické kvality, kterou se *Antologie* řídí, namířena spíše do řad (české) čtenářské veřejnosti, je *Antologie* z hlediska práce na kánonu německé moravské literatury inovativní a inspirativní i pro obeznámené. Patrná je snaha o rozšíření kánonu v případě kanonických autorů, a to konkrétně o jejich „nemoravské“ texty. Moravští autoři nejsou tedy prezentováni jako autoři moravských témat, nýbrž v první řadě jako svébytné umělecké osobnosti. Např. Jakob Julius David, který bývá v tuzemsku představován a většinou i analyticky pojednáván jako autor novel z moravského venkova, je zastoupen jedním ze svých posledních textů s názvem *Halucince*, který s šokující věcností zaznamenává bezprostřední vjemy a reflexe autora umírajícího na tuberkulózu. Podobná tendence výběru platí i u textu Ferdinanda von Saara (*Disonance*) nebo Ernsta Wolfganga Freißlera (*Kitty*). To samozřejmě neznamená, že by se *Antologie* zcela vyhýbala moravským tématům (např. Fritsch, Kulke, Stauf von der March, Spunda).

Oč přítomnější jsou editoři *Antologie* při výběru autorů a jejich nasvícení volbou textu, o to patrnější je jejich rezignace na „režii“ v rovině řazení textů. *Antologie* není – aniž by to Úvod komentoval – řazena ani chronologicky (narození autorů, vydání textů), ani kulturně-historicky (epochy, žánry), ani tematicky (např. „člověk a krajina“, „stýkání a potýkání“). Jediným kritériem řazení textů je zde prostý abecední pořádek příjmení autorů. Z tohoto uvolnění otěží vyplývá několik pozitivních efektů, ale minimálně i jeden otazník. Abecední řazení je zde především osvobozující: texty není třeba číst ve šroubovaném sousedství, v nadiktovaném kontextu nebo v určitém pořadí. Na druhé straně však vyvolává často kladenou otázku koherence (Jörg Krappmann) předmětu *Antologie*, německé moravské literatury. Ta se zde chápe, v souladu s ostatními pracemi olomouckého centra, jako množina

autorů, „kteří se na Moravě narodili nebo vykazují silný literární vztah k tomuto teritoriu“ (s. 10), který je většinou spojen s delším pobytem na Moravě. Zmíněná otázka se naléhavě připomíná už v případě autora, který se díky abecednímu řazení *Antologie* dostal na její čelo, expresionistického básníka a prozaika Karla Branda (1895–1917). Brand se narodil ve Vítkovicích, jeho rodina se však už v roce 1896 (s. 19) odstěhovala do Prahy, kde Brand prožil téměř celý svůj krátký život. *Antologie* tedy – podle mě realisticky – říká, že její předmět je předmětem heuristickým (Krappmann), kterému nesluší „tvrdé“ členění ani ohraničení, a důraz přesouvá na uměleckou individualitu autorů, kteří jsou ale pak spíše „z Moravy“ než „moravští“.

Kánon určité literatury nelze popsat bez ohledu ke skupině čtenářů, pro niž „platí“ nebo „je utvářen“. Olomoucká *Antologie německé moravské literatury* je počinem, který – v závislosti na různých skupinách recipientů – kánon této literatury může zakládat, přepisovat nebo rozrůžňovat. Ve všech případech ale platí, že to činí erudovaně a vkusně, protože svůj předmět představuje jako předmět primárně umělecký.

Píše Tilman Kasten (23. 11. 2015)

Když H. G. Adler přijel na začátku roku 1947 do Velké Británie, setkal se tam, konkrétně v Londýně, s Eliasem Canettim a Franzem Baermanem Steinerem. Přátelské vztahy, které pojily tyto tři osobnosti, sahaly několik let, respektive desetiletí zpátky. Zatímco Adler a Steiner byli blízkými přáteli už od dětských a mladistvých let, Adler a Canetti se poznali v roce 1937 během pražského pobytu tohoto tehdy ještě ve Vídni žijícího autora; v témže roce zas Adler seznámil ve Vídni Steinera s Canettim. V době svého exilu Canetti se Steinerem na toto propojení navázali a vstoupili do fascinujícího intelektuálního dialogu, jež v roce 1947 obohatil Adler jako další diskuzní partner. Jejich literární, publicistická a v případě Adlera a hlavně Steinera také vědecká tvorba (Steiner od roku 1949 až do své smrti v roce 1952 vyučoval v Oxfordu sociální antropologii) byla výrazně formována zážitky z exilu a holokaustu (Adler přežil internaci v několika táborech a přišel o osmnáct blízkých příbuzných, včetně své manželky). Mimo to jejich tvorba často přerostla ve výměnu názorů charakteristickou vzájemným inspirováním a kritikou. Kromě osobních vztahů pojil autory také zájem o stejná témata, jako například otázku, jak je myslitelné šoa, nebo o antropologickou problematiku. Vedle literárních textů je v této souvislosti třeba zmínit jako ústřední díla Adlerův *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft* (Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství, 1955, česky 2003), Canettiho *Masse und Macht* (Masa a moc, 1960, česky 1994), stejně jako Steinerovy vědecké spisy a záznamy.

Na tyto životní a tematické spojnice mezi autory odkazují Jeremy Adler a Gesa Dane, vydavatelé sborníku nazvaného *Literatur und Anthropologie. H. G. Adler, Elias Canetti und Franz Baermann Steiner in London* (Literatura a antropologie. H. G. Adler, Elias Canetti a Franz Baermann Steiner v Londýně, Göttingen: Wallstein Verlag, 2014), který se vztahuje ke konferenci uspořádané v roce 2013 v Berlíně. V úvodu sice vydavatelé blíže popisují v názvu zmiňované tematické, místní a osobní spojitosti, ovšem na vzbuzená očekávání čtenářů odpovídá čtrnáct ve svazku shromážděných příspěvků jen částečně. Pojem antropologie navíc není v těchto článcích systematicky reflektován (např.: antropologie jako vědecká metoda, literární téma nebo literárně interdiskurzivní referenční veličina?), takže je nakonec těžké pohlížet na svazek jako na celek a hledat v něm odpovědi na předložený soubor témat. Příspěvky bez přímé souvislosti s názvem publikace předkládají například Carol Trully, Katrin Kohl, Ruth Vogel-Klein, Barbara Hahn a Heidi Thomann Tewarson.

Užší historický kontext sociální antropologie a etnologie zohledňují studie Petera Filkinse, Erharda Schüttpelze, Jeremyho Adlera a Richarda Fardona. Filkins vychází z Adlerovy poznámky, podle které byl jako zajatec v Terezíně „zároveň přihlížejícím pozorovatelem a přece obyčejným vězněm“ (s. 83). Tato zkušenost se v jeho textech odrazila ve způsobu vyprávění, v kterém lze identifikovat „dual roles of witness and observer“ (S. 91). Filkins vysvětluje, že jak Adlerovy literární texty, tak i jeho studie o Terezíně jsou charakteristické přecházením mezi vědeckou perspektivou a estetickou tvůrčí vůlí stejně jako mezi subjektivním prožíváním, respektive subjektivní spoluúčastí a objektivním odstupem. Filkins spatřuje důležitou příčinu této komplexní dvojité perspektivy v Adlerově znalosti metody zúčastněného pozorování vytvořené Bronisławem Malinowskim (s kterou ho seznámil Steiner). Zároveň Filkins popisuje tento zdvojený pohled také jako strategii, jejíž pomocí chtěl Adler předejít tomu, aby jeho psychiku nepohltily vlastní strastiplné zážitky a aby neabsolutizoval své utrpení (vzhledem k ještě horším životním osudům). Filkinsovi se daří jasně vyjádřit, jakým způsobem tak Adler dospívá ke své specifické formě literárně-odborného svědectví. Schüttpelz zkoumá vzájemné odkazy a rozpory mezi Adlerem, Canettim

a Steinerem, které lze vysledovat v jejich sociálně teoretických spisech ve vztahu k otázce, za jakých podmínek vzniká otroctví. Věnuje se tomu, jak Adler odůvodňuje pojem „státní otroctví“, jak byl tento pojem ovlivněn Steinerovými vědeckými spisy (o tématu psal ve své disertaci) a do jaké míry Canetti v *Mase a moci* navázal na teze svých přátel (hlavně těch Steinerových) a zároveň se snažil narušit jejich historicky a právně historicky fundovanou kategorizaci „politickou zoologií otroctví“ (s. 173). Schüttpelzův výklad rámuje postřeh, že Adler dává do kontrastu zotročení Židů v táborech a „exodus z Egypta“ (tedy za svobodu) a tím se dotýká židovského motivu, který se „v mnoha idiosynkratických variantách“ (s. 173n) objevuje i v dílech obou přátel. Fardon se věnuje Steinerovu vědeckému odkazu, který přesahuje premisy a výzkumné zájmy sociální antropologie, respektive etnologie 40. a 50. let, který se ale právě od představitelů antropologie v Oxfordu (Laura a Paul Bohannan, Mary Douglas) nedočkal uznání přiměřeného jeho komplexnosti. Fardon spatřuje základ Steinerovy vědecké senzibility v jeho původu a socializaci v multietnické Praze stejně jako v jeho biografických zkušenostech z pozdější doby. Evidentně je samotný Fardonův text potřeba chápat zase jako protiklad Steinerova „zrazeného dědictví“ – jak zní jeho výrok s odkazem na Milana Kunderu (s. 205). Jeremy Adler srovnává Adlerovu (historicky a morálně fundovanou, na konstrukci specificky německé tradice zacílenou) reflexi pojmu „masa“ s Canettiho transhistorickým pohledem na tento pojem a následně popisuje Adlerovu kritiku Canettiho výkladu – jedná se o fundované propojení historie díla, pojmu i myšlenky.

Další tři stati se dotýkají antropologických otázek bez přímé souvislosti s užším disciplinárním kontextem. „Antropologii“ je zde zjevně potřeba chápat ve smyslu rozpravy nad *conditio humana*. Sven Kramer se tak zabývá Adlerovou korespondencí s jeho pozdější druhou manželkou, která je podle něj charakterizována napětím mezi zkušeností z prožité hrůzy a výraznou životní vůlí a v které Adler navíc reflektuje roli intelektuálů po roce 1945. Manfred Voigts pojednává na základě knihy Oskara Goldberga *Die Wirklichkeit der Hebräer* (Bytí Hebrejců, 1925) pojetí Boha u těchto tří autorů. Konečně Ulrich van Loyen se zabývá apokalypsou jako literární a myšlenkovou figurou.

Sborník uzavírají dva texty, které se zaměřují na pražské životní světy. Žádné propojení s názvem svazku nevykazuje pokus Jörga Jungmayra podat přehledný celkový obraz Pražského kruhu kolem Maxe Borda, který ovšem v mnoha ohledech nezahrnuje aktuální stav bádání a který se dopouští diskutabilních kategorizací (např. ohledně F. C. Weiskopfa, s. 305, pozn. 153). Hans Dieter Zimmermann rekapituluje aspekty sociálních dějin prostředí pražské německojazyčné židovské literatury a – podobně jako Fardon – zastává tezi, že „antropologický pohled“ (s. 256) lze rozpoznat až u pražské generace H. G. Adlera a Steinera (s jejich specifickými dějinnými zkušenostmi); zástupci starší generace naproti tomu podle něj upřednostňovali estetické, filozofické, teologické či politické úvahy. Právě s ohledem na tuto na první pohled přesvědčivou tezi by mohla systematická reflexe výzkumné oblasti „antropologie a literatura“ jistě přispět k historickému prohloubení a diferenciaci výsledku výzkumu. Nezakládá se snad kniha Maxe Broda a Felixe Weltsche *Anschauung und Begriff* (Názor a pojem) v nejširším smyslu na antropologických aspektech? Nebylo by možné právě v Kafkových dílech považovat za ústřední moment antropologické zájmy?

Závěrem nemohu než opakovat svou v úvodu formulovanou kritiku tematické heterogenity svazku – i když na vině mohou být okolnosti vzniku typické pro sborníky z konferencí. Úvodní pojednání různých možností přístupu ke vztahu literatury a antropologie a odpovídající tematické členění by jistě přispěly k systematizaci výsledku a tím i k lepší čtenářově orientaci.

Překlad Miloslav Man

Napsal Paul Leppin (7. 12. 2015)

Před několika dny, 27. listopadu, jsme oslavili výročí narození pražského spisovatele Paula Leppina (1878–1945). Ve své krátké Autobiografii, která vyšla u příležitosti jeho 60. narozenin ve druhém svazku Pražské rapsodie (Prager Rhapsodie. Das Antlitz der Mutter. Prag: Verlag Dr. Arthur Werner, 1938, S. 87–89), vystihl zásadní význam rodného města pro své dílo takto: „Mým nejhlubším zážitkem zůstala Praha. Její rozpolcenost, její tajemství, její krysařovská krása dávala mým básnickým pokusům vždy znovu podnět a obsah“ (s. 89). Pokud bychom se pokusili vyjmenovat všechny Leppinovy lyrické, prozaické, dramatické a esejistické texty, ve kterých Praha hraje nějakou roli, byl by seznam nesmírně obsáhlý. Ale jen velmi málo titulů by dnes bylo známo širšímu publiku, protože kromě románu Severinova cesta do temnot (Severins Gang in die Finsternis. München: Delphin-Verlag, 1914, česky Praha: Concordia, 1992) a několika básní bývá z jeho díla jen máloco recipováno. A přitom právě četné vzpomínkové články, které za svého života publikoval v nejrůznějších časopisech, týdenících, měsíčnících, odhalují působivé momenty lokálního koloritu a obrovský lesk zašlé doby, kdy působil „jako šprýmař a nekorunovaný král pražské bohémy“ (s. 88). A tím není myšlena – jako u některých jiných jeho současníků – jen německá Praha. Leppin se po celý život pokoušel navázat kontakty s česky píšícími kolegy. Už v mladých letech začal pro německý tisk recenzovat českou literaturu (např. Jungtschechische Litteratur. In: Die Gesellschaft, roč. 15, 1899, sv. 4, s. 74), sám si dokonce troufl na překlady (např. báseň Tělo od Otokara Březiny: Der Leib. In: Die Gesellschaft, roč. 15, 1899, sv. 2, s. 332) a stal se mimo jiné spolupracovníkem Moderní revue. Příčilo se mu, že „se německá spisovatelská kolonie zahrabala v zádumčivě-melancholickém podivínství na nepřátelském území slovanského města“ (Prag. Schriftstellerkolonien VII. In: Das literarische Echo, roč. 21, 1918, č. 5, 1. 12., sl. 274). V české literární komunitě se tyto jeho snahy setkávaly se sympatiemi a přijetím, jak dokládají např. následující řádky ze zdravice Fráni Šrámka Paulu Leppinovi: „Paul Leppin patří k Němcům, u nichž skutečně nemyslíme na to, že by mezi národy existovala nějaká nepřátelská dělitka, což ho šlechtí“ (In: Prager Presse, roč. 8, 1928, č. 328, 25. 11., příloha Dichtung und Welt, s. 1).

O blízkosti mezi německými a českými umělci, kterou si Leppin vždy toužebně přál, je řeč i v následující esejí Pražská bohéma (Prager Bohème) z roku 1921. Do češtiny ji přeložil Milan Tvrdík, a sice výlučně pro dvojjazyčný vzpomínkový večer, který se uskutečnil v dubnu 2015 u příležitosti 70. úmrtí Paula Leppina ve spolupráci s Ústavem germánských studií Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Pražském literárním domě autorů německého jazyka. Leppinův text vyšel původně v prvním ročníku Prager Presse (č. 48 z 15. 5. 1921, příloha, s. 1). Na některých jménech, která zmiňuje, lpí zatím – tak jako i na jeho – patina zapomnění. Kéž bychom ji tímto opětovným uveřejněním alespoň trochu seškráblí!

jh

Pražská bohéma

Vzpomenuli na dobu, kdy v Praze existovalo cosi jako německá bohéma, vyvstane mi před očima především nezaměnitelná hlava Alexandra Moissiho. Mladý, vášnivý požitkář našel po hubených letech, která strávil v daleké cizině jako učitel jazyků, obchodník s koberci

a příležitostný agent, útočiště v pestrém světě dojmů a představ. Odvážně chopil příležitost za pačesy a takřka přes noc povýšil ze statisty vídeňského Dvorního divadla na herce výrazných rolí na pražské zemské scéně Angela Neumanna. Následující roky přinesly nevyhnutelné krize tohoto kvašení, které jeho nezkrotný temperament stupňovaly chvílemi až k nepřičetnosti.

Tenkrát po nocích hýřila ve staropražských pivnicích a nálevnách společnost hrubšího zrna. Postrádajíc pevné principy, nezakotvená, bez společně sdílených uměleckých měřítek se shodovala v jakémsi extatickém přitakání životu, což bylo její nejmenší měšťanskou ctností. Doprovodným projevem a vlastní náplní všech jejích setkání byl humor, pramenící z velké části z mladické opovážlivosti, a jejím nepostradatelným průvodcem prázdna kapsa, která držela chuť k halasným dobrodružstvím na uzdě. Byl tu Richard Teschner, malíř jakoby z jiného světa, jehož svrchník a mlčenlivá odtažitost strhávala zaslepené akademiky k následování, byl tu i Viktor Hadwiger, hloubající ve stínu nemožného širáku o lyrických zvěstováních velmi neobvyklé formy, jenž později v Berlíně předčasně zemřel zatrpklý a nešťastný. Byli tu lékaři a požitkáři, povaleči a studenti, které ke stolní společnosti, lámající věčným problémům vaz chlubnou pózou a výřečností, lákala touha po nevázanosti a chtivost po senzacích, zatímco se nad jejich dychtivými hlavami vznášel cigaretový dým houstnoucí do úplné svatozáře.

Jeden z těchto obdivovatelů bohémy byl pak zpravidla vybrán jako mecenáš a měl tu čest zaplatit za všechny přítomné génie útratu. Někteří nováčci, ještě nedostatečně obeznámeni s těmito zvyklostmi, občas nevhodně protestovali, jejich odpor byl však okamžitě rázně zlomen. Vzpomínám si v této souvislosti na jednu hezkou kavárenskou scénku, kdy si Moissi, který byl vždycky pořádně při chuti, právě dopřával porci lahodné šunky. Proti němu seděl ostýchavý mladík, opatrně skrývající duchovní zájmy za pěstěným zevnějškem. Zřejmě proto v něm Moissi zavětril finanční zdatnost a zapředl s ním laskavý hovor o cenách potravin. „Za tuhle šunku, co právě jím,“ – poučoval přátelsky hosta – „zaplatíte třeba Vy – – –“ – „Já?!“ – bránil se vylekaně lapaný mladík a zatvářil se tak zkormouceně, že celá společnost vmžiku propukla v hurónský smích. Pokusný králík pro Moissiho jazykovou ekvilibristiku se poté stal terčem posměchu ještě několikrát; jestli onen vyděšený kavalír tehdy šunku opravdu zaplatil, už se mi z paměti bohužel vytratilo.

S Gustavem Meyrinkem, který ještě provozoval svou směnárnu na pražském Novém Městě, a s Františkem Zavřelem a jeho fantastikou poblouzněnou suitou jsme jednoho dne nenadále vpluli do přístavu okultismu. Pro naše duševní rozpolezení, povážlivě promrhané na bludných cestách minulých let, byl tento skok do říše hraničních věd vítaným podnětem. V Zavřelově elegantním mládeneckém bytě s bohatými zásobami alkoholu a cigaret jsme až do ranního rozbřesku vyvolávali duchy, pořádali hašišové dýchánky a prováděli další pokusy s magií, ke kterým náš příčinlivý hostitel občas přispíval tím, že pozval skutečné čarodějnice, „médiá“ v podobě servírek a švadlenek, slibujících si od pohybujícího se stolu v přítmí pokoje zvlášť pikantní historiky.

Jakmile nás Meyrink a Zavřel opustili, strašidelné přízraky se rozplynuly. Nepřinášely totiž přes metodickou vytrvalost všech účastníků prázdné hmatatelné výsledky. Do popředí se znovu prodral hédonismus bez cíle. Egon Erwin Kisch se vydával na lup do putyk pražské galérky. Ferdinand Onno, herec mladistvého vzezření, který teď už několik let hraje ve vídeňském Lidovém divadle, nechal svou zádumčivost plout ve spodních proudech naší veselosti, takže se mu v pijatikách a vymýšlení darebačin nikdo z nás nevyrovnal. Dodnes s rozkoší vzpomínám na hbitě improvizovaná představení *Loupežníků*, která jsme v pozdních nočních hodinách dávali k dobru publiku ospalých kavárenských hostů a která půvabně ilustrovala Onnovo nadání k režírování grotesky. Max Oppenheimer, náš expresionistický

neopeřenec, se obětavě oddal roli čachráře Spiegelberga. Amálie, kterou vždy aktuálně objevil ve spodině pražského nočního života, požadovala za vystoupení pět zlatých.

Stylově potemnělá vinárna „U Dallaga“ na Václavském náměstí se po vystoupení nezřídka stávala místem politického bratření. Čeští spisovatelé, malíři a divadelníci sedávali ve stísněné vinárně se svými německými uměleckými kolegy mírumilovně na jedné lavici a výborně si s nimi rozuměli. K nejoblíbenějším štamgastům skvělého lokálu, jehož náhlý konec jako i mnohým dalším idylkám přivodila válka, patřili český básník Václav Hladík, král kabaretu Karel Hašler, nedávno zemřelý český prozaik Jan Osten či přívětivý František Khol, současný dramaturg Národního divadla. Z bohémy, jejíž potomci v posledních mírových letech popíjeli u otce Dallaga svou osamělou čtvrtinku vína, příliš mnoho nezůstalo. Nová generace, duchem doby vychovaná k vážnosti, stojí už oběma nohama v životě, jemuž je hravé nadšení stejně cizí, jako je cizí i jejímu umění. Franz Werfel se svou „bandou“, jak bývali kavárenským žargonem označováni jeho četní souputníci, svým mohutným temperamentem krátce před válkou naposledy bouřil pražskými nocemi. S ním pražská bohéma navždy ztratila stoupence, který ještě ponocoval s radostí; k vínem zmáčeným stolům, její nesporné doméně, teď usedli šmelináři se svými kurtizánami.

Překlad úvodu Petra Knápková, překlad Leppinova textu Milan Tvrdík

Píše Jan Mareš (21. 12. 2015)

Marek Waic bezpochyby náleží v široce pojaté oblasti dějin tělesné výchovy a sportu mezi zasloužilé badatele. V uplynulém čtvrtstoletí vstoupil do povědomí odborné veřejnosti zejména jako editor či spoluautor kolektivních děl. Za všechny jmenujme publikace *Český tramping 1918–1945* (1992), *Sokol v české společnosti 1862–1938* (1996), *Tělesná výchova a sport žen v českých a dalších středoevropských zemích* (2003) či *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu* (2008).

Proto lze jeho knihu *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace* (Praha, Karolinum 2013) vnímat jako pokus o samostatnou bilanci vlastního badatelského úsilí, alespoň pokud jde o zde sledované období 2. poloviny 19. století. Celková struktura relativně útlé knihy čítající necelých 180 stran je poznamenána asymetrií, neboť takřka polovinu výkladu zabírá kapitola věnovaná tělovýchovnému úsilí Sokola, nejvýznamnějšímu česk(ojazyčn)ému tělocvičnému spolku té doby. Výklad je pojat chronologicky a prokládán životopisnými medailonky věnované velkým mužům sokolského hnutí (Fügner, Tyrš, Scheiner, Vaníček), jež jsou vyvažovány podkapitolami o postavení žen v Sokole. Autor se rovněž snaží zohlednit místní vývoj na zemské úrovni (Čechy, Morava a Slezsko). Případné regionální a lokální difference zůstávají vesměs nepostiženy, což lze s vědomím různorodé pramenné základny a náročné heuristiky pochopit. Přesto je výsledný dojem pragocentrický, což dokládá např. pasáž popisující menšinovou politiku Sokola v ohroženém území z pohledu finančních nároků na členy, nikoliv spolupráci s konkrétními jednotami. Toto vyznění podtrhuje i narativní struktura, v níž je vývoj sokolského hnutí odrazem politického vývoje – ovlivňovaného z centra. Pozornost se upíná k organizačním proměnám (např. stanovy, počty členů, snahy o organizační sjednocení), v jejichž proměnách nejsou sledovány stopy nacionalistických argumentací či politik. Pouze se opakovaně připomíná jejich vlastenecké a emancipační úsilí, jež potvrzovalo sebe sama v rozrůstání organizace. Vliv turnerského hnutí na utváření toho sokolského je sice zmíněn, ale pouze v obecné rovině toho, jak se obě hnutí vzájemně sledovala. Kvalitativní analýza symbolického a sémantického potenciálu Sokola chybí. Jaký byl přínos Sokola pro vytváření nacionálních auto- a heterostereotypů, se čtenář nedozví. Stejně tak je opomenuta kupříkladu otázka recepce tělovýchovné kultury v české (mediální) veřejnosti, její utváření „zespodu“, např. ve spojení s dobovým populárním věděním (Co je tělo? Jak funguje? Proč cvičení slouží jednotlivci, a tím i národu?).

Druhá část knihy se věnuje sportu. Ve třech kratších kapitolách se postupně probírá veslování, cyklistika a fotbal. Veslování, jehož počátky Waic klade do 40. let 19. století, představuje průkopníka klubismu, a proto jsou do výkladu zakomponovány v mnohem větší míře německé kluby, resp. proces jejich nacionalizace. Cyklistika, rozšiřující se od 70. let 19. století, dokládá profesionalizaci sportu. Cyklistické kluby již sice vznikaly jako národní, nicméně profesionalizace rozměňovala nacionálně rivalizující étos rekreačně pojatého sportu. Organizační snahy, mnohdy si konkurující, ať už se jednalo o zastřešující organizace na národní či rakouské úrovni, nebo zastoupení v mezinárodních organizacích, jako byla FIFA, které mnohdy ovlivňovalo to, s kým mohl spolek změřit své síly, tvoří hlavní osu výkladu. Dobové poměry výstižně charakterizuje kapitola věnovaná zrodu fotbalu z lůna atletické amatérské unie: „Proměnlivost a dynamika uzavírání dočasných koalic, změn přátelství v nepřítelství, halasné vyhlásování vzájemných bojkotů i jejich odvolávání připomínalo proměnlivost a mnohotvárnost samotné hry“ (s. 136). Tato proměnlivost a mnohotvárnost ukazuje instrumentalizaci nacionalismu, jež občas ústila v manipulování s výsledky – jak na hřišti kvůli neujasněným pravidlům, tak i v denním tisku. Z výkladu však není zřejmé, jednalo-li se o nutný doplněk „národní emancipace“, jež zůstává klíčovým slovem celé publikace.

Poslední kapitola je věnována českému olympijskému hnutí a jeho propagátorovi Jiřímu Guthovi-Jarkovskému. Kapitola se důkladně věnuje komplikacím plynoucím z nepřijetí olympijského projektu Českou obcí sokolskou, přístupu rakouského státu, který se z letargie přetavil do potlačení samostatné národní reprezentace v zahraničí, již se zpočátku Guthovi-Jarkovskému podařilo díky Coubertinově přízni vydobýt. Líčení je oproti pěti stranám v Kořalkových *Češích v Habsburské monarchii a Evropě* detailnější, nicméně k rozřešení ne/možnosti národní reprezentace nepřidává nic nového.

Publikaci hodnotím jako problematickou minimálně ve dvou ohledech. Za prvé není jasné, jakou otázku si autor klade. Spíše si žádnou otázku neklade. Úvod publikace na osmi stranách rýsuje základní úběžnice dobového společenského a politického kontextu druhé poloviny 19. století. Bohužel ani slovem nezmiňuje teoreticko-metodologické ukotvení knihy. Místo toho se čtenář dozví, že 150. výročí existence Sokola si vyžaduje „[p]řipomenutí úsilí členů sokolských jednot o zrovnoprávnění Čechů především s rakouskými Němci“. Na následující straně je dobový kontext pro změnu přiblížen mj. formulací: „[v]ětšina ‚českých Němců‘ češtinu neovládá, což je určitě jedna z příčin jejich snah o kulturní germanizaci českých zemí...“ (s. 8). Němci jsou po celou dobu líčení jako již emancipovaný a státní národ, bez ohledu na dynamiku německých nacionalistických politik v druhé polovině 19. století a bez ohledu na regionální či státní specifika, tedy jako ti, co mluví německy. Vzhledem k absenci elementárního situování se do rámce diskusí o nacionalismu (např. modernismus vs. konstruktivismus), rozlišování mezi národem a národním hnutím, zohlednění jejich vztahu k tělu a tělesnosti či přihlídnutí k nacionální indiferenci nemalé části obyvatelstva českých zemí, resp. vícevrstevnatosti a situativnosti identity, jeví se Waicův přístup k národu jako primordialistický (či přinejmenším perenialistický, tedy předpokládající, že ve všech společenstvích a společnostech je přítomná určitá forma etnických vazeb, které navíc vykazují dlouhodobé trvání a relativní stabilitu).

Obdobný argument však platí i pro bohatý seznam literatury týkající se tělovýchovy a sportu (s. 181–192). Je-li z uvedených publikací něco převzato, jsou to fakta, nikoliv interpretace. Kniha vyniká absencí reflexivního a dialogického rozměru, jenž by měl být vědeckému textu vlastní. Deskripce převažuje nad interpretacemi a často je i ubíjí. To ostatně dokládá i absence toho, co dělá odbornou monografií – závěru. Na místo toho kniha volně končí kapitolou věnovanou Českému olympijskému výboru (aniž by bylo jasné, v čem je její přínos kupříkladu ve srovnání se starším Kořalkovým vysvětlením této problematiky). Zdá se, jako by bylo již řečeno (a popsáno) vše, komplikovaný vztah národní emancipace a sportu není třeba shrnout či alespoň načrtnout otázky pro další výzkum. Zde přetržená nit chronologického vyprávění bude pravděpodobně navlečena v další knize.

Nabízí se tedy otázka: V čem je kniha přínosná? Sama deklaruje svou ambici pouze v heuristickém ohledu: „Předkládaný text je přibližně z poloviny založen na studiu dosud historicky neinterpretovaných pramenů a dobového tisku...“ (s. 13) – a tomu, bohužel, i dostála. Přitom nelze tvrdit, že by kniha byla prosta přínosných vysvětlení. Zajímavé je právě hledisko nacionálních politik v české tělovýchově a sportu. Pokud by Waic strukturoval svůj výklad kolem diskusí a sporů mezi tělovýchovou a sportem a analyzoval by vztah klubismu, profesionalizace a komercializace sportu na straně jedné a nároky tělesné výchovy na straně druhé, sledoval by utváření nacionalistických argumentů a jejich ne/naplňování v konkrétních politikách či systematicky představil tiskové platformy utvářející tělovýchovnou, sportovní a nacionální veřejnost, jednalo-li by se bezpochyby o cenný přínos pro (českou) historickou vědu. Místo toho si čtenář může přečíst dějiny sportu v čase nacionalismu, jež svou nacionální optiku přejaly z řeči svých pramenů a nepodrobily ji elementární kritické reflexi.

Píše Bernd Hamacher (28. 12. 2015)

Když v roce 2007 vyšly pod názvem *Prag, poste restante* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt) vzpomínky Jindřicha Manna, oznamoval podtitul *Neznámý příběh rodiny Mannových*. Avšak rodinný příběh vnuka Heinricha Manna je jen jednou z rovin knihy, která může být nepochybně označena za román a jako taková patří v rámci německé současné literatury do populárního žánru autofikce. Dopis uložený na poště, který knize dává titul, je zmíněn až těsně před koncem. Tento nápad pochází od sudetoněmeckého recepčního hotelu Regina v Mnichově utěšujícího protagonistu a ich-vypravěče Manna, jenž po potlačení pražského jara 1968 pochybuje o svém návratu do Prahy: „Pozdravte se v Praze! Sám sebe! [...] Napište si psaní a v něm se v Praze pěkně přivítejte. A už se v té záležitosti nadále nepoddávejte nepatřičné skepsi.“ [...] „A komu mám takový dopis adresovat?“ „Jindřich Mann, Praha, poste restante“ (s. 334; cit. dle českého vydání nakl. Labyrint, 2012).

Mann dopis nenapíše, tato epizoda zato vyvolá sen, typické emigrantské „seriálové snění“ (s. 332), ve kterém se pokouší vyzvednout dopis uložený na pražské hlavní poště. Dopis nedostane, ztratí však svůj německý cizinecký pas, na který by býval ani nesměl přicestovat. Jindřich Mann nezpracovává ve své knize jen faktuelní vzpomínky a rodinné dokumenty, ale skládá je kolem snů a kontrafaktických imaginací, které nejčastěji začínají v Praze, a sice v určitých konkrétních budovách a vycházejí z topografie města. Mann také snem začíná, přesněji řečeno vzpomínkou na svého učitele matematiky na pražské základní škole pana Holubáře, který seznamoval žáky se svojí teorií „života-snu“ (s. 8). Zřejmě od Holubáře, významově tedy „pěstitele holubů“, pochází poštovní holub, který doručil ve skutečnosti nenapsaný dopis poste restante na pražskou hlavní poštu. V každém případě se zdá, že Mannovy vzpomínky se řídí choreografií Holubářovy snové logiky. Sen o otci, českém spisovateli Ludvíku Aškenazym, jenž je vyličen hned po epizodě s učitelem matematiky, se totiž stává podnětem k psaní: „Dobře, říkal jsem si, tak já to teda zkusím napsat... tu knížku... o otci a matce, a taky o Praze“ (s. 9).

Jedná se o vícero budov, které vzpomínkám dávají jistou strukturu – nejdřív školní budova, jíž „její stavitelé předurčili, i když s jistou nerozhodnou zdrženlivostí, secesní rysy“ (s. 16): „Rekl bych, že architekt byl ve svých záměrech rozdvojen. [...] Ten muž se nikdy jasně nerozhodl, čemu dát přednost: ornamentům a elegantnímu optimismu secese, či geometrické přísnosti“, která „po desetiletí prosakovala zevnitř budovy“ (s. 16). Tato ambivalence platí metonymicky pro Prahu, v jejíchž dějinách se podle Mannova líčení střídají optimistická období s ponurými. V centru stojí první Československá republika, která je popsána jako „zmizelá Atlantida“ (s. 156), jako „vzrušené jarní chvění vprostřed sychravé podzimní plískanice“ (s. 158). A také v rovině vyprávění se střídají snové a střízlivě dokumentární pasáže.

Dalšími metonymicky obsazenými pražskými budovami a prostory jsou hotel Evropa na Václavském náměstí, Café Esplanade a také Hlavní nádraží, přičemž se na tomto místě Mann dopouští příznačného omylu: „Skvostná budova s věžemi, výklenky, oblouky, arkýři, obřímí štukovanými orly, velikými hodinami a nápisem *Praga caput regni*“ (s. 18). Tento nápis se ale nenachází na nádraží, nýbrž na Staroměstské radnici. Nádraží se tak záměnou nápisu stává symbolickým sídlem vlády. Nejružnější topoi Prahy se jaksi navzájem zastíňují tím, že jsou snově-logicky naskládány přes sebe. V centru leží internacionalita manifestovaná nádražím a hotelem Evropa, která se odráží zřejmě také v neustálém důvěrném střídání češtiny a němčiny jako mateřského jazyka v rodině napříč generacemi. Tato internacionalita je ovládána vypravěčem, jenž jako malý chlapec shlíží do „magické hlubiny“ nádražního areálu: „Pozoroval jsem to vše z výšin. Jako pták z nebe, jako obr, který navštívil trpasličí říši“ (s. 18).

Zaměněné nápisy hrají roli také v pozdější epizodě při vpádu Rudé armády, která měla potlačit pražské jaro: „Z nároží zmizely názvy ulic, ze silnic názvy obcí, hezké dívky psaly na silnici vedoucí na Zbraslav velkými písmeny BRNO 150 KM. Našinec se vyznal, nenašinec zmateně bloudil, čučel do mapy, a když se optal, poslali ho jinam, než chtěl. Vše se dělo v samozřejmé dobrovolnosti, vojensky poražený stát neměl nad nikým žádnou moc“ (s. 304). Toto krátké anarchické období bylo ukončeno dvacetiletou érou tzv. ‚normalizace‘, ‚ulice dostaly zpátky svá jména“ (s. 312). Vypravěč však naznačuje, že tato jakási lingvistická normalita byla sama o sobě v historii Prahy 20. století pouze jednou z epizod, protože ulice tehdy ze záhadných důvodů měnily jména a měnila se tak i adresa rodiny, aniž by se někdo přestěhoval.

Pražské domy získávají punc pohádek především díky ‚armádě soch‘, které ‚(vyčkáávají) okamžik, kdy jim bude vdechnuta duše“ (s. 95). To, že jsou ‚vtěleny“ do siluety města (s. 96), znamená sice, že z ní nevyčnívají a nejsou vnímány jako něco zvláštního, znamená to ale zejména, že tuto strukturu má celé město: Praha je z tohoto hlediska zkamenělá literatura, nebo naopak: kámen, který ještě nezliterárněl. Díky poeticko-tvůrčímu nádechu postavy ožívají. Překvapivým vrcholem je skutečnost, že to neplatí jen pro Prahu minulých staletí, ale vysloveně také pro socialismus, jenž má na svědomí architekturu budovy vedle někdejšího bydliště Mannových na Vinohradech:

„Výzdoba jejího průčelí přitahovala permanentně můj pohled. Nad širokým portálem se tam odehrávala pracovní porada. Kamenné postavy cosi probíraly [...]. To ale nebylo nic, a sice naprosté nic ve srovnání s dalším pánem v obleku! Jednořadové sako se zdálo být trochu malé, možná bylo ale jen příliš upnuté. Ten chlap si je zapnul na všechny tři knoflíky! Nevěnoval se ale své eleganci – na té mu nezáleželo. Nýbrž: V jedné ruce svíral telefonní sluchátko a tiskl si ho na ucho. [...] Byl pravidelným objektem mých zběsilých úvah: Komu dnes asi volá, říkal jsem si“ (s. 96–97).

Vypravěč kontrafakticky a ‚snově-logicky‘ uvádí na literární scénu ony s Prahou asociované anarchické struktury, subverzi pořádku a normality, takže z města důsledně vzniká literatura – z *tohoto* města, z Prahy. To pak přesahuje také do roviny rodinného příběhu, například s ohledem na dědečka Heinricha Manna, kterého Jindřich nepoznal, který ale v jednom snu tiše sedí u jeho postele. Vypravěč nezmiňuje, že se jeho dědeček posmrtně ještě jednou přece jen do Prahy dostal. Jindřichova matka a jediná dcera Heinricha Manna Leonie dala v roce 1961 souhlas, aby vláda NDR převezla z Kalifornie urnu jejího otce, a sice přes Prahu. Jindřichovi bylo v té době 13 let. Jak mi v jednom rozhovoru řekl, nic o tom tehdy nevěděl, a v rodině se o této záležitosti, poctívané jako trapná politická konfiskace, nemluvilo.

Přídavné jméno ‚neznámý‘ v podtitulu rodinného příběhu Mannových neznámá tedy jen to, že jsou prezentována dosud neznámá fakta na základě nových dokumentů a archivních nálezů. Přínejmenším stejně důležitý je aspekt, že to neznámé v tomto příběhu je také jeho fikcionalita. Tak vzniká literatura jako ambivalentní struktura kamene a duše, skutečnosti a snu, normality a fantastiky, pořádku a anarchie. V této rovině knihy lze spatřovat Mannův v rozhovoru artikulovaný úmysl revidovat německý náhled na Česko.

Teprve o pět let později vyšla Mannem vlastnoručně nově napsaná česká verze (*Poste restante*. Praha: Labyrint, 2012). Na rozdíl od německého ‚originálu‘ zde chybí dokumentární obrazová část, což nejde na účet spořivosti nakladatelství, ale vychází z vědomého rozhodnutí autora, který tak chtěl naznačit, že se nejedná o populárně naučnou literaturu. Rovněž chybí podtitul, který si vyžádalo nakladatelství Rowohlt. Samotný Mann proto považuje českou verzi za lepší. I tentokrát byl ale přinucen ke kompromisu. Slovo Praha se v titulu nemělo objevit, aby kniha našla čtenáře také mimo hlavní město – z německého pohledu je to kuriózní, protože jde naprosto zřejmě o pražský román. A jako takový si *Poste restante* může

kromě zájmu o biografii rodiny Mannových nárokovat i místo jak v německé, tak v české současné literatuře.

Překlad Petra Knápková

Echos^{de} 2015

Zu den Echos 2015

Das e-Jahrbuch **Echos 2015** bringt Beiträge des germanobohemistischen Teils des Online-Journals Echa | Echos (www.ipsl.cz). Die germanobohemistischen Echos werden vom Institut für Literaturforschung (IPSL) in Zusammenarbeit mit dem Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität und dem Österreichischen Kulturforum in Prag herausgegeben.

Am zweiten Echos-Jahrgang beteiligten sich – redaktionell sowie mehrheitlich auch als Autoren – Mitarbeiter des genannten Instituts für Germanische Studien der FF UK in Prag (Julia Hadwiger, Manfred Weinberg und Štěpán Zbytovský), des Österreichischen Kulturforums in Prag (Václav Maidl) sowie des IPSL (Eva Jelínková, Václav Petrbock und Michal Topor). Zu den AutorInnen, die mit Beiträgen in den Echos bereits früher auftraten (die Germanisten und Bohemisten Jan Budňák, Ingeborg Fialová-Fürstová, Lucie Merhautová, Olga Zitová), kamen 2015 die Kunsthistorikerin Marie Rakušanová, die Germanistin und Slawistin Veronika Tuckerová, der Germanist Bernd Hamacher, der Germanist und Slawist Tilman Kasten hinzu – wie auch die jungen Germanisten und Historiker Ladislav Futtera, Jan Mareš und Martin Vavroušek (siehe **Redaktion und AutorInnen der Echos**).

Die Echos verstehen sich vor allem als Informationsquelle zu neuen Fachpublikationen über deutsch-tschechische Literatur- und Kulturbeziehungen. Die Beiträge berichten größtenteils über Monografien, Sammelbände und Neuauflagen aus den letzten zwei Jahren (siehe **Rezensierte Bücher**). Für ausländische Echos-LeserInnen sind vermutlich besonders Berichte über die in der Tschechischen Republik erschienenen Bücher wertvoll, für die tschechischen LeserInnen sind es wiederum Berichte und Analysen von ausländischen, vornehmlich deutschen Publikationen.

Das Jahrbuch *Echos 2015* besteht aus insgesamt 27 auf Tschechisch und Deutsch erschienenen Beiträgen. Ihre Texte wurden für die vorliegende Buchedition durchgesehen und orthographisch vereinheitlicht (dem Wunsch einiger Autoren, in ihren Beiträgen die alte Rechtschreibung beizubehalten, wurde dabei stattgegeben; auch in die orthographische Gestalt der Originaltexte in der Rubrik „Es schrieben“ haben wir nicht eingegriffen). Das elektronische Jahrbuch umfasst neben den veröffentlichten Texten der beiden Reihen „Es schreiben“ und „Es schrieben“ eine Übersicht der rezensierten Bücher, Kurzbiographien der *Echos*-AutorInnen und RedakteurInnen sowie ein **Namensverzeichnis**.

Eva Jelínková, duben 2016

Es schreibt: Lucie Merhautová (5. 1. 2015)

Im Wallstein Verlag ist 2013 in zwei Bänden (1001 S.) die langerwartete kritische Ausgabe des Briefwechsels zwischen Hugo von Hofmannsthal und Hermann Bahr aus den Jahren 1891–1934 erschienen. Wie die Herausgeberin Elsbeth Dangel-Pelloquin zu Recht anmerkt, handelt es sich um eine der bedeutsamsten Gesamtkorrespondenzen sowohl im brieflichen Nachlass beider Schreiber, als auch in Hinblick auf die Wiener Moderne. Die kommentierte Ausgabe der 671 Dokumente wird um 87 veröffentlichte und vormals unveröffentlichte Texte ergänzt – Rezensionen und Essays, Tagebuchaufzeichnungen und Verweise in weiteren Briefwechseln, die Bahr Hofmannsthal widmete und umgekehrt. Die Veröffentlichung umfasst Bildbeilagen und wird von einem Nachwort beschlossen, einer Danksagung den Mitarbeitern, einer Editionsnotiz sowie Verzeichnissen und Registern.

Auch diese Korrespondenz ist natürlich das fragmentarische wie stilisierte Relikt einer komplexen Beziehung. Die Fülle und Farbigkeit der Facetten, welche die Briefe umreißen, sind jedoch außerordentlich, das gemeinsame Gespräch ist offen und umfassend, zudem wird es, ab dem Jahre 1897, bereichert um die intelligente, zärtliche Stimme Gerty von Hofmannsthal (geb. Schlesinger). Gerade die Dreistimmigkeit der Jahre 1897–1904 bildet den Kern der Edition und bietet den überaus lebendigen, emotionsreichen und zugleich taktvollen Blick in das persönliche und intellektuelle Leben aller Beteiligten (dem gegenüber sind einige Briefe von Bahrs Ehefrau Anna Mildenburg-Bahr streng sachlich, die erste Gattin Rosa Jokl taucht nur als unbeliebte Adressatin kleiner Botschaften auf; eingereiht werden auch die gemeinsamen Briefe der Hofmannsthal-Tochter Christiane und seines Vaters an Bahr).

In der mystifizierenden Umfrage, die Karl Kraus in der „Fackel“ vom Februar 1901 (Nr. 68) abdruckte, gab Hofmannsthal auf die ironische Frage „Wodurch hat Sie Herr Bahr gefördert, nachdem ja anerkanntermaßen das Entdecken und Fördern junger Talente die selbstgewählte Lebensaufgabe dieses großen Mannes ist?“ zur Antwort: „Soviel ich weiß, ist Herr Bahr durch mich gefördert worden.“ Kraus verhöhnte Bahrs Förderungsdrang, seine überzogene Interpretation junger Wiener Autoren und die Instrumentalisierung Hofmannsthal zur Selbstmythisierung als Gründungsvater und Führer der Wiener Moderne. In ihrem Briefwechsel wandte sich Hofmannsthal oft an den älteren und praktischer veranlagten Bahr (wie auch die anderen befreundeten Wiener Autoren) mit einer Bitte um Vermittlung zwischen ihm und Regisseuren, Theaterdirektoren, Redakteuren oder Herausgebern. Für seine tatkräftige Hilfe und für Artikel hat sich Hofmannsthal wiederholt bedankt, so versicherte er Bahr beispielsweise am 13. Juli 1902: „mein lieber Hermann, ich verdanke Ihnen im Lauf der Jahre so viel und so verschiedenartiges, dass mir selbst kaum möglich wäre, es aus dem Ganzen unserer Beziehung abzutrennen und gesondert vor mir zu sehen“ (S. 208).

Leitmotiv der Briefe ist die Sehnsucht nach gemeinsamen Gesprächen, die insbesondere das eigene Schaffen betrafen; die Tschechen waren in der bestbeleuchteten Zeit bis 1904 kein gemeinsames Thema. Sie werden es jedoch zu Kriegsbeginn, als sich die beiden Schriftsteller einander erneut annäherten. Die Bedeutung der Tschechen für Bahrs und Hofmannsthal konservativ-revolutionäre Konstrukte eines neuen Österreichs wurde bereits mehrfach beschrieben, am detailliertesten nähern sich ihr zwei Veröffentlichungen an: die Korrespondenz zwischen Bahr und Jaroslav Kvapil (hrsg. von Kurt Ifkovits in Zusammenarbeit mit Hana Blahová, 2007) sowie *Hofmannsthal und die Tschechen*, in den Jahren 1968/1969 von Martin Stern in vier Teilen in den „Hofmannsthal-Blättern“ veröffentlicht. Natürlich sprachen weder Hofmannsthal noch Bahr Tschechisch, und ihre Kenntnis der tschechischen Kultur, der tschechischen Geschichte sowie der tschechischen

Kunst war diametral verschieden. Bahr begann sich aus seinem unbändigen Wissensdurst und geleitet von dem Interesse, sein Programm eines Jungen Österreichs kundzutun, schon in der ersten Hälfte der 1890er Jahre mit den Tschechen auseinanderzusetzen, die Bedeutung der böhmischen Länder und der Tschechen für die weitere Existenz der Monarchie wurde ihm insbesondere durch die Beziehung zu Kvapil deutlich gemacht, und dies bereits in den Vorkriegsjahren (seine Bibliothek umfasste Dutzende Bohemika).

Hofmannsthal hingegen bezog sich in den 1890er Jahren zur symbolistischen europäischen Moderne, jene „ganz grosse Generation“, über die er in seinem bedeutenden Essay über Gabriele D'Annunzio von 1893 schrieb, umfasste von Wien und Deutschland aus nach Westen und Süden hin tätige Autoren; auch in späterer Zeit orientierte er sich vornehmlich an den romanischen Literaturen (nach Kriegsende stritt er sich mit Bahr, dem damaligen Dramaturgen des Burgtheaters, beispielsweise um die Aufführung eines Zyklus mit Stücken Calderóns).

Die patriotischen Projekte, die aus der Bemühung entstanden, vereinheitlichende Orte des kulturellen Gedächtnisses zu finden, mit ihrer Hilfe das Konzept eines österreichischen Geistes zu mobilisieren und dem Kriegsgefecht so einen Sinn zu verleihen, lenkten Hofmannsthals Augenmerk im Verlauf des Krieges zwangsläufig auch auf die böhmischen Länder. Schon im Oktober präsentierte er Bahr sein Vorhaben einer Publikation in Erzählung und Bild mit dem Namen *Ehrenstätten Österreichs*, welche „freudig bewegende Erinnerungen bringen“ sollte (S. 323, 28. Oktober 1914), was aber bedeutete, der „Erinnerung an die Prager Vorgänge nach der Schlacht am weißen Berge“ aus dem Weg zu gehen. Wie ihm jedoch Kvapil, Arne Novák oder das Ehepaar Fischer deutlich machten, war es zum gegebenen Zeitpunkt unmöglich, in den böhmischen Ländern Erinnerungen an die österreichische Historie zu finden, die nicht „Erinnerungen zwiespältiger Natur“ (S. 326) gewesen wären. Ein Jahr später fragte Hofmannsthal in Zusammenhang mit einem weiteren Vorhaben zu einer *Österreichischen Bibliothek* Bahr völlig unkundig: „Ich frage mich, wenn sie etwas haben, was große Litteratur ist, seien es Gedichte, Novellen, was immer, analog zu Puschkin, zu Gogol, zu Gontscharov – warum man es nicht kennt?“ (S. 336). Dabei bemühte sich parallel zu seinen literarischen Anfängen eine Reihe von Persönlichkeiten – Tschechen, Deutsche und Juden, in Wien und oftmals in Zeitschriften, in denen gerade auch Hofmannsthal veröffentlichte – auf vielerlei Art, durch Übersetzungen und Artikel auf die moderne tschechische Literatur und das tschechische Theater hinzuweisen (von ihnen sollen hier Eduard Albert, Adolph Donath, Otto Hauser, Heinrich Herbatschek, Camill Hoffmann, Emil Saudek, Bronislav Wellek oder eben Hermann Bahr genannt werden). Hofmannsthal wusste von Bahrs Kontakten, da er ihn im Zusammenhang mit seinen Editionsplänen der *Österreichischen Bibliothek* um Rat fragte und ein wenig naiv nachhakte: „wie kann ich die Čechen differenzieren (in städtische u. ländliche? Machar u Brezina?) damit den zahlreichen Deutschen nicht zu wenige Slaven gegenüberstehen!“ (S. 337).

Machar war zur Jahrhundertwende einer der ins Deutsche meistübersetzten tschechischen Autoren, eine von zwei Übersetzungen der *Magdalena* wurde im Jahre 1904 auch von Peter Altenberg positiv besprochen. Es bleibt fraglich, ob Hofmannsthal von einigen Übersetzungen oder Studien überhaupt Kenntnis nahm, oder ob er nur über Bahr von Machar wusste als von einem tschechischen, in Wien ansässigen Dichter. Überdies hatte es wenig Sinn, einen Freund Masaryks, der unterm Krieg inhaftiert war, in eine konservativ patriotische pro-österreichische Edition einzureihen. Brezina kannte er aus eigener Lektüre, der Übersetzer des Gedichtbands *Ruce* (Hände), Emil Saudek, schrieb am 3. Mai 1909 an Brezina: „Hofmannsthal hat ‚Ruce‘ sehr liebgewonnen und bereits zum zweiten Mal versprochen, gewiss darüber zu schreiben.“ Saudek zitierte wiederholt in tschechischer Übersetzung Hofmannsthals Brief, der seine Eindrücke über der Lektüre von Brezinas Gedichten ausdrückte, von denen er sich „eine Emanation aus der Gemühtiefe des tschechischen Wesens“ versprach, „eine Vergeistigung dessen, was in der so zu Herzen gehenden Landschaft, in der Bildung und dem Ausdruck von Gesichtern so oft

entgegengetreten ist und mich nachdenklich gestimmt hat“ (zitiert nach der von E. Saudek erworbenen Abschrift des Briefes, Fonds O. Březina, Literaturarchiv der Gedenkstätte für nationales Schrifttum). Stefan Zweig spitzte in seinem bekannten Essay ein ähnliches Motiv zu, indem er die tschechische Poesie mit einer Leiche und die tschechische Sprache mit einem Gefängnis verglich: „In fremden Lettern, wie ein Leichnam, liegen die Verse vor uns, keine Vermutung kann ihnen Leben einhauchen. Tot ist uns ein Werk eines, der in unserer Zeit, in unserer Nähe – drei Stunden weit – lebt. Tragisches Gefängnis der Sprache!“ (Stefan Zweig, *Otokar Březina*, Österreichische Rundschau, Bd. 19, 1909, H. 6, S. 444)

In der Österreichischen Bibliothek erschien im Jahre 1917 eine Auswahl der Werke J. Vrchlickýs, A. Sovas und O. Březinas in der Übersetzung Paul/Pavel Eisners unter dem Titel *Tschechische Anthologie*. In derselben Zeit ließ Hofmannsthal Březina den dritten Band seiner *Prosaischen Schriften* zukommen mit der Widmung „dem grossen Dichter des nächstverbundenen Volkes in Bewunderung und Liebe“. Zweig, Bahr und Hofmannsthal waren sich einig, dass Březina als einer der „Unseren“, sprich als österreichischer Autor, zu verstehen war, als der große Synthetiker slavischer und westlicher Traditionen. Dieses Beispiel weist hin auf mehrere Aspekte des Übersetzens und Vermittelns um die Jahrhundertwende und die Zeit des Ersten Weltkriegs: Oftmals waren diese motiviert durch ideologische, hauptsächlich nationale Kämpfe (s. auch das **Echo** über Ines Koeltzschs Publikation) und ihre Reichweite fiel geringer oder anders aus, als die Vermittler und Autoren erwartet hatten; die Rezeption hing dann nicht nur mit einem ästhetischen Interesse zusammen – denn obgleich sich die Wiener wie auch allgemein die deutschen Autoren analog zu den tschechischen Modernisten zur Idee einer internationalen ästhetischen Moderne bekennen und sie befürworten konnten, musste diese Idee noch längst nicht die Aufmerksamkeit den kleinen Literaturen zuwenden. Hervorgerufen werden konnte sie jedoch durch historische Kataklysmen – Reflexe einer geistigen Krise und der revolutionären Veränderungen, die der Krieg mit sich brachte, die Suche nach politisch-kulturellen Auswegen, die der Übersetzung und Interpretation neue Möglichkeiten geöffnet hätten, welche jedoch oft zu sehr belastet waren von außerliterarischen Umständen und Erwartungen.

Übersetzung Martin Mutschler

Es schreibt: Václav Petrbok (19. 1. 2015)

In das Jahr 2014 fielen zwei (halb)runde Jubiläen von Geburt und Tod des Prosaschriftstellers, Publizisten und Dichters Joseph Roth (1894–1939) wie auch der hundertste Jahrestag seit Beginn jenes Großen Kriegs, mit dessen Ursachen und Folgen sich Roth im überwiegenden Teil seines erzählerischen Vermächtnisses beschäftigte. War Roth in den zwanziger Jahren vor allem als Publizist bekannt, der sich als Prosaautor erst allmählich einen Namen machte, so verlief die Rezeption seines Werks nach dem Zweiten Weltkrieg genau umgekehrt, und wenngleich ein Großteil von Roths Publizistik bereits Ende der 1980er/Anfang der 1990er Jahre in drei chronologisch geordneten Bänden im Kölner Verlag Kiepenheuer & Witsch erschienen ist (*Das journalistische Werk* I: 1915–23, II: 1924–28, III: 1929–39, Hrsg.: Klaus Westermann), so gelangen seine journalistischen Arbeiten – einschließlich weiterer, nachträglich entdeckter Texte und meist in Originalversion – erst in den letzten Jahren wieder an die Öffentlichkeit. Zu verdanken ist dies insbesondere dem Engagement des Göttinger Verlags Wallstein, der bis dato eine Auswahl von Roths Publizistik (*„Ich zeichne das Gesicht der Zeit“: Essays, Reportagen, Feuilletons*, editorisch bearbeitet von Helmuth Nürnberger, 2010) sowie eine Publikation mit Texten Roths zum Thema Film (*Drei Sensationen und zwei Katastrophen: Feuilletons zur Welt des Kinos*, Hrsg.: Helmut Peschina, 2014) herausgebracht hat. 2012 ist bei Wallstein zudem ein Band mit dem Titel **Heimweh nach Prag** und dem erläuternden Untertitel **Feuilletons – Glossen – Reportagen für das „Prager Tagblatt“** erschienen. Ediert, mit Erläuterungen und einem Nachwort versehen wurde das Buch abermals von Helmuth Nürnberger, unter anderem auch Autor einer mehrfach aufgelegten Roth-Monografie in der populären Biografienreihe des Rowohlt Verlags.

„Wenn ich keine Sehnsucht nach Paris hätte, so hätte ich Heimweh nach Prag. [...] Hier sind die abstrakten Kosmopoliten, in denen die Welt als Wille lebendig ist und die den Willen zur Welt nicht brauchen. Sie haben alle Schmerzen gelitten, alle Freuden genossen, und, weil sie nichts mehr überraschen kann, suchen sie keine Überraschungen. Sie sind Skeptiker, aber sie lieben ihr Leben, das Leben in Prag“, schrieb Joseph Roth in einem am 25. Dezember 1924 im *Prager Tagblatt* erschienenen Feuilleton, das dem gesamten Band seinen Namen gab. Das wiedererwachte Interesse von Literaturwissenschaft und Kulturgeschichtsschreibung an Roths Feuilletons, Glossen, Entrefilets, Essays, Kritiken und Reportagen ist im deutschsprachigen Raum seit den 1970er Jahren beobachtbar und kann mit dem damaligen Anwachsen einer historisch geschulten, auf publizistische Genres ausgerichteten Aufmerksamkeit der Medienwissenschaften wie auch mit den Debatten um eine Neudefinition des Literaturbegriffs und die soziokulturellen Entstehungs- und Wirkungsbedingungen von Literatur in Verbindung gebracht werden. An diese Forschungen wurde auch bei der editorischen Vorbereitung der im Band *Heimweh nach Prag* enthaltenen Texte angeknüpft, die bibliografisch bislang oftmals nicht erfasst bzw. aufgrund der historischen Umstände nur schwer zugänglich waren.

Wie Nürnberger selbst konstatiert, waren die deutschsprachigen Zeitungen und Zeitschriften in den böhmischen Ländern der Zwischenkriegszeit (und ich ergänze: in beträchtlichem Maße schon ab Beginn des 20. Jahrhunderts) nicht selten auch Publikationsplattform für in Deutschland oder im (deutschsprachigen) Österreich tätige Autoren. Abgesehen von der – bereits recht gut aufgearbeiteten – spezifischen Stellung der Exilzeitschriften, sind hier neben der in Brünn erscheinenden Zeitung (*Brünner*) *Tagesbote* die Prager Blätter *Deutsche Zeitung Bohemia*, *Prager Presse* und vor allem das *Prager Tagblatt* zu nennen, das auch außerhalb der böhmischen Länder gelesen und geschätzt wurde. In Bezug auf die „großen“ Autoren ist der heutige bibliografische Kenntnisstand zu diesen Periodika schon ganz passabel. So sind in den sechsbändigen *Kleinen Schriften* Alfred Polgars (veröffentlicht in den achtziger Jahren) laut deren Herausgeber Marcel Reich-Ranicki bereits alle

„böhmischen“ Beiträge Polgars enthalten. Von Robert Walser erschienen – in einer von Jochen Greven edierten kritischen Werkausgabe – schon in den siebziger Jahren nahezu dreihundert in der *Prager Presse* und dem *Prager Tagblatt* veröffentlichte Texte; in der neuen kritischen Ausgabe, die in Basel erscheint, sollen ihnen zwei separate Bände gewidmet sein. W. Fantas Klagenfurter Ausgabe der gesammelten Werke Robert Musils berücksichtigt bereits dessen – von der vorhergehenden Version noch außer Acht gelassene – systematische publizistische Tätigkeit (u. a.) für die Tageszeitung *Prager Presse*. In einer Anthologie mit publizistischen Arbeiten Anton Kuhs (*Der unsterbliche Österreicher*) hingegen ist nur eine Auswahl aus einer reichhaltigen Zahl von mindestens ab 1914 (wahrscheinlich bis 1938) datierten Beiträgen vertreten. Was die „einheimischen“, aus den böhmischen Ländern stammenden Autoren betrifft, so wartet z. B. die umfangreiche Publizistik Max Brods noch immer auf ihre Erschließung für die Öffentlichkeit (mit Ausnahme einiger thematischer Anthologien und einer unlängst in den zehnbändigen *Ausgewählten Werken* erschienenen Autorenanthologie). Die in der *Prager Presse* veröffentlichte Publizistik Paul/Pavel Eisners ist noch nicht einmal bibliografisch erfasst...

Die Bedeutung des *Prager Tagblatts* im damaligen mitteleuropäischen und insbesondere deutschsprachigen literarischen Kontext wie auch für Roth selbst wird durch den Umstand unterstrichen, dass Roth für keine Zeitung so viele Texte schrieb wie für ebendieses Periodikum. Dennoch existiert über das Blatt bislang nur eine einzige monografische Arbeit, die jedoch thematisch eher auf die deutsch-tschechische Kulturvermittlung, Max Brod als Theater- und Musikkritiker und das medial entworfene Bild des ersten tschechoslowakischen Präsidenten in dieser Zeitung ausgerichtet ist (Pavel Doležal, *Tomáš G. Masaryk, Max Brod und das Prager Tagblatt (1918–1938): deutsch-tschechische Annäherung als publizistische Aufgabe*, 2004; eine Reihe von Angaben – insbesondere über tschechische Autoren und Institutionen – ist jedoch nicht verlässlich und einige interpretatorische Passagen, z. B. über die ideelle Ausrichtung des Blattes, können als strittig gelten).

Das *Prager Tagblatt* war für Roth vor allem Plattform eines sozialkritischen, die wirtschaftliche und politische Situation der Weimarer Republik reflektierenden Schreibens, wobei einige ausgesprochen linksgerichtete Artikel (z. B. über Präsident F. Ebert oder die nationalsozialistische Bewegung) offenbar gerade in diesem Blatt problemlos erscheinen konnten. Prag – wie auch Böhmen überhaupt – war als Thema in Roths Publizistik sonst nur sporadisch vertreten, und seine im *Prager Tagblatt* gedruckten Feuilletons sind mehrheitlich nicht in Prag entstanden. Nichtsdestotrotz zeugen sie von der aufmerksamen (sensiblen wie kritischen) Sympathie Roths gegenüber den neuen gesellschaftlichen und politischen Verhältnissen und von einem recht ironischen Abstand gegenüber der wiederholten Beschwörung des Prager (kulturellen) Genius loci.

Der Band enthält zudem zahlreiche ursprünglich andernorts veröffentlichte, im *Prager Tagblatt* lediglich nachgedruckte Artikel (so z. B. *Reise durch Galizien* oder Reportagen von einer Reise in die Sowjetunion). Nürnberger zufolge „umfasst [er] sämtliche nach gegenwärtigem Kenntnisstand im *Prager Tagblatt* erschienenen Texte Joseph Roths“ (S. 483), angefangen mit einem aus dem Jahr 1917 stammenden extatisch-antimilitaristischen Gedicht des damals unbekanntes Germanistikstudenten, das im Zeichen einer allmenschlichen Brüderlichkeit Jesus Christus beschwört, bis hin zu einem zwölf Jahre später veröffentlichten Nachdruck des (ursprünglich 1929 in der Frankfurter Zeitung erschienenen) leicht nostalgischen Nomadentextes *Ankunft im Hotel*. Enthalten sind auch die im *Prager Tagblatt* publizierten Annotationen zu Roths Romanen und einige dort abgedruckte Auszüge aus diesen sowie weitere Prag betreffende, jedoch andernorts erschienene Artikel (u. a. *Die Abenteuer in Prag* und insbesondere der unlängst in der Regionalpresse wiederentdeckte Text *Prag. Spaziergang in einer verzauberten Stadt*). Diese für Publizistikbände etwas ungewohnte (thematische Auswahlkriterien mit einem Publikationsorgan kombinierende) Art der Zusammenstellung erschwert im Resultat ein

wenig die Orientierung in Roths – von diesem selbst sehr geschätzten – journalistischen Werk.

Im Nachwort des Bandes analysiert Nürnberger – größtenteils unter Berufung auf die oben genannte Arbeit Doležals – den personellen, Redaktion und Autoren betreffenden, Kontext des *Prager Tagblatts* sowie Roths Prager Kontakte (allerdings, wie für die Germanistik aus dem deutschen Sprachraum bezeichnend, nur die deutschsprachigen Kontakte; öfter erwähnt wird der Freund und Mentor des Autors Karl Tschuppik). Dies alles erfolgt im Rahmen einer etwas traditionell aufgefassten Geschichte der böhmischen Länder in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Das tschechischsprachige Umfeld findet gleichsam nur nebenher Erwähnung, und zwar unter Verweis auf eine (so scheint es) einzige verdienstvolle Studie aus der Feder Leoš Houskas (*Joseph Roth und – warum gerade? – Böhmen*, in: Kessler, M. (Hrsg.): *Joseph Roth: Interpretation, Kritik, Rezeption*, Tübingen 1990, S. 137–141; in der Zeitschrift *Cizí jazyky* [Fremdsprachen] 57, 2013/2014, Nr. 3, S. 11–15, hat Houska im letzten Jahr erneut einen Artikel zu Roth veröffentlicht). Die Rezeption von Roths Wirken in Böhmen wie auch seine tschechischen Kontakte sind jedoch nur scheinbar ein marginales Thema. Aus Nürnbergers Nachwort erfahren wir darüber leider nichts Neues, ebensowenig wie aus der vor einigen Jahren erschienenen Roth-Anthologie *Sehnsucht nach Paris, Heimweh nach Prag. Ein Leben in Selbstzeugnissen* (Hrsg.: Helmut Peschina, deutsch 2006, tschechisch 2012).

Übersetzung Ilka Giertz

Es schreibt: Julia Hadwiger (2. 2. 2015)

„... in der Wüste des Schweigens wächst keine Hoffnung“ – mit diesem Satz endet der Essay *Das Schweigen in der Ehe* des 1892 in Prag geborenen, 1963 in der Wüste (Tucson, Arizona) verstorbenen Schriftstellers Hans Natonek. Er mag nicht nur für zwischenmenschliche Beziehungen, sondern auch innerhalb der Literaturwissenschaft gelten, weswegen es mehr als erfreulich ist, dass das lang andauernde Schweigen um Natonek, der zu Zeiten der Weimarer Republik als Journalist und Romancier durchaus bekannt und geschätzt war, in den letzten Jahren mehrfach gebrochen wurde. Bereits 2006 hat die freischaffende Publizistin, Theaterautorin und Schauspielerin Steffi Böttger mit der Herausgabe des Bandes *Im Geräusch der Zeit. Publizistik von 1914–1933* aufhorchen lassen, 2008 folgte der Briefwechsel mit dem Sohn Wolfgang Natonek (Hans Natonek / Wolfgang Natonek: *Briefwechsel 1946–1962*. Hg. u. kommentiert v. Steffi Böttger; beide Bände erschienen im Leipziger Verlag Lehmanns. Im Jahr 2013, in dem sich Natoneks Todestag zum fünfzigsten Mal jährte, legte sie in demselben Verlag sowohl eine weitere Auswahl seines journalistischen Werks (*Letzter Tag in Europa. Publizistik von 1933–1963*) als auch eine Biographie vor. Dabei war das letztgenannte Buch eigentlich gar nicht geplant, sondern anfangs lediglich als „knappes Vorwort“ (S. 231) zu dieser zweiten Textedition gedacht, wie man aus der *Nachbemerkung* erfährt. Doch nach langjährigen Recherchen entschloss sich Böttger aufgrund der Materialfülle, daraus eine eigene Publikation zu machen, die sie mit dem für den Zeit seines Lebens heimatsuchenden Natonek passenden Titel **Für immer fremd** versah.

Bei dieser Publikation mit dem Untertitel *Das Leben des jüdischen Schriftstellers Hans Natonek* handelt es sich um die allererste Lebensdarstellung in Buchform zu diesem Autor. Bis dato fanden sich die umfangreichsten biographischen Informationen in Jürgen Serkes Beitrag *Hans Natonek – „Wie oft kann man ein neues Leben beginnen?“* (In: *Böhmische Dörfer. Wanderungen durch eine verlassene literarische Landschaft*. Wien / Hamburg: Zsolnay, 1987, S. 86–129), auf den sich Böttger mehrfach bezieht. Der Klappentext kündigt vielversprechend an: „Für ihre Darstellung konnte Steffi Böttger erstmals die beiden umfangreichen Nachlaß-Teile in Berlin und Albany, NY, auswerten und sie um zahlreiche Briefe und Dokumente aus Archiven in Deutschland, Österreich, der Schweiz und der Niederlande ergänzen. Als intime Kennerin des publizistischen und literarischen Werkes von Hans Natonek ausgewiesen, bildet ihre umfassende und differenzierte Rekonstruktion von Leben und Werk einen gewichtigen Beitrag zur Geschichte des literarischen Lebens in Deutschland und im Exil.“ Der Beginn der Biographie ist wirklich „intim“ gestaltet, unter der Kapitelüberschrift *Begegnungen mit einem Bild* widmet sich die Autorin ihren Assoziationen zu einer Aufnahme, die Natonek 1930 in einem Leipziger Foto-Atelier zeigt, und lässt die Leser folgendermaßen daran teilhaben: „Der Porträtierte darf als ‚schöner Mann‘ bezeichnet werden, einer, dem Frauen heimlich nachschauen oder die erröten, wenn er ihnen die Tür aufhält. Denn dieser Mann hält Türen auf, rückt Stühle zurecht, hilft aus dem Mantel und küßt gern Hände.“ (S. 7)

Nach diesem ungewöhnlichen Einstieg zeichnet sie den Lebensweg Natoneks chronologisch nach, wobei sich die Kapitelüberschriften, denen größtenteils gut ausgewählte – jedoch leider nicht ausgewiesene – Zitate vorangestellt sind, wie (mit Ausnahme des Natoneks Sohn gewidmeten Abschnitts) eine Kurzbiographie lesen lassen: *Kindheit und Schulzeit in Prag 1892–1912, Journalistische Anfänge in Wien, Berlin und Halle 1912–1917, Feuilletonchef und Romancier in Leipzig 1917–1933, Staatenlos in Leipzig und Hamburg 1933–1934, Exilant in Prag 1934–1938, Im Kreise Joseph Roths in Paris 1938–1940, Von Paris über Marseille nach Lissabon 1940–1941, Autor und Leichenwäscher in New York 1941–1944, Umzug nach Tucson, Arizona 1944–1949, Romancier in Tucson, Arizona 1944–1963 und Letzte Lebensjahre in Tucson, Arizona 1958–1963*. Als besonders wertvoll erweist sich bei

diesen Ausführungen, die mit über dreißig Abbildungen bereichert wurden, dass Böttger einerseits zahlreiche – teilweise bislang unveröffentlichte – Aussagen von Zeitgenossen sowohl aus Briefen und Rezensionen als auch Memoiren integriert. Andererseits lässt sie anhand von Zitaten aus der bis heute nicht publizierten, in deutscher Sprache verfassten Erstfassung (Hans Natonek: *To Whom It May Concern. Memories and Diaries*, 1942, Typoskript im Natonek-Nachlass der University of Albany) seiner Autobiographie (Hans Natonek: *In Search of Myself*. Translated by Barthold Fles. Ed. by Sugden Tilley. New York: G. P. Putnam's Sons, 1943) ein durchwegs lebendiges Mosaik vor Augen der Leser entstehen.

Die langjährigen Recherchen haben sich gelohnt und es gelingt der Autorin, aufschlussreiche Einblicke, wie z. B. in Natoneks Schwanken zwischen der deutschen und englischen Sprache im Exil (ab S. 171ff.), zu geben. An manchen Stellen geht sie jedoch meines Erachtens etwas zu spekulativ bzw. subjektiv vor, so urteilt sie z. B. über den Gemütszustand des Schriftstellers während seines Prager Exils: „Depressionen quälten ihn, die Beziehung zu Erika [Erika Wassermann war seine zweite Ehefrau, Anm. JH] drohte zu zerbrechen, und auch eine weitere, geheime Liebesaffäre half nicht“ (S. 91). Oder hinsichtlich der Beziehung zu seiner Tochter Susanne: „Aber Frauen nahm er offensichtlich als Gesprächspartner nie ganz ernst“ (S. 168).

Leider ist nicht immer genau nachvollziehbar, auf welche Quellen sich Böttger stützt, die Archivalien werden im Literaturverzeichnis (S. 201–205) nicht gesondert, sondern nur in den Anmerkungen (aber meist ohne Bestands- und immer ohne Signaturnennung, was auch für die Bildnachweise auf S. 243 zutrifft) angeführt. Laut Anmerkungen Nr. 5 und Nr. 6 (S. 207) dürfte sie einen Großteil der biographischen Angaben zu Natoneks Familie von einer noch lebenden Verwandten namens Erika Wantoch erhalten haben, wobei z. B. in Bezug auf den familiären Hintergrund in der Biographie Lücken bleiben: „Von Natoneks Eltern ist wenig bekannt, nicht einmal ihre Geburts- und Sterbedaten lassen sich ermitteln.“ (S. 12) Diese Fehlstelle hätte sich durch Recherchen in tschechischen Archiven leicht schließen lassen, wie z. B. durch die Konskriptionslisten der Prager Polizeidirektion, die im Nationalarchiv in Prag (Národní archiv v Praze) aufbewahrt werden und mittlerweile digitalisiert und online zugänglich sind, in denen zumindest sowohl das Geburtsjahr des Vaters (1845) als auch der Mutter (1857) ersichtlich ist (Národní archiv, Policejní ředitelství I, konskripcie, karton 413, obraz 286). Interessanterweise sind dort statt der bei Böttger genannten vier Geschwister (vgl. S. 11) fünf vorhanden, hier wäre etwas mehr Forschungstiefe hilfreich gewesen.

Auch sonst begegnet man kleinen Ungenauigkeiten, wie z. B. dass Böttger die Sammelschrift *Das jüdische Prag*, die 1917 von der Redaktion der jüdischen Wochenschrift *Selbstwehr* herausgegeben wurde, Max Brod „in dessen Selbstverlag“ zuschreibt (S. 15 u. 81), aber in den Anmerkungen (S. 217) sehr wohl Verlag Selbstwehr verzeichnet. Verwunderlich mutet die Nachlässigkeit hinsichtlich des korrekten Todesdatums (23. 10. 1963) an, das sie natürlich kennt (S. 192), jedoch war dieses bereits sowohl im Nachwort als auch im Klappentext der ersten Werkauswahl *Im Geräusch der Zeit* falsch – mit 24. 10. 1963 (S. 374) – angegeben, nun wird in der *Chronik*, die sich im Anhang der Biographie befindet, der 28. 10. 1963 (S. 200) genannt, was amüsanterweise im vergangenen Jahr in Rezensionen dazu führte, dass an dem falschen Tag Natoneks gedacht wurde: „Vor fünfzig Jahren, am 28. Oktober 1963, ist er gestorben, ein Fremder noch immer.“ (Klaus Bellin: Der Fremde. Blatt für Hans Natonek. In: neues deutschland, 28. 10. 2013, S. 16).

Doch diese kleinen Mängel schmälern die verdienstvolle Pionierleistung Böttgers nicht, denn ihr gesetztes und in der *Nachbemerkung* erläutertes Ziel – „die Rekonstruktion der Biographie“ – hat sie unbestritten erreicht.

*Dieses Echo wird **eine Fortsetzung** haben, die sich mit dem zweiten 2013 erschienenen Natonek-Band des Lehmsstedt-Verlags, der von Steffi Böttger herausgegeben Publizistik, auseinandersetzt.*

Es schreibt: Michal Topor (16. 2. 2015)

Seit 2013 erscheinen im Göttinger Verlagshaus Wallstein unter der Aufsicht Hans-Gerd Kochs und Hans Dieter Zimmermanns (sowie unter Mitarbeit Barbora Šrámková und Norbert Millers) sukzessive die **Ausgewählten Werke** Max Brods. Nach Herausgabe der ersten vier Bände (vgl. **Echo vom 3. 2. 2014**) wurde die Reihe im Jahr 2014 mit weiteren Publikationen fortgesetzt, so sind die Sammlung *Über die Schönheit häßlicher Bilder. Essays zu Kunst und Ästhetik* und der Roman *Stefan Rott oder Das Jahr der Entscheidung* (Erstveröffentlichung 1931) erschienen. Es folgten die Romane *Der Sommer den man zurückwünscht* und *Beinahe ein Vorzugsschüler oder Pièce touchée* (beide 1952; jetzt in einem Band) sowie der Prosaband *Prager Tagblatt. Roman einer Redaktion* (1968; separat). Die nachstehenden Zeilen sind den beiden erstgenannten Bänden gewidmet.

Das Buch *Über die Schönheit häßlicher Bilder*, das den Untertitel „Essays zu Kunst und Ästhetik“ trägt, kann bislang als kompositorisch kreativstes Projekt der Reihe gelten (erfreulich ist u. a. die Entscheidung, den Band mit einem Namensregister zu versehen). Die titelgebende Sammlung kleinerer Skizzen, die Brod noch vor dem Ersten Weltkrieg für den Leipziger Verlag Kurt Wolff zusammenstellte (veröffentlicht 1913 mit dem Untertitel „Vademecum für Romantiker unserer Zeit“), wurde von den Herausgebern um einundzwanzig ausgewählte „Essays“ aus den Jahren 1906–1968 ergänzt, wobei es sich vor allem um Arbeiten handelt, die in den 20er und 30er Jahren in der Zeitung *Prager Tagblatt* erschienen sind. Im Vorwort des Bandes, verfasst von Lothar Müller, wird an Brods Vermittlerrolle erinnert, deren Medium u. a. gerade die Feuilletonistik oder kulturkritische Essayistik gewesen sei. Die noch vor dem Ersten Weltkrieg zu suchenden Anfänge dieses Brod'schen Schaffensbereichs werden dabei zu einem zeitgenössischen Typus des Literatentums, einem gierig-flüchtigen Schreiben, in Beziehung gesetzt, das zugleich aufmerksam und nuanciert wesentliche Züge visueller, akustischer u. a. Sinneseindrücke bei der Passage des modernen Großstadtraums verzeichnet: Müller betont Brods „Kunst der Isolierung und Reflexion des Details, der Lektüre der Oberfläche, des Ausspinnens von Paradoxen und Pointen, des Flirts von großer Stadt und kleiner Form“ (S. 13). Die Bemühungen, das Wesen dieses Schreibens zu erfassen, werden im Nachwort von Peter-André Alt unter Hinzuziehung einiger für Brods Selbstverständnis zentraler Begriffe (wie Dilettantismus, Indifferentismus und Romantismus) vertieft.

Problematisch erscheint mir insbesondere eine Stelle in Müllers Ausführungen, wo es in Bezug auf Brod heißt: „[...] von Beginn an war seine Autorschaft an ein Publikum weit über Prag hinaus adressiert, an die gesamte deutschsprachige Öffentlichkeit“ (S. 9). Gestützt wird diese These durch Verweise auf Brods umfangreiche Zusammenarbeit mit reichsdeutschen Periodika und Verlagen in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg. Eine solche Betonung des ausländischen Publikations- und Rezeptionshorizonts eröffnet zweifellos eine wichtige Perspektive, die in der bisherigen Forschung zu den Aktivitäten deutschböhmischer und deutschmährischer Literaten eher zu kurz kommt (und dies nicht nur in bibliografischer Hinsicht). Allzu sehr in den Hintergrund gerückt wird hierdurch jedoch das Eingebettetsein von Brods Feuilletonistik in den Prager und regionalen Kontext, das u. a. in Brods Zusammenarbeit mit den Redaktionen der Prager Tageszeitungen *Bohemia* und *Prager Tagblatt* deutlich wird. Letztere fungierten zwar wahrscheinlich auch in reichsdeutschen Großstädten als wichtige Informationsquellen über das politische und kulturelle Leben der deutschsprachigen Gesellschaft Böhmens und Mährens, richteten sich jedoch primär – wie ich vermute – an ein einheimisches Lesepublikum.

Die These, die diese kontinuierliche Vorkriegsbindung Brods in den Hintergrund rückt, ist Resultat einer seit Jahren bestehenden heuristischen Lücke. Ein Verzeichnis der Texte, die

Brod vor dem Ersten Weltkrieg im *Prager Tagblatt* veröffentlichte, findet sich bis dato nur verborgen in der Diplomarbeit Marie Silbernaglovás *Kulturní rubrika deníku Prager Tagblatt v letech 1908–1916* [Die Kulturrubrik der Tageszeitung Prager Tagblatt in den Jahren 1908–1916] (1965, S. 15–18; zugänglich in der Bibliothek des Instituts für germanistische Studien an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag). Werner Kayser und Horst Gronemeyer, den Autoren einer grundlegenden Brod-Bibliografie (Hamburg, 1972), war diese Quelle entweder unbekannt oder sie haben, getreu ihrer Entscheidung, Artikel aus Tageszeitungen überhaupt nicht zu bibliografieren (einschließlich z. B. der *Neuen Freien Presse*, für die Brod ebenfalls schrieb), bewusst auf ihre Berücksichtigung verzichtet. In diesem blinden Fleck „verschwand“ dann für die folgenden Jahrzehnte mysteriöserweise auch die Tageszeitung *Bohemia* (siehe den Anhang zu diesem Text). Dabei ist die Entstehung einiger der 1913 in Brods Buch *Über die Schönheit hässlicher Bilder* aufgenommenen „Miniaturen“ gerade erst anhand dieser Periodika genauer datierbar. (Ähnlich unberücksichtigt blieb bei den bisherigen bibliografischen Versuchen die Wiener humoristische Wochenzeitung *Die Muskete*, in der Brod u. a. am 6. Februar 1908 den Text *Der Frauen-Nichtkennner* veröffentlichte und der er seine Texte spätestens ab Herbst 1905 bis – soviel ich weiß – 1912 anbot).

Die ausländischen Periodika, in denen Brod publizierte, fanden auch in Böhmen Resonanz, zumindest wurde hier über sie berichtet. Gleichfalls mit Kommentaren bedacht wurde das Buch *Über die Schönheit häßlicher Bilder*, und zwar auch in der tschechischsprachigen Presse. So konstatierte zum Beispiel Otokar Šimek: „Diese Feuilletons sind aus Prag hervorgegangen, sie reagieren auf das Prager Leben [...]. Prag ist dem, der sich ‚Schriftsteller für Oesterreich und Deutschland‘ nennt, die wahre Heimat, an der er die Fremde mehr als einmal misst“ (Tři čeští Němci [Drei Deutschböhmern], *Česká kultura* 2, 1913/1914, Nr. 14/15, 9. 4. 1914, S. 229–231, dort S. 230). Es ist zu vermuten, dass einige von Brods Reflexionen zu Arbeiten der tschechischsprachigen Kunstszene gegenüber dem sonstigen deutschsprachigen Diskurs in Böhmen und Mähren (wenngleich unsere Vorstellungen von diesem als Ganzes bislang recht spärlich sind) sehr subversiv waren. So kann man sich in Anbetracht seines begeisterten Kommentars zu Kvapils Inszenierung von Schillers *Wallenstein* im Prager National- (bei Brod dem „tschechischen“) Theater wie auch in Anbetracht seiner Artikel zu einer Inszenierung von Arnošt Dvořáks Tragödie *Král Václav IV.* [König Wenzel IV.] oder zu Bedřich Smetana nur schwer der Frage erwehren, inwieweit wohl derlei Äußerungen den übrigen deutschsprachigen Bewohnern der böhmischen Länder zugesagt haben. Jedoch: War Brods fasziniertes Beschreiten der exotischen tschechischen Sphären, heute meist interpretiert als gottgefälliger Akt der Vermittlung, nicht eher Teil einer verfremdenden, das Ungewöhnliche suchenden Poetik und damit ein provokativer Gestus, der primär ästhetisch motiviert war? In Brods Abhandlung *Zur Ästhetik* (1906), welche die ergänzende Textauswahl des Bandes eröffnet, ist übrigens zu lesen: „Es giebt demnach nur ein einziges positives Kriterium des Schönen, d. i. relative Neuheit“ (S. 202).

Die Begleittexte zur Neuausgabe des Romans *Stefan Rott oder das Jahr der Entscheidung* versuchen vor allem die im Text evozierte Welt zu erklären. Dževad Karahasan macht hierbei das Wort/den Begriff „Atopon“, der eine Disproportion zwischen Erscheinung und Wesen bezeichnet, zum Kern seiner Interpretation, Norbert Miller erläutert (im Nachwort) verschiedene Motive und Bezüge und skizziert die Bedeutung der einzelnen Figuren. So verweist er u. a. auf die Masaryk-Episode am Ende des Romans (der Titelheld und dessen Freund eilen kurz nach Ausbruch des Ersten Weltkriegs zu dem berühmten Politiker und Philosophen, um ihn für ihren Friedensplan zu gewinnen, S. 536–539), ohne jedoch eine sehr ähnliche Passage aus Brods Buch *Streitbares Leben* (1960, S. 84–88) zu erwähnen. Auf die genannte Textpartie bezieht sich zudem ein seltsamer redaktioneller Lapsus: Wie im Text des Romans wird auch in der Einleitung von Millers Nachwort Masaryks Presseplattform, die Wochen- und später auch Tageszeitung *Čas* [Die Zeit], wiederholt als „Čas“ wiedergegeben.

Was die Kommentatoren – offenbar geleitet von der Vorstellung eines Lesers, den dies nicht interessiert – völlig ausklammern, ist die zeitgenössische tschechischsprachige Rezeption des Romans. Dabei wurde dieser von der damaligen tschechischen Presse mit Interesse und Sympathien begrüßt (1934 brachte ihn dann der Verlag Sfinx in der Übersetzung Paul Eisners auf Tschechisch heraus). So konstatierte z. B. der Literaturkritiker Arne Novák, Brod habe in seiner „Studentenchronik der Vorkriegsgeneration vereint [...], worin ihm kaum einer seiner deutschen und tschechischen Zeitgenossen gleichkommt: eine tief erlebte Kenntnis der Prager Stadtseele wie auch sichere psychologische Kenntnisse über die Prager Einwohner beider Nationalitäten im Vorfeld des Weltkriegs. Wäre sein Buch nicht ein so interessanter Versuch einer psychologischen Interpretation individueller Schicksale und ein so achtenswertes Beispiel breit angelegter Erzählkunst, so behauptete es seinen Wert als einzigartiges Zeugnis der Stadt und ihrer Bewohner an einem bedeutenden geschichtlichen Wendepunkt“. Novák betont den „rührenden Gerechtigkeitssinn Brods“, der es ermögliche, „das komplizierte Phänomen einer oftmals tragischen Symbiose zweier seit Urzeiten aufeinander angewiesener Völker“ zu verstehen, „eines Phänomens, das noch kompliziert wird durch die Beteiligung eines äußerlich fluktuierenden, im Grunde aber sehr konstanten und bestimmenden jüdischen Elements“ (*Lidové noviny* 40, 1932, Nr. 29, 17. 1., S. 9; siehe weiter z. B. Paul Winter: *Nový pražský román Maxe Broda* [Max Brods neuer Prag-Roman], *Rozpravy Aventina* 7, 1931/1932, Nr. 18, 21. 1. 1932, S. 148; Pavel Eisner: *Pět německých románů* [Fünf deutsche Romane], *Lumír* 58, 1931/1932, Nr. 6, 17. 4. 1932, S. 345–347, dort S. 345–346; vgl. auch Paul Eisner: *Der Schüler Dlouhý*. Hinweis auf eine Gestalt, *Prager Presse* 12, 1932, Nr. 208, 31. 7., Beilage Dichtung und Welt, Nr. 31, S. III).

Der Versuch, Brods Texte allmählich wieder in Umlauf und eventuell in eine kritische Diskussion zu bringen, ließe sich auch mit rein freundlichen Worten über das Verdienst dieser erneuten Sichtbarmachung bedenken. Das aktuelle verlegerisch-editorische Projekt hat vielleicht das Pech, dass es durch sein bloßes Erscheinen den fragmentarischen Charakter, die Verstreutheit, ja das Fehlen grundlegender bibliografisch-textologischer – und übrigens auch literaturhistorischer – Anhaltspunkte in Erinnerung ruft, auf die man sich weiterhin mit Gewinn stützen könnte, so z. B. auch in weiteren anregenden Interpretationsanläufen.

Übersetzung Ilka Giertz

ANHANG

Ausgangspunkt dieser Auflistung waren die kontinuierlich erstellten und veröffentlichten Übersichtsbibliografien in den Vorkriegsausgaben der Monatszeitschrift Deutsche Arbeit.

Betrachtungen. *Bohemia* 78, 1905, Nr. 190, 13. 7., Beilage, S. 1 [Zur „Philosophie“; Zur „Kunst“; Sieg! Sieg!; Sonderbare Betrachtung].

Baron Fritz. *Bohemia* 78, 1905, Nr. 304, 4. 11., Beilage, S. 1.

Der Rezitator. *Bohemia* 78, 1905, Nr. 354, 24. 12., Weihnachtsbeilage, S. 8.

So lange ich ihn liebe. *Bohemia* 78, 1905, Nr. 356, 28. 12., Beilage, S. 1–2.

Gute Kameraden. *Bohemia* 79, 1906, Nr. 6, 7. 1., Beilage, S. 1–2 [die bibliografische Übersicht, abgedruckt in *Deutsche Arbeit* 5, 1905/1906, Nr. 6, März 1906, S. 448, schreibt den Text Max Brod zu; die Prosaarbeit selbst erschien jedoch unterzeichnet von Max Milrath, seinerzeit Pädagoge des staatlichen deutschen Neustädter Gymnasiums in Prag; vgl. auch: Max Milrath: *Man wundert sich*. *Bohemia* 80, 1907, Nr. 304, 3. 11., Prager Frauen-Zeitung 3, Nr. 44, S. 322–323.].

Symbol. *Bohemia* 79, 1906, Nr. 158, 10. 6., Prager Frauen-Zeitung 2, Nr. 23, S. 30.

Marotten. *Bohemia* 79, 1906, Nr. 223, 14. 8., Beilage, S. 1.

Die kleine Rache. *Bohemia* 79, 1906, Nr. 332, 2. 12., Prager Frauen-Zeitung 2, Nr. 48, S. 343.

Höchste Kultur. *Bohemia* 79, 1906, Nr. 354, 25. 12., Weihnachtsbeilage, S. 5.

Jumalai-Gedichte. Der Magier und der Mond. *Bohemia* 80, 1907, Nr. 83, 24. 3., Prager Frauen-Zeitung 3, Nr. 12, S. 90.

Vier winzige Romane [Ueber Eleganz; Ballszene; Stacatissimo; Unglückliche Liebe]. *Bohemia* 80, 1907, Nr. 102, 14. 4., Prager Frauen-Zeitung 3, Nr. 15, S. 113–114.

Inneres und äußeres Gespräch am Strande. Eine Situation. *Bohemia* 80, 1907, Nr. 269, 29. 9., Prager Frauen-Zeitung 3, Nr. 39, S. 281.

Der allerletzte Brief. *Bohemia* 80, 1907, Nr. 356, 25. 12., Weihnachtsbeilage, S. 5.

Der Untergang. Roman eines Gemütlosen. *Bohemia* 81, 1908, Nr. 90, 31. 3., Beilage, S. 5–6, Nr. 91, 1. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 92, 2. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 93, 3. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 94, 4. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 95, 5. 4., Beilage, S. 5–6, Nr. 97, 7. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 98, 8. 4., Beilage, S. 5–6, Nr. 99, 9. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 100, 10. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 101, 11. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 102, 12. 4., Beilage, S. 5–6, Nr. 104, 14. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 105, 15. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 106, 16. 4., Beilage, S. 5–6, Nr. 108, 18. 4., Beilage, S. 3–4, Nr. 109, 19. 4., Oster-Beilage, S. 13–16 [Reihe zum Ausschneiden mit eigener Seitenzählung].

Abend (Nach dem Französischen des Charles Cros). *Bohemia* 81, 1908, Nr. 355, 25. 12., Weihnachtsbeilage, S. 8.

Jules Laforgue. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 31, 31. 1., Sonntagsbeilage, S. 33–34.

Braun. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 94, 4. 4., Prager Frauen-Zeitung 5, S. 39 [Gedicht].

Steine, nicht Menschen. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 101, 11. 4., Oster-Beilage, S. 35 [Gedicht].

Vom Tode. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 157, 9. 6., S. 1–3.

Ein Besuch in Prag. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 278, 8. 10., S. 1–3.

Die Schwester. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 294, 24. 10., Prager Frauen-Zeitung 5, Nr. 43, . S. 1–3.

Die Willemer. Goethes Briefwechsel mit Marianne v. Willemer. Herausgegeben von Philipp Stein. Leipzig, Inselverlag. *Bohemia* 82, 1909, Nr. 314, 14. 11., Sonntagsbeilage, S. 33.

Das lustige Theater. *Bohemia* 83, 1910, Nr. 86, 27. 3., Osterbeilage, S. 37.

Der anonyme Brief. *Bohemia* 84, 1911, Nr. 284, 14. 10., S. 1–3.

Die Heilung. *Bohemia* 84, 1911, Nr. 351, 20. 12., S. 1–2.

Gymnasium. *Bohemia* 85, 1912, Nr. 96, 7. 4., Osterbeilage, S. 40 [Ausschnitt aus dem Roman Arnold Beer, das Schicksal eines Juden].

Es schrieb: Arne Novák (2. 3. 2015)

Arne Novák (2. 3. 1880 – 26. 11. 1939), Sohn der Prosaschriftstellerin Teréza Nováková, absolvierte seine Studien an der Prager tschechischsprachigen philosophischen Fakultät vor allem als Germanist. Das Haupttrigorosum legte er im Herbst 1902 in „germanischer Philologie“ und „Geschichte moderner Literaturen“ ab. Seit Beginn seines öffentlichen Wirkens als Literaturkritiker und Literaturhistoriker reflektierte er zudem intensiv die tschechischsprachige Literatur. 1910 habilitierte er – zur Enttäuschung seines Germanistikprofessors Arnošt Kraus – in tschechischer Literaturgeschichte, und auch seine Vorlesungszyklen an der Universität waren bohemistischen Themen gewidmet. Die Doppelbeheimatung seines Interesses, die Fähigkeit, sich auf beiden Gebieten zu bewegen, und damit auch die Fähigkeit, zu vergleichen und zu vermitteln, blieb nichtsdestotrotz auch in den folgenden Jahrzehnten eine der Grundlagen seiner philologischen Arbeit. Einerseits beteiligte sich Novák als Deuter und Kritiker tschechischer Literatur an der Erstellung mehrerer Kompendien für deutschsprachige Leser (angefangen mit der Abhandlung Die čechische Litteratur der Gegenwart für den Leipziger Verlag Amelang [1907, 2. Aufl. 1913] – über aktuelle Erscheinungen der tschechischen Literatur hatte Novák bereits zuvor in der Halbmonatsschrift „Das literarische Echo“ geschrieben). Andererseits trat er – auch in den Zwischenkriegsjahren – systematisch als Interpret älterer wie neu erschienener Texte deutschsprachiger Autoren, einschließlich seiner böhmischen und mährischen Landsleute, auf. Erwähnen ließen sich hier die Essays Pražský román? ([Ein Prager Roman?], Venkov, 12. 4. 1917, über Meyrinks Golem), Duch německé literatury v Čechách ([Der Geist der deutschen Literatur in Böhmen], Česká revue, 1918) sowie etliche weitere Arbeiten – siehe dazu auch die Bibliografie Soupis vědecké a kritické činnosti Arne Nováka ([Überblick über die Tätigkeit Arne Nováks als Wissenschaftler und Kritiker], Praha, Pražský lingvistický kroužek 1940, mit Namensregister) und die seit 2010 bestehende, nach und nach ergänzte **Digitale Arne-Novák-Bibliothek**.

Im Herbst 1900 begab sich Novák, seinerzeit Prager Student, nach Berlin, immatrikulierte sich an der dortigen Universität und wurde für mehrere Monate, bis zum Sommer 1901, Bewohner der preußischen Metropole. Im Januar 1901 veröffentlichte er in der Zeitschrift „Obzor literární a umělecký“ [Literarischer und künstlerischer Horizont] den Artikel Vzkříšení či obrození [Auferstehung oder Wiedergeburt], einen historiografischen Überblick, in dem er einzelne Epochen im Hinblick auf die Ähnlichkeiten von deutscher und tschechischer Geschichte, von geistigen und anderweitigen Bewegungen und Tendenzen charakterisiert (so schreibt Novák z. B. in Verbindung mit dem Zustand des religiösen Lebens vor dem Dreißigjährigen Krieg von einer „mitteleuropäischen Ohnmacht“). Am 14. Januar 1901 sandte er einen Brief an die Schriftstellerin Růžena Svobodová, in welchem er unter anderem die Schwächen der tschechischen Kultur beleuchtet, und zwar in Kontrast zu den Kontinuitäten, die er in der reichsdeutschen Umgebung wahrnahm. – Nováks Berliner Brief publizieren wir hier nach dem handschriftlichen Original aus dem Literaturarchiv des Museums für nationales Schrifttum (Památník národního písemnictví, Fonds Růžena Svobodová). Genaueres zu seinem Berliner Aufenthalt ist dem Buch Berlínské epizody. Příspěvek k dějinám filologie v Čechách a na Moravě 1878–1914 [Berliner Episoden. Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie in Böhmen und Mähren 1878–1914] zu entnehmen, das gerade vom Institut pro studium literatury herausgegeben wurde.

mt

Gnädige Frau,

erlauben Sie mir freundlichst, dass ich an einem Abend, an dem Berlin unwirtlich ist und das Licht der Lampe kalt, von Ihrer Aufforderung Gebrauch mache und Ihnen ein paar Sätze über mich und meine Umgebung schreibe? Ich habe mir aus Prag etwas warmen Glanz und etwas Sehnsucht mitgebracht, die schlecht in das strenge und vernünftige Berlin passen, und war ein wenig einsam. Denn was bleibt uns heute, wenn wir die in der Tradition ankernden Wurzeln verlieren, anderes als Einsamkeit und ihre Kälte? Prag, das ist wirklich die Kodifikation einer Vergangenheit, aus der es sich künstlerisch leben lässt; und wir haben kein anderes Leben, keine andere Kultur als uns die Vergangenheit gab. Manchmal ist mir ganz weh zumute nach Schönheit und ich muss sie auf alten Madonnen aus dem 15. Jahrhundert suchen, die, voll von Zärtlichkeit und Anmut, unsere Sehnsucht nach Erfüllung der ewigen Träume von einem modernen Schönen vergrößern. Wir sind wie Siedlungen, erbaut an der Peripherie einer großen Stadt, die nicht zum weltlichen Leben der Großstadt gehören, doch auch ohne Wälder und Wiesen sind; die Haine und den Duft der Vergangenheit haben wir verloren und künftige Schönheit liegt weit vor uns. Die Sehnsucht ist heute alles, mehr haben wir nicht; Sie, gnädige Frau, verstehen mich, sind Sie doch selbst eine Dichterin der Sehnsucht.

Aber die Sehnsucht trinkt alle Kraft, verleitet zur Passivität und zum Träumen und öffnet ein himmlisches Königreich, die Erde bleibt ihr verschlossen. Ist unser Königreich von dieser Welt, so müssen wir uns mit Realität und Wirklichkeit von der Sehnsucht kurieren. Wenngleich auch nur halb; meine einzigen Freunde, die Bücher, sind ja kein aufrichtiges Leben, sondern nur dessen Abglanz, es sind törichte Jungfrauen. Das Leben ist nicht in ihnen, es ist hinter ihnen; in ihnen fließt kein Blut und schlägt kein Herz, es sind nur Echos, Reflexe. Doch das genügt, ich habe jetzt nicht mehr als sie; ein bisschen bedrucktes Papier und den Tanz der Punkte, Striche und Fragezeichen, und dennoch gehe ich wieder und wieder zu ihnen, liebe sie, schlafe in ihnen ein und wache in ihnen auf. Erinnern Sie sich noch, gnädige Frau, an die Szene aus Maupassants *Bel Ami*, als sich der Held mit dem alten Dichter auf dem Heimweg von einer Gesellschaft befindet? Es ist still. Paris ist verstummt, nur die Sterne leuchten kalt und von fern. Und der alte Dichter spricht, an das große Theater des Kosmos gewendet, plötzlich die folgenden Worte:

„Ich bin ein verlorenes Wesen. Ich habe nicht Vater noch Mutter, nicht Bruder noch Schwester, nicht Frau noch Kinder ... und auch nicht Gott.
Ich habe nichts als die Verse.“

Und kommt auch für mich einst ein solcher Moment der Vereinsamung und Trauer, gehe auch ich einst durch eine Nacht, die zur Aufrichtigkeit mahnt, dann werde ich vielleicht klagen: „Ich habe nichts als die Bücher.“

Und doch sind es nicht die Bücher, die eine Illusion von Leben erwecken, viele von ihnen sind trocken und traurig, Werke ergrauter Philologen mit runzlicher Haut, Konjekturen und Varianten, dürftige, fade Überreste fast unverständlich ferner Kulturen, schwache, unkünstlerische Fragmente. Und dennoch liebe ich sie. Ich suche hinter ihnen stets ihre Autoren und in diesen wieder die menschlichste, am wenigsten stilisierte Saite. Und so entsteht mir bisweilen ein starker, ergreifender Eindruck. In Göttingen, bei einer Vorlesung Jakob Grimms über das wenig fesselnde Thema der deutschen Rechtsaltertümer, bemerkten die Hörer einmal, dass die Vorlesung stockte und weder juristisch noch philologisch von Wert war. Und plötzlich begann Jakob Grimms Hand zu zittern und er sagte mit Tränen in den Augen: „Verzeihen Sie, meine Herren, mein Bruder ist so krank.“ – Das allein genügt, und man liest in dem sonst trockenen und langweiligen Buch über die Altertümer anders, mit einem anderen Eindruck. Und diesen Eindruck suche ich überall. In Berlin hat ein germanischer Philologe dazu beste Gelegenheit, sind doch Wachstum und Entwicklung der

deutschen Philologie nur ein Teil der Entwicklung des deutschen Reiches und Geistes. Erlauben Sie, gnädige Frau, dass ich eine schöne Passage aus W. Scherer zitiere, in der jener erste moderne unter den Germanisten den Sinn seiner Wissenschaft erkannte: „Ich trinke lieber aus einer Tasse, aus der schon mein Vater getrunken hat, als aus einer, die ich mir selbst gekauft habe. Eine Wohnung mit alten, etwas gemischten, vielleicht auch ein wenig abgenützten Möbeln, denen ich das allmälige Zusammenkommen ansehe, ist mir lieber als ein nagelneues pompejanisches Zimmer mit stilgerechtester Imitation, von der berühmtesten Firma geliefert. Dieser conservative Zug, angewendet auf geistige Dinge, auf poetische Besitzthümer unseres Volkes, erzeugte die deutsche Alterthumswissenschaft.“ Und genau dies fehlt uns in Böhmen: Uns fehlt eine Wissenschaft, welche die tschechische Kultur als solche erfasst und reproduziert, welche einheitlich und im Ganzen ein Bild unseres geistigen Lebens vermittelt, welche die große Persönlichkeit der Nation hinter allem sieht, als mächtiges Movens. Wir kennen und studieren unsere nationale Kultur nicht und bald werden wir aus ihr heraus und mährische Trachten nur noch im ungarischen Nationalmuseum in Budapest und böhmisches Geschirr im Wiener „Kunstgewerbe-Museum“ zu sehen sein. Wir plädieren für ein historisches Staatsrecht, doch anderswo durchtrennen wir die Kontinuität und sind nicht mehr die, die wir im 15. und 16. Jahrhundert waren. Wir entnationalisieren uns selbst und Wien hebt nicht nur Sprachverordnungen auf, sondern unser ganzes Wesen. Kürzlich war ich in Berlin ganz über die Maßen beeindruckt von der Kraft der historischen Kontinuität, die dem deutschen Volk innewohnt. Unten im Neuen Museum steht eine bemalte hölzerne ‚Mater Misericordiae‘, deren blaugefütterter, goldgesäumter Mantel die Sünder und in diesem Tränental Irrenden umfängt. Und nicht nur diese sind die gleichen volkstümlichen Typen, die ich von den Straßen Berlins kenne, auch die Madonna selbst ist ebenjene wehmütig-weiche Blondine, die in Sesenheim zu Goethe sprach, die aus Klärchen und Gretchen zu uns spricht, die täglich durch deutsche Städte geht und in Charlottenburg am Mausoleum haltmacht, um am Grab ihrer Patronin, der Königin Luise, zu beten, die einst Blumen pflückend durch den Garten streifte und an Hölderlin dachte, als Friedrich Wilhelm III. kam und sie auf den preußischen Thron setzte. Nein, ich will nicht jene Berliner Frau besingen, die, einmal Mutter geworden, das Philistertum befestigt, die nicht Gefühl noch Geschmack hat für Unalltägliches, die die „Gartenlaube“ abonniert und Eschstruth liest. Nur eines wollte ich sagen: wie das deutsche Volk seine typischen Merkmale konserviert. Aus dem Land, aus dem im 16. Jahrhundert ein harter und rücksichtsloser Luther hervorging, geht im 19. Jahrhundert ein grausamer und zerstörerischer Nietzsche hervor – und bei uns? Die Táborer Gegend hatte einst einen Mann der Tat und Energie und hat heute Träumer der Ohnmacht und religiösen Weltflucht: Sova und Bílek. Man verbindet Bílek mit Chelčický und dies vielleicht zu Recht: Aber das Bindeglied zwischen ihnen, die Religion, ist bei beiden an konträren Polen angesiedelt, bei diesem ist es ein Glaube des Trotzes und der Aktivität, der männlichen Energie und des Stolzes, bei jenem eine Religion der Ermüdeten, die nur dies eine Bedürfnis haben: einen stillen Winkel zu finden, zur Meditation und Resignation. Und so gehen wir in eine Zukunft, die bedrohlich ist und groß. Ob wir wohl, wie vor fünfzehn Jahren Neruda, behaupten können: „Für gute Schwerter reicht der Erde Eisen/ und Eisen kreist im Blut uns...“?

Und siehe, schon bin ich selbst wieder versunken in jenem Träumen und Meditieren, das die Muskeln lähmt und Blut trinkt, wieder der Sohn Hamlets, der seines Vaters Blut nicht rächt. Und die Zeit, da dies geschehen sollte, naht. Ich gehe oft über die Kurfürstenbrücke und betrachte das Denkmal des Großen Kurfürsten, ein künstlerisches Vermächtnis des vergangenen Jahrhunderts. Alle bewundern die schön modellierten Muskeln der in Eisen und Ketten gelegten Sklaven. Diese Sklaven sind unterjochte Slawen: Dazu sind ihre Muskeln gut. Vor dem neuen Parlament wird bald eine riesige Bismarck-Statue errichtet, der Bau soll einige Jahre dauern. Gott weiß, was für Karyatiden man dort wohl anbringen wird; nicht nur von Dürnkrot bis zum Weißen Berg, auch vom Einfall Ottos von Brandenburg bis nach Königgrätz ist es ein dorniger Weg.

Verzeihen Sie, gnädiges Fräulein, dass ich Ihnen so viel kostbare Zeit geraubt habe, ich gab mich der Illusion hin, Ihnen gegenüberzusitzen und mit Ihnen zu sprechen, und vergaß, dass ich in der Fremde bin.

An Herrn Šalda würde ich gern schreiben, kenne jedoch nicht den Ton, der bei ihm die Freude und Heiterkeit wecken könnte, die er braucht. Ich werde darüber noch nachdenken.

Bitte richten Sie Ihrem hochverehrten Herrn Gatten meine ehrerbietigste Empfehlung aus.
Ihre Hände küssend
verbleibe ich in tiefer Bewunderung und Hochachtung
Ihr ergebenster

14/1 1901

Arne Novák. Berlin C Linienstr. 218.

Übersetzung Ilka Giertz. Im Text wurde nach folgenden Quellen zitiert: Scherer, Wilhelm: Theorie und Geschichte der deutschen Philologie. In: Ders.: Kleine Schriften zur altdeutschen Philologie. Berlin 1899, S. 3–223, dort S. 49. Die Verse aus dem Gedicht „Jen dál!“ von Jan Neruda wurden in der Übersetzung Franz Fühmanns zitiert nach: Jähnichen, Manfred: Übertragung von Lyrik-Texten in Anthologien – am Beispiel slawischer Literaturen. In: Larisa Schippel (Hg.): Übersetzungsqualität: Kritik – Kriterien – Bewertungshandeln, Berlin 2006, S. 93–107, dort S. 96.

Es schreibt: Olga Zitová, (16. 3. 2015)

Als sechszwanzigster Band in der Reihe Beiträge zur deutschmährischen Literatur, die vom Olmützer Germanistik-Lehrstuhl der Philosophischen Fakultät der Palacký-Universität herausgegeben wird, ist Tereza Pavlíčková's *Die Entwicklung des Nationalitätenkonflikts in der Znaimer deutschen Presse 1850–1938* (Olomouc, Palackého univerzita v Olomouci 2013) erschienen. Ursprünglich handelte es sich um eine Dissertation, die 2012 auch dort verteidigt wurde.

Im einleitenden Teil des Buches widmet sich die Autorin den Anfängen der Znaimer Presse und den ersten Nationalitätskonflikten, ausgetragen in den Periodika, die in dieser historischen und bis zur Entstehung der Tschechoslowakischen Republik überwiegend deutschsprachigen Stadt an der Grenze Südmährens zu Österreich herausgegeben wurden. In den Jahren 1850–1865 erschien in Znaim nur eine auf Deutsch geschriebene Zeitung, das Znaimer Wochenblatt. Nach Meinung der Autorin mochte das Fehlen von oppositioneller Meinung in der Presse ein Grund dafür sein, warum diese Wochenzeitung keine politischen Kommentare enthielt. Die Situation änderte sich 1865 mit der Gründung eines Konkurrenzperiodikums, der Znaimer Neuen Zeit, die gleich 1866 von der Wochenzeitung Znaimer Botschafter abgelöst wurde. In den beiden konkurrierenden Zeitungen (Znaimer Wochenblatt und Znaimer Botschafter) brach ein Streit über den offiziellen Namen der Stadt aus, die zu Zeiten Přemysl Otakars I zur königlichen Stadt erhoben worden war. Konkret ging es um die Frage, ob der Namenszusatz „königlich“, der auf die Bindung Böhmens und Mährens verweist, im Stadtnamen erhalten oder abgeschafft werden solle. Ausgangspunkt des Streits war der Beschluss des Gemeindeausschusses vom 18. November 1869, das Attribut aus dem Stadtnamen zu entfernen.

Im Znaimer Botschafter wurde die Absicht, den Namenszusatz zu entfernen, als Ausdruck von nationalem Fanatismus interpretiert, als übermäßige Anstrengung alles zu eliminieren, was auch nur ein bisschen mit Böhmen in Verbindung gebracht werden konnte, selbst zum Preis der Geschichtsverdrehung. Das Blatt machte obendrein darauf aufmerksam, dass die Änderung des Stadtnamens eine mögliche Föderalisierung und einen Zusammenschluss Böhmens und Mährens ohnehin nicht abwenden würde. Wenn auch der Znaimer Botschafter sich für die Erhaltung des Attributs „königlich“ aussprach, so war er kein Vertreter eines österreich-ungarisch-böhmischen Trialismus – seiner Meinung nach sollte vor dem Deutschtum, dem Tschechentum und dem Ungarntum immer das Österreichertum Vorrang haben, also die Loyalität gegenüber der die einzelnen national abgesteckten Grenzen übergreifenden und überdachenden Vielvölkermonarchie. Das Znaimer Wochenblatt widersprach jedoch der Sichtweise, dass die Entfernung des Namenszusatzes Ausdruck von nationalem Fanatismus sei. Am Beispiel der Polemik zwischen diesen beiden Periodika zeigt Pavlíčková auf, wie seit Ende der 1860er Jahre in der Znaimer Presse die Thematik von Nation, nationaler Zugehörigkeit und Nationalismus allmählich überwog. Durch ihre bündige Darstellung der Diskussion um den offiziellen Namen der Stadt Znaim ist es der Autorin gerade in diesem einführenden Teil des Buches gelungen, eine Zerfaserung in Analysen der einzelnen Zeitungsartikel ohne weiteren Kontext zu vermeiden.

Zur Erforschung der Presse in Znaim und Umgebung hat die Autorin die lange Zeitspanne von 1850 bis 1938 gewählt. Außer zeitlichen, örtlichen und sprachlichen Kriterien führt sie zur Eingrenzung des Forschungsmaterials auch das Kriterium der Textsorte an – im Zentrum des Interesses stehen Zeitungen, also die mindestens wöchentlich erscheinende Presse, die sich durch Aktualität des Inhalts auszeichnet (S. 19). Viel Aufmerksamkeit gilt schließlich den Bereichen, die ursprünglich von der Forschung ausgeblendet (die tschechische Presse) oder als marginal bezeichnet (Volkskalender, Vereinspresse) wurden. Obschon Tereza Pavlíčková

die Einbeziehung dieser „Ausnahmen“ in das Buch immer angemessen kommentiert (als Fälle, die zum Verständnis des Kontextes aus unterschiedlichen Gründen wichtig sind), erlangen diese Exkurse vom Hauptthema ein Ausmaß, bei dem sich der Gedanke zur Proportionalität des gesamten Buches aufdrängt. Von den insgesamt 322 Seiten der Monographie ist mehr als die Hälfte (etwa 180 Seiten) eben jenen Themen gewidmet, die in der Einleitung der Arbeit eher am Rand angesiedelt wurden. So führt der zentrale zweite, der Entwicklung der Presse in Znaim bis 1919 gewidmete Teil (S. 25–259) im Rahmen des Unterkapitels zur „Presse im Dienst der Vereine, Parteien, Nation(alist)en 1878–1919“ (S. 105–259) beispielsweise die Presseorgane (also keine Zeitungen) dreier Znaimer Vereine an. Den größeren Teil des achtzigseitigen Kapitels zur liberalen Presse nimmt die Interpretation von Anton Ohorns Roman *Deutsches Erbe* ein, der 1903 als Fortsetzungsroman in der Wochenzeitung *Znaimer Sonntagsblatt* in Form einer Sonderbeilage erschien. Botschaft des Romans und Einstellung der liberalen Presse sind sich in Bezug auf das Zusammenleben von Deutschen und Tschechen ähnlich: „Es war nicht richtig und daher unerwünscht“ (S. 198). Der Auflistung der verwendeten Quellen am Ende der Monographie nach zu urteilen scheint bei der Interpretation allerdings die Buchausgabe verwendet worden zu sein, und nicht die Zeitungsausgabe (siehe Anton Ohorn: *Deutsches Erbe. Roman aus den nationalen Verhältnissen Böhmens*. Znaim: Karl Bornemann 1903). Deshalb liegt die Frage nahe, ob und inwieweit sich diese Ausgaben womöglich voneinander unterscheiden.

Im Zusammenhang mit dem *Znaimer Sonntagsblatt* konzentriert sich die Autorin auf den *Deutschen Volkskalender für das Jahr 1903* – ebenfalls kein Periodikum – und analysiert nacheinander insgesamt elf darin enthaltene Texte. Aus den Untersuchungen wird allerdings ersichtlich, dass der Kalender, noch dazu vom Bund der Deutschen Nordmährens herausgegeben, im *Znaimer Sonntagsblatt* zur Aufmerksamkeit der Leser nur inseriert und empfohlen wurde. Auf den Seiten 132–157 lesen wir also von Texten, die als solche gar nicht Teil der Znaimer periodischen Presse waren. Raum und interpretatorische Anstrengungen, die Pavlíčková für die genannten Bereiche aufbringt, hätten besser in das abschließende Kapitel Eingang finden können, das sie den Jahren der Ersten tschechoslowakischen Republik widmet. Dieses ist ähnlich lang wie beispielsweise der Teil zu Ohorns Roman. Schade, dass solch eine Unausgewogenheit gerade die Zeit der Ersten Republik (1918–1938) betrifft, die mehr Aufmerksamkeit verdient hätte. Die Untersuchungen konzentrieren sich im Unterschied zu den Jahren 1850 bis 1919 nur noch auf ein Periodikum: auf die Wochenzeitung (1919/20 sogar Tageszeitung) *Südmährische Rundschau* (Kap. „Ausblick 1919–1938: Südmährische Rundschau“, S. 261–306).

Die Monographie zeigt, wie anspruchsvoll der Umgang mit der Presse sein kann und wie wichtig die Eingrenzung des Textkorpus ist. Pavlíčková untersucht die Entwicklung des Nationalitätenkonflikts auf einer klar definierten regionalen Ebene innerhalb einer langen Zeitspanne und anhand von Artikeln unterschiedlich ausgerichteter Periodika (z. B. auch in der liberalen oder christlich-sozialen Presse und sogar in ausgewählten tschechischsprachigen Zeitungen) sowie in anderen Quellen. Die Auswahl der Texte erfolgte nicht nach dem anfangs erklärten Kriterium der Textsorte, und so finden Texte sehr unterschiedlicher Art hier Eingang: von gängigen Zeitungsnachrichten bis hin zu Belletristik einschließlich Lyrik. Bei der Arbeit mit dem Material zieht Pavlíčková dem historischen einen philologischen Ansatz vor. Sie untersucht z. B. die Wahl der sprachlichen Mittel oder die Kommunikationsstrategien, die in den konkreten Artikeln zur Geltung kommen. Der Vorteil bei diesem Ansatz liegt darin, dass jede Erkenntnis und Schlussfolgerung der Autorin im analysierten Material unmittelbaren Rückhalt hat. Gleichzeitig birgt dies aber die Gefahr, sich übermäßig am Detail aufzuhalten und so den Text zu zersplittern. Diese beiden Pole auszugleichen ist der Autorin mit unterschiedlichem Erfolg gelungen.

Übersetzung: Daniela Pusch

Es schreibt: Veronika Tuckerová (30. 3. 2015)

Michelle Woods' Publikation **Kafka Translated. How Translators have Shaped our Reading of Kafka** (New York, Bloomsbury 2014, 283 S.) geht der Frage nach, inwiefern die Untersuchung von Übersetzungen dazu beitragen kann, Kafka zu verstehen. Die Autorin, Anglistin an der State University of New York in New Paltz, analysiert neben Übersetzungen auch Anmerkungen von ÜbersetzerInnen, Rezensionen und theoretische Abhandlungen. Ihre Studie erscheint in einem günstigen Moment: Neben ursprünglichen Kafka-Übersetzungen ins Englische stehen Woods auch viele neuere Übersetzungen zur Verfügung, die seit Ende der 1980er Jahre auf der Grundlage der kritischen Kafka-Gesamtausgabe nach und nach erscheinen. In diesen neuen Ausgaben versuchten HerausgeberInnen und ÜbersetzerInnen „to recover what was felt to be lost: pieces of text [...], the ambiguity and strangeness of the language and the subsequent humor of it“ (S. 3). Zugleich belegt Woods' Studie, dass das Thema Übersetzung im angloamerikanischen Raum im letzten Jahrzehnt auf fruchtbaren Boden gefallen ist. Es werden mehr Übersetzungen als je zuvor publiziert und übersetzerische Fragestellungen sind Gegenstand kontinuierlicher kritischer und wissenschaftlicher Betrachtungen geworden (Woods selbst ist Autorin von Studien zu Übersetzungen der Werke Milan Kunderas oder über die Zusammenhänge zwischen Theater, Zensur und Übersetzung).

Kafka Translated widmet sich vier bedeutenden ÜbersetzerInnen Franz Kafkas (Milena Jesenská, Willa Muir, Mark Harman und Michael Hofmann). Die Wahl mag auf den ersten Blick ein wenig beliebig erscheinen (eine Übersetzerin ins Tschechische, drei ins Englische, zwei frühere und zwei zeitgenössische), doch sie verdeutlicht exemplarisch die Verschiebungen in den Herangehensweisen der ÜbersetzerInnen seit den 1920er Jahren bis in die Gegenwart. Den zentralen theoretischen Hintergrund von Woods' Arbeit bildet die Translationstheorie von Lawrence Venuti; dass dessen Theoriekonzepte von der Autorin bisweilen ohne Quellennachweis benutzt werden, zeugt davon, inwieweit diese Theorien in der amerikanischen Anglistik bereits heimisch wurden. In Anlehnung an seine Terminologie nennt sie Übersetzer und Übersetzerinnen „embodied agents“ (physische Mittler) und „holistic, gendered, and literary beings“ (holistische, geschlechtliche und literarische Wesen) (S. 6). Anstatt die jeweiligen Übersetzungen zu bewerten, gibt sie den ÜbersetzerInnen Raum, macht sie sichtbar und lässt sie über ihre übersetzerischen Herangehensweisen und Entscheidungen berichten. Ihre Übersetzungen bettet sie in den Kontext spezifischer übersetzerischer Denkweisen ein, sie skizziert, inwieweit die „Exilerfahrungen“ die literarische Sprache der ÜbersetzerInnen beeinflusst haben (Woods bezeichnet Jesenskás Aufenthalte in Wien und Muirs in Prag als Exil), aber sie stellt sie auch in Zusammenhang mit Verlags- und Editionspraxis und dem literarischen Umfeld zur damaligen Zeit.

Woods spricht Jesenská und Muir Verdienste zu, die ihnen in jener Zeit abgestritten wurden, in der das Übersetzen als zweitrangige literarische Tätigkeit galt (eine Tendenz, die laut der Autorin im englischsprachigen Kontext noch immer anhält), sowie aufgrund ihrer marginalisierten Position als Frauen. Bei Jesenská, der ersten Kafka-Übersetzerin überhaupt, hebt Woods die Qualität ihrer eigenen journalistischen Texte hervor und trägt somit zu ihrer „Demystifizierung“ als Kafkas Geliebte bei, einem Bild, das im anglophonen Kontext vorherrscht. Positiv bewertet Woods ihre wortgetreue Übersetzung der Erzählung *Der Heizer*, die Kafka in einem seiner Briefe thematisierte. Im Unterschied zu einigen Kritikern, die diese „Treue“ als Ergebnis von Jesenskás mangelnden Deutschkenntnissen und fehlender übersetzerischer Erfahrung kritisierten, sieht Woods darin eine Offenheit gegenüber dem literarischen Experiment und stilistischer „Transgression“. Mit Verweis auf die von Stanislav Kostka Neumann herausgegebene Zeitschrift *Kmen*, wo *Der Heizer* als die erste Übersetzung von Kafkas Werk in eine andere Sprache erschien (*Kmen* 4, 1920–21, Nr. 6 vom 22. 4. 1920, S. 61–72), behauptet Woods von Jesenská: „She was fortunate also to be translating in a place

and era in which these transgressions were actively sought out for their perceived enunciation of their potential for aesthetic, and with it social, change.“ (S. 27) Dies ist durchaus ein interessanter Blick auf Jesenskás Übersetzungen, denen, wie Woods zurecht anmerkt, die Kritik kaum Aufmerksamkeit schenkte. Die Autorin berücksichtigte allerdings nicht den Artikel von Josef Čermák, der die Wortwörtlichkeit in Jesenskás Übersetzungen, diese sklavenhafte Beibehaltung deutscher Wortstellung, auf historische Gründe zurückführt. Ist Wortwörtlichkeit Ausdruck unbewusster sprachlicher Interferenz oder Ergebnis einer durchdachten Entscheidung? Woods lässt die lange Tradition der Übersetzung aus dem Deutschen ins Tschechische außer Acht, mitsamt ihrer spezifischen stilistischen und syntaktischen Problemen, und mit klarer Sympathie für Jesenská bewertet sie ihre Übersetzung mit heutigen Maßstäben, die Genauigkeit fordern. Übersetzer wie Harman versuchten Kafkas Sätze möglichst wortgetreu wiederzugeben und die Sparsamkeit oder gar Kargheit des Originals zu erhalten.

Erste Kafka-Übersetzungen ins Englische stammen von Willa und Edwin Muir, die von 1921 bis 1924 in Prag gelebt hatten (1930–1948 übersetzten sie *Das Schloß*, *Der Proceß* und *Amerika*). Auch wenn die Übersetzungen meist Edwin Muir zugeschrieben wurden, erkennt Woods anhand von Archivmaterialien eine wesentliche Beteiligung Willa Muirs an der Autorschaft. Die Übersetzungen der Muirs wurden für ihre mangelnde Genauigkeit kritisiert, dafür, dass sie dem modernistischen Stil Kafkas nicht entsprochen und die Sprache „normalisiert“ hätten. Woods versucht die Autoren zu rehabilitieren und argumentiert, dass die Muirs Kafkas Stil sehr wohl verstanden und geschätzt hätten – letztendlich war es ihr Verdienst, dass Kafka auf Englisch erscheinen konnte –, doch sie seien sich auch dessen bewusst, dass sie die Sprache eines unbekanntens Autors „domestizieren“, sie in ein „natürliches Englisch“ übertragen müssten, das dabei für die beiden Schotten alles andere als natürlich war. Nur so hätten sie Kafka den Weg zu einer englischsprachigen Leserschaft ebnen können. Wie Woods in ihrem fesselnden Portrait Willa Muirs erwähnt, war diese selbst Autorin moderner experimenteller Prosa.

Mit Harman und Hofmann gelangen wir in die „große Ära neuer Übersetzungen“ (Harmans Aussage, S. 91) nach 1987, in der Verleger aus den USA und Großbritannien begannen, neue Kafka-Übersetzungen in Auftrag zu geben. Sehr aufmerksam liest Woods, was Harman und Hofmann über ihre Herangehensweisen und konkreten übersetzerischen Entscheidungen in unterschiedlichen Vorworten, Essays oder Interviews schreiben. Interessant ist ihre Abhandlung über das Englische der beiden Übersetzer (Harmans irische Herkunft, Hofmanns deutscher Vater) und ihre literarische Sprache (zum Beispiel, was Harman von Beckett, über den er schrieb, gelernt hat und was er davon in seine Übersetzung einfließen lässt).

Woods' Analysen verdeutlichen, wie sich im Laufe der Zeit die Anforderungen an literarisches Übersetzen gewandelt haben. Ihre Herangehensweise negiert implizit die gängige Behauptung, dass neue Übersetzungen die älteren zwangsläufig ersetzen. Sie vertritt die interessante Meinung, dass es Autoren neuerer Übersetzungen „leichter haben“, weil sie einen etablierten Klassiker und keinen neuen Autor übersetzten und es sich deswegen leisten könnten, eine anspruchsvollere, experimentelle Sprache zu verwenden (S. 89). Neue Übersetzungen, wie die von Harman, bieten uns mit David Damrosch „einen modisch postmodernen Kafka“. Heute könnten wir seinen Stil wertschätzen, denn wir sind durch „postmodernism's love of fragments, internal contradiction and incompleteness“ geschult (S. 88). Erst in neueren Übersetzungen, so Woods, kann Kafkas Humor richtig in Erscheinung treten.

Der zweite Teil des Buches beschäftigt sich einerseits mit „Übersetzung“ als Thema in Kafkas Prosa und andererseits mit der „Übersetzung“ von Kafkas Texten in unterschiedliche filmische Gestaltungen, unter anderem auch Vladimír Micháleks *Amerika*-Verfilmung von 1993. Woods lässt sich von zeitgenössischen Studien über „literarische ÜbersetzerInnen“ in

der englischsprachigen Literatur inspirieren. Besonders umfassend ist ihre Analyse des zentralen Kapitels in *Der Proceß*, in der Übersetzung konkret thematisiert wird. Die Betrachtung von Josef K. als Dolmetscher oder Übersetzer (in der Begegnung mit dem italienischen Gast, den er durch Prag führen sollte) bietet die Möglichkeit einer ausdifferenzierten Interpretation der Kernparabel im Prosatext *Vor dem Gesetz*. In Woods' Analyse überzeugen am meisten die Stellen, wo sie sich mit spezifischen Aspekten des Übersetzens und Dolmetschens befasst: in der nonverbalen Kommunikation des Josef K. (seiner Körpersprache mit Händen und Lippen) oder in der Konstruktion des Erzählers als Übersetzer im übertragenen Sinne. Weniger konstruktiv und methodologisch fragwürdig erscheint mir hingegen die Verwendung des Begriffs „Übersetzung“ für „fehlende oder mangelnde Kommunikation“, eine durchaus häufige Interpretationsfigur in Fachtexten über Kafka.

Doch an Woods' Analyse ist vor allem fraglich, inwiefern es überhaupt sinnvoll ist, ein und denselben Begriff der „Übersetzung“ (translation) sowohl für eine interlinguale Übertragung (Roman Jakobson) wie auch filmische Adaption des Textes und sogar auch im Sinne von Interpretation zu verwenden. In anderen Sprachen ist im Übrigen eine solche begriffliche Flexibilität nicht möglich oder zumindest nicht ganz so einfach. Somit zeigt Woods' Studie nebenbei, dass auch Übersetzungsdiskurse nicht immer übersetzbar sind. Konstruktiv ist hingegen der von der Autorin vorgeschlagene Begriff „transreading“ für solche Übersetzungsanalysen, die eine neue Lesart des Ausgangstextes ermöglichen.

Das Buch bietet einen Einblick in den „englischen Kafka“, in die spezifische Rezeption seines Werkes in englischer Übersetzung, und ist eine Inspirationsquelle für alle, die sich für Kafka im Speziellen oder für Übersetzung im Allgemeinen interessieren. Die Stärke der Studie liegt in der sorgfältigen Präsentation von bisher auf Englisch nicht zugänglichen Materialien, sowie im Umfang und der fundierten Analyse der Quellen. Das tschechische Publikum kann die mit Eleganz und Humor verfasste Publikation dazu anregen, über die Unterschiede zwischen verschiedenen Kafka-Übersetzungen ins Tschechische nachzudenken.

Übersetzung: Martina Lisa

Es schreibt: Julia Hadwiger (13. 4. 2015)

Fortsetzung des *Echos* vom 2. 2. 2015

Es ist absolut legitim, dass sich Steffi Böttger beim Schreiben ihrer **Biographie** über Hans Natonek einschränken musste, denn „eine literaturwissenschaftliche Analyse der Romane konnte so wenig Gegenstand dieses Buches sein wie eine kulturgeschichtliche Auswertung von Natoneks kaum zu überschauendem publizistischen Werk“ (S. 231). Doch stellt sich die Frage, inwieweit es dann nicht besser gewesen wäre, von Beurteilungen seiner Romane ganz abzusehen, laut ihrer – meines Erachtens ungerechtfertigten – Einschätzung seien die beiden ersten Romane, *Der Mann der nie genug hat* (1929) und *Geld regiert die Welt oder Die Abenteuer des Gewissens* (1930), als „unvollkommene Versuche eines Anfängers“ (S. 56) zu betrachten. Sie kommt zu folgendem kontroversen Schluss: „Die wirkliche Tragik, der große Lebensirrtum Hans Natoneks bestand wohl darin zu glauben, er sei ein Romancier. [...] Die kleine Form, die Kurzgeschichte, die Glosse, die Schnurre, die Anekdote – all dies waren Formate, in denen es ihm gelang, Atmosphäre einzufangen und Charaktere zu schaffen [...]. Auch als Beobachter von Alltagssituationen brillierte Natonek [...], aber wenn er sie zu einem größeren Erzählzusammenhang zusammenzufügen suchte, scheiterte er mit grausamer Regelmäßigkeit“ (S. 180f.). Für Böttger war Natonek ein „Vollblut-Journalist“ (S. 82) und „unter den 2500 Zeitungstexten, die er zwischen 1913–1941 geschrieben hat, gibt es kaum einen, der nicht einen eigenen, besonderen Reiz hat“ (S. 81).

Darin mag der Grund liegen, dass in der 2013 publizierte Werkauswahl, die den Titel **Letzter Tag in Europa** – nach einem der bekanntesten Essays Natoneks aus dem Jahr 1941 – trägt, weniger dem Literaten als dem Journalisten Natonek Stimme verliehen wird: Im Anhang befinden sich Anmerkungen *Zu dieser Ausgabe*, in denen Böttger die erschwerten Publikationsbedingungen der emigrierten deutschsprachigen Autoren beschreibt und ihre Editions-kriterien darlegt. Sie berücksichtigte vor allem „politische [sic] aktuelle Texte“ (S. 307) in dieser Ausgabe, bei den literarischen herrschte im Gegensatz dazu eine „strenge Auswahl“, die sie folgendermaßen – in wissenschaftlicher Hinsicht ziemlich fragwürdig – begründet: „Viele dieser kleinen Geschichten folgen dem literarischen Geschmack und Humor der dreißiger Jahre, der uns heute etwas abgestanden und schal erscheint. Deshalb wurden nur die aus Sicht der Herausgeberin wertvollsten Texte ausgewählt“ (S. 308). Diese sind chronologisch nach Entstehungs- bzw. Publikationsdaten gereiht und unterteilt in die Lebensstationen Prag, Paris und New York / Tucson, Arizona. Es handelt sich dabei einerseits um Typoskripte aus dem Nachlass im Bundesarchiv Berlin, andererseits um zahlreiche Nachdrucke aus diversen Tageszeitungen und Periodika (wie z. B. *Prager Tagblatt*, *Pariser Tageszeitung*, *Das neue Tage-Buch*, *Die neue Weltbühne* und *Aufbau* sowie „unbekannte Zeitungsausschnitte“ aus dem Nachlass-Bestand, bei denen anscheinend die Publikationsdaten nicht zu ermitteln waren).

Vielfach kommt in den Texten Natoneks böhmische Heimat bzw. Prag zur Sprache, wie z. B. in den Essays, die während seines Aufenthaltes 1933–1938 dort entstanden sind, u. a. *Ein Mensch fällt um – Typologie der Straße*, *Nobles Volk*, *Die Wirtshausrauferei*, *Prager Straßen*, *Böhmisches Tagebuch* und *Schicksal der Wanderung*. Natonek setzt sich darin außer mit der politischen Lage und den Eigenheiten der Stadt auch mit der Auswanderungsproblematik auseinander: „Viel hat die Republik verloren, aber im Kern ist sie intakt geblieben. Die Deutschen, die zu ihrer unteilbaren böhmischen Heimat standen, haben dagegen alles verloren; das letzte, was ein Mensch verlieren kann: die Heimat. Sie können jetzt das Lied singen, das erschütterndste, das je aus dem Herzen eines vielgeprüften Volkes kam: Kde domov můj? Wo ist meine Heimat?“ (S. 105). Der erneute Abschied von Prag fiel ihm schwer, in späteren Texten, die er in Paris verfasste, spielt das Heimatland

ebenso immer wieder eine Rolle, wie z. B. in *Episoden der Kapitulation*, *Monolog des letzten Blattes*, *Gespensische Rencontres* oder *Gespenster von Prag*, einem Essay, in dem sich Natonek u. a. zum Ende der Prager Literatur und insbesondere zu Gustav Meyrinks *Golem* äußerte.

Auch in den aufgenommenen literarischen Texten begegnet man Prag vielfach, so z. B. in den eindringlichen Schilderungen *Ein Bild-Dokument*, *Das Kind in der Schwebe* und *Drinnen und Draußen*. Im letzten Teil überwiegt thematisch die Auseinandersetzung mit der Flucht, dem Abschied von Europa, dem schwierigen Beginn eines neuen Lebens in Amerika und der Sprachproblematik, es wurden darüber hinaus vereinzelt Gedichte Natoneks abgedruckt. Ein paar der Texte decken sich mit der Auswahl, die Wolfgang U. Schütte in einem Sammelband zu Beginn der achtziger Jahre herausgegeben hat (Hans Natonek: *Die Straße des Verrats. Publizistik, Briefe und ein Roman*. Berlin, Der Morgen 1982), allerdings sind nun bei Böttger einige mit veränderten Titeln angeführt, so z. B. bei der Erzählung *Der Apparat. Ein Akt der tschechischen Tragödie*, die hier *Vondratschek hilft dem Henker* betitelt ist. Dagegen ist an sich nichts einzuwenden, da die Herausgeberin sich an den Erstdrucken orientiert hat (bei Schütte wurden diese nicht ausgewiesen), jedoch hätte ein Kommentar diesbezüglich sicherlich nicht geschadet.

Dies gilt ebenfalls für Natoneks zu Lebzeiten unveröffentlichten Roman *Die Straße des Verrats*, der erstmals von Schütte herausgegeben wurde und dem die Auswahl den Titel verdankte: Bei dem gleichlautenden Vorabdruck, den Böttger aufgenommen hat, verweist sie in den Anmerkungen zwar auf Schüttes Ausgabe, jedoch bei einem anderen Auszug (*Wege zu den Schatten. Prager Heimkehr 1934*), in dem übrigens wiederum auf „Kde domov můj“ (S. 145) Bezug genommen wird und der Protagonist sich dem „Geschlecht der entlaufenen Prager“ (S. 143) zuordnet, stellt sie keine Verbindung zum Roman her, obwohl sich darin diese Passage – vom Inhalt her naheliegend – mühelos aufspüren lässt (S. 293–296). Stattdessen nennt sie als Quelle ein Typoskript aus dem Nachlass im Bundesarchiv Berlin (S. 368), und in der Biographie stuft sie diesen Text ebenfalls als „bislang ungedruckt“ (S. 80) ein. Bedauerlich sind darüber hinaus die teils sehr dürftigen bibliographischen Angaben zu den Erstdrucken, mehrfach sind diese ohne Jahrgangs- und Nummernangabe angeführt und keine einzige Seitenangabe wird genannt, was ein Aufspüren der Originalbeiträge selbstverständlich erschwert.

Davon abgesehen ist das Buch aber wärmstens zu empfehlen und es ist großartig, dass dank dieser Neuherausgabe ein bisher überwiegend unbekannter Teil von Natoneks umfangreichem Werk nun zugänglich ist. Es findet sich darin viel Lesenswertes und Berührendes, wie z. B. die späte Skizze *Heimkehr* (1962), in der sich Natonek an seine Überfahrt im Januar 1941 nach New York erinnert und die folgendermaßen endet: „Überall in der Welt ist Fremde, Diaspora; überall in der Welt kann Heimat sein, und mancher findet sie niemals und nirgends“ (S. 283). Bleibt zu hoffen, das Natoneks Werk nun endlich die verdiente Aufmerksamkeit findet und kein erneutes Schweigen einsetzt.

Es schrieb: Rainer Maria Rilke (27. 4. 2015)

Der Brief, den R. M. Rilke Anfang 1896 an Jaroslav Vrchlický zusammen mit einem Exemplar seines Gedichtbands Larenopfer sandte, wird im Literarischen Archiv des Denkmals des nationalen Schrifttums in Prag aufbewahrt (Fundus Jaroslav Vrchlický, LA PNP, empfangene Korrespondenz). Das Buch wurde im Prager Verlag H. Dominicus Ende 1895 herausgegeben, trägt jedoch die Datierung 1896. In der Privatbibliothek Jaroslav Vrchlickýs, die ebenso in PNP aufbewahrt wird (sie zählt über 8600 Bände), gibt es bis heute zwei Exemplare der ersten Auflage. In einem davon ist das Sonett eingetragen, datiert einige Tage vor dem Brief (23. 1. 1896) und unterschrieben von Rilke (LA PNP, Privatbibliothek J. Vrchlický, Sig. Vrchlický 6873). – Während der Brief bereits in der Edition Rainer Maria Rilke: Briefe zur Politik (hrsg. v. Joachim W. Storck, 1992, S. 9–10) abgedruckt wurde, ist das an Jaroslav Vrchlický gesandte Widmungssonett in Rilkes gesammelten Schriften nicht enthalten und wird hier wohl gar zum ersten Mal veröffentlicht.

lama

Prag, den 29./I. 1896
Wassergasse 15. B. I.

Hochwörter Meister,

längst liegt das Exemplar von „Larenopfer“ bereit, das ich Ihnen, ein kleines, schlichtes Zeichen meiner aufrichtigen Verehrung, zu überreichen gedachte. Warum ich es verzögert hatte, sagen Ihnen die Widmungszeilen, die ich dem Exemplar vorangestellt habe: jenes Gefühl banger Befangenheit, dessen voll der Jünger vor den Meister tritt, – war es .... und dann ein zweiter äußerer Grund: Mir war Ihre Adresse nicht bekannt, hochgeschätzter Herr.

Ich bitte Sie, nehmen Sie gütigst meine Widmung entgegen!

Mein Büchlein durfte in der kurzen Zeit, die es im Handel ist, viel Beifall erfahren; auch Prof. Dr. E. Albert, Hofrath in Wien, hat sich Lobes voll mir darüber geäußert. –

Sie haben, Meister, auch erkannt, was es will: ein leiser Accord des Friedens soll erklingen im rauschenden Kampfgetöse; so wie der seelenklare Grottenquell heimlich und traut, seine süßen Märchen raunt, ob draußen noch ragende Stämme in des Sturmes gewaltigen Streichen klagen und stöhnen. – Und die Sympathie soll es ausdrücken, die ich für Ihr Volk und seine künstlerischen Bestrebungen hege, und Zeuge soll es sein, dafür, daß ich über [dem]Kastenwesen der Nationen ein allumfassendes Reich kenne, das Reich, in dem die Sonne der Kunst nie untergeht!

Und nun Dank, hochverehrter Meister, für Ihre lieben Worte der Anerkennung; Sie haben mich gerührt und stolz gemacht. – Werden Sie mir einmal gewähren, daß ich mich Ihnen vorstellen kommen darf?

Vielleicht interessiert Sie auch das beiliegende Heft „Wegwarten“, das ein Geschenk für das Volk ist; Sinn und Zweck desselben mögen Ihnen die einleitenden Worte vermitteln.

Mit dem Ausdruck inniger Bewunderung,
hochgeschätzter Meister,
Ihr ergebener:
René Maria Rilke

*

23. I. 96

Daß dieses schlichte Buch dir Freude böte,
Das ich mich ängstlich dir zu reichen scheute,
Nach bangem Zaudern endlich wag ich's heute,
Weil mild dein Wort des Jüngers Muth erhöhte. –

Auf deiner Stirne leuchtet Morgenröthe.....
Unsterblichkeit, so nennen sie die Leute;
Doch soll ich sagen, wie ich dich mir deute,
Dann nenn' ich frei dich: deines Volkes Goethe!

Du bist ihm nicht „von ferne nachgeschritten“,
Da du gewußt, des Fauststroms Riesenbreiten
In deiner Sprache tönend Bett zu leiten!

Du hast gleich ihm oft so wie Faust gelitten,
Und sangst wie er manch Lied voll Seligkeiten! –
Groß stehst auch du hoch ob dem Qualm der Zeiten! –

in inniger Bewunderung,
hochwerter Meister,

René M. Rilke

Übersetzung der Einleitung: Katka Ringesová

Es schreibt: Lucie Merhautová (27. 4. 2015)

René Maria Rilke und Jaroslav Vrchlický

Was Rainer Maria Rilkes Bindungen zur Generation tschechischer Schriftsteller um die Zeitschrift *Lumír* angeht, wird meistens und berechtigt seine persönliche und künstlerische Beziehung zu Julius Zeyer betont, die durch Valerie von David-Rhonfeld zustande kam. Bisher waren zwei Jaroslav Vrchlický betreffende Texte bekannt – das Gedicht *Jar. Vrchlický*, veröffentlicht im Gedichtband *Larenopfer* (der Band erschien Ende 1895 mit einer Datierung auf 1896) sowie ein Brief vom 29. Januar 1896. Es existiert jedoch auch ein dritter, in Rilkes gesammelten Schriften noch nicht veröffentlichter und von der Sekundärliteratur wahrscheinlich nicht reflektierter Text – ein in ein Exemplar der *Larenopfer* eingetragenes Sonett, das Rilke mit dem Brief zusammen an Vrchlický sandte. Im Unterschied zu Zeyer kannte Rilke Vrchlický nicht persönlich, im Brief bat er ihn um Erlaubnis, sich ihm persönlich vorstellen zu dürfen. Weiterhin kann man dem Schreiben entnehmen, dass er auf Vrchlickýs vorherige Bewertung der *Larenopfer* reagierte (darauf lassen auch zwei Exemplare in Vrchlickýs Privatbibliothek schließen, wobei nur eines davon eine Widmung beinhaltet). Der Brief und auch das neu entdeckte Sonett könnten die Einstellung des jungen deutschsprachigen Dichters zu dem damals bekanntesten tschechischen Dichter etwas heller erleuchten.

Die bisherigen Deutungen der Beziehung zwischen beiden Autoren konzentrierten sich hauptsächlich auf die Frage, ob Vrchlickýs Buch, welches das lyrische Ich im Gedicht *Jar. Vrchlický* nach einer langen Lektüre „selig aus der Hand“ legt, eine Übersetzung ins Deutsche oder das tschechische Original sei. Zu Rilkes Kenntnis des Tschechischen gibt es unterschiedliche Meinungen. Rilke selbst schrieb an die deutsche Dichterin Ottilie Malybrok-Stieler, die begeisterte Sympathisantin der tschechischen Kultur und Übersetzerin von Zeyers Epik war, von seiner „ziemlich mangelhaften Kenntnis der Sprache“, die ihm nicht erlaube, „manche Schönheit von Sinn und Form“ gut zu verstehen (zit. n. J. Patejdlová-Janičková, *Znali se Rilke se Zeyerem osobně? [Kannten sich Rilke und Zeyer persönlich?]*, *Sborník Národního musea v Praze*, Reihe C – Literaturgeschichte, Bd. 8, 1963, Nr. 2, S. 88 u. 92). Man kann also annehmen, dass er auch Vrchlický in Übersetzung las.

Widmungsgedichte bilden eine eigene Gattung, die Stilisierung des lyrischen Sprechers als Lehrling und Vrchlickýs als Meister ist weder überraschend noch übertrieben, nicht zuletzt zeugt sie nicht bloß von dem Versuch, eine prominente Persönlichkeit kennenzulernen – in den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts wurde Vrchlický von deutschsprachigen Dichtern (nicht nur) aus Prag einträchtig bewundert und ungeachtet der Sprache für den größten Prager Dichter gehalten. Man deutete ihn unterschiedlich, auch gegensätzlich, unter jüdischen Autoren galt er aufgrund des dramatischen Gedichts *Bar-Kochba* (1897, dt. 1899) gar als Verbündeter. Nicht einmal eine gewisse Rivalität zwischen Zeyer und Vrchlický spielte für Rilke eine Rolle. Wenn er in seinem Gedicht *An Julius Zeyer* aus den *Larenopfern* Zeyers Werk, zu dessen Eingang in die Weltliteratur seiner Meinung nach auch die Übersetzungen von Malybrok-Stieler beigetragen hätten, die volle Würdigung voraussagte, störte das keineswegs seine Achtung vor Vrchlickýs Arbeit. Der Vergleich mit Goethe („deines Volkes Goethe“) zielte in zwei Richtungen – einerseits auf Vrchlickýs Übersetzungen beider Teile des *Faust* ins Tschechische von 1891, andererseits auf die zeitgenössische Interpretation Vrchlickýs als tschechischem Goethe.

Tradiert ist des weiteren die Auffassung, dass Rilke Vrchlický von den Übersetzungen Friedrich Adlers aus dem Jahre 1894 her kannte oder von den holprigen

Übersetzungsversuchen Edmund Grüns, die ebenfalls 1894 im Prager Verlag Dominicus herausgegeben worden waren, wie auch die *Larenopfer*. Rilke konnte jedoch auch aus der umfangreichen kommentierten Anthologie *Neuere Poesie aus Böhmen. Anthologie aus den Werken von Jaroslav Vrchlický* schöpfen, die 1893 der bedeutende Arzt, Universitätsprofessor und Hofrat Eduard Albert in Wien veröffentlicht hatte. In dieser Anthologie fanden sich unter anderem etwa dreißig Übersetzungen Adlers, gelungene Nachdichtungen von Louise Breisky (einer Wiener Verwandten Arthur Breiskys) oder auch Bronislav Wellek (dem Vater René Welleks). Anhand dieser Auswahl und Alberts Interpretation verbreitete der liberale Teil der deutschsprachigen Kritik das Bild Vrchlickýs als eines universellen Dichters, als des tschechischen Klassikers und Vollenders der Entwicklung tschechischer Literatur im 19. Jahrhundert. Im Brief an Vrchlický erwähnt Rilke also Alberts „Lob“ sicher nicht zufällig, auf die vollständige Reihe Alberts *Poesie aus Böhmen* (4 Bd., 1893–1895) wurde er darüber hinaus auch durch die Übersetzungen Malybrok-Stielers aufmerksam gemacht, von denen insbesondere die Nachdichtung des *Igor* nicht nur Zeyer für künstlerisch gelungen hielt.

Rilkes Stilisierung als dankbarer Lehrling verfehlte gänzlich die Haltung der Vertreter der tschechischen literarischen Moderne gegenüber Vrchlický. Der enorme Widerhall der deutschen Vrchlický-Übersetzungen einschließlich in deutschen modernistischen Zeitschriften und seine Einreihung in die deutsche sowie die Weltliteratur beeinflussten rückwirkend weitere polemische Konfrontationen zwischen der tschechischen Moderne und Vrchlický. Im gleichen Jahr, in dem Rilke Vrchlický ein Exemplar seiner *Larenopfer* schenkte, lehnte etwa F. X. Šalda in einer zugespitzten Rezension der Gedichtsammlung *Wanderers Lieder (Písně poutníka)*, die er mit dem Pseudonym Ptáčník unterschrieb, den Vergleich mit Goethe ab: „Goethe zeugt durch sein ganzes Leben und Werk gerade gegen Vrchlický: er zeigt, wie viel zähe gedankliche Selbstbeherrschung demjenigen nötig ist, der universell sein möchte. [...] In der Art und Weise, wie Herr Vrchlický und seine Verehrer die Universalität verstehen, liegt derber barbarischer Materialismus [...] In der ganzen Arbeit des Herrn Vrchlický sieht man jene lächerliche kindische Anschauung: alles nur anhäufen, anhäufen zu einem Berg. Möge der Berg nur wachsen“ (*Literární listy* [Literaturblätter] 16. 9. 1896, zit. n. *Kritické projevy 3. 1896–1897* [Kritische Äußerungen], hrsg. v. K. Dvořák, Praha 1950, S. 95–96). Šaldas Kritik hatte weitreichende Folgen, sie stand in direktem Widerspruch zu Alberts Bemühungen, das hohe Niveau tschechischer Literatur bzw. Kultur einem deutschsprachigen Publikum gegenüber unter Beweis zu stellen. Vrchlickýs Eklektizismus lehnte Šalda ab, nicht nur als ein ästhetisches, sondern hauptsächlich als ein moralisches Problem (als „geistige Prinzipienlosigkeit“, ebd., S. 103), das die ganze tschechische Gesellschaft betreffe.

Im fundamentalen Streit mit Vrchlický ging es den tschechischen Modernisten nicht nur um die Durchsetzung einer neuen Ästhetik, sie befreiten sich darin von den möglichen Stützen der Tradition und entblößten die tschechische Krise, so wie es auch Masaryk tat. Deutschsprachige Dichter aus Böhmen und Mähren verstanden diese Umstände und die „ungerechte“ tschechische Kritik nicht. Manche, wie Adolph Donath oder Oskar Wiener, kritisierten sie sogar in deutschsprachigen Zeitschriften, obwohl sie sonst mit der tschechischen Moderne, vor allem mit der *Moderní revue*, zusammenarbeiteten, ebenso wie Rilke, der diese Zeitschrift wahrscheinlich noch in Prag verfolgte und im Oktober 1896 seine *Larenopfer* zusammen mit zwei weiteren Gedichten an Arnošt Procházka zur Rezension schickte. Im Januar 1897 lud er ihn zu einem Liliencron gewidmeten Benefizabend ein. Der junge Rilke sehnte sich nach der Überwindung des Zwiespalts zwischen den älteren, durch die „Concordia“ repräsentierten deutschsprachigen Dichtern und den jüngsten Autoren (vgl. die Studie von Julia Hadwiger in *Prager deutsche, deutschböhmisches und deutschmährische Literatur*, hrsg. v. Ingeborg Fiala-Fürst, Olomouc 2014). Vereint wollte er auch die tschechische Literatur sehen, überdies eng mit dem Volk verbunden und aus der Volkspoesie erwachsend (eine Verbindung, die gerade anhand Vrchlickýs schon durch seine Zeitgenossen und Zeitgenossinnen, z. B. Eliška Krásnohorská,

problematisiert wurde). Aus seiner Sicht gab es keinen Widerspruch zwischen der Tatsache, dass er für die neue Berliner Revue *Monatsschrift für neue Literatur und Kunst* Malybrok-Stieler um Übersetzungen „moderner tschechischer Literatur“ bat, zu der er J. Zeyer, Sv. Čech oder sogar A. Heyduk zählte (vgl. Patejdlová-Janíčková, S. 94), oder direkt Svatopluk Čech (vgl. Rilkes Brief an Čech vom 15. 3. 1896 in *Briefe zur Politik*, hrsg. v. Joachim W. Storck, 1992, S. 12) und gleichzeitig eine Studie Arnošt Procházkas über die tschechische literarische Moderne vermittelte. Aus der Perspektive der sich herausbildenden tschechischen literarischen Szene herrschte hier jedoch sehr wohl ein Widerspruch.

Als befände sich Rilke Anfang 1896 am Scheideweg, begriff er Kunst, wie er an Vrchlický und in Übereinstimmung mit ihm schrieb, als eine idealistische, den national-politischen Kämpfen übergeordnete Sphäre, in der eine deutsch-tschechische kulturelle oder geistige Annäherung möglich war. Gleichzeitig sandte er dem tschechischen Dichter das erste Heft seiner dem „Volk“ gewidmeten *Wegwarten*. Die soziale Frage, typisch sowohl für die tschechische als auch für die deutsche Moderne, erschloss bei ihm erst das Interesse für die Tschechen und ihre Literatur, für Vrchlický gehörte sie jedoch gar nicht in die Kunst. Die musikalische Metaphorik, der Vergleich der Poesie mit einem leisen Akkord oder mit dem Rauschen einer verborgenen Quelle, deuten schon auf den Symbolismus. Der Wille zur deutsch-tschechischen Interaktion scheint bei René M. Rilke entscheidend zu sein, und auch in dieser Hinsicht wies er einen der möglichen Auswege aus der eigenen beschränkten Prager deutschen literarischen Lage seinen Verehrern und unmittelbaren Nachfolgern (Paul Leppin, Oskar Wiener, Ottokar Winicky, Camill Hoffmann u. a.), die in der Überwindung der mehr oder weniger traditionellen deutschen Stereotypen über die tschechische Kultur weiter fortschreiten würden als er selbst.

Übersetzung: Katka Ringesová

Es schreibt: Jan Budňák (11. 5. 2015)

Die brüchigen Netzwerke

Mit den Zusammenhängen zwischen der Wiener modernistischen Wochenzeitschrift *Die Zeit* und der tschechischen bzw. mitteleuropäischen Moderne haben sich in den letzten Jahren zwei komplementär gestaltete Publikationen auseinandergesetzt, deren HauptautorInnen und MitherausgeberInnen Lucie Merhautová (Kostrbová) und Kurt Ifkovits sind. 2011 haben sie, unter Mitarbeit von Vratislav Doubek, den Band ***Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) als Mittler zwischen der tschechischen und Wiener Moderne*** (Masarykův ústav a Archiv AV ČR und Österreichisches Theatermuseum, Prag und Wien) verfasst und herausgegeben und 2013 die kollektive Monographie ***Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) und die zentraleuropäische Moderne*** (Masarykův ústav a Archiv AV ČR und Klartext Verlag, Prag – Essen – Wien) herausgegeben.

Die erste der beiden Monographien enthält neben einer theoretisch und methodologisch stark profilierten Einleitung vor allem Studien der drei MitverfasserInnen zum tschechisch-österreichischen politischen Kontext der *Zeit* (Doubek), zu ihrer Rolle im Kontext der tschechischen Literatur im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts (Merhautová) und zu der Rolle, die im Rahmen der Entwicklung der deutschen und österreichischen Moderne die tschechischen Autoren der *Zeit* und tschechische Themen im Allgemeinen spielten (Ifkovits). Die zweite Monographie ist eher „kollektiver“ Art, was sich aus der Intention ergibt, den Großteil der überaus umfangreichen Geltungsbereiche abzudecken, die der Wochenschrift von ihrem Begründer, dem ‚Pro-Motor‘ der Wiener Moderne Hermann Bahr (1863–1934), eingeschrieben wurden. Dieser Band folgt zum einen der „multi-nationalen“ Linie (polnische bzw. südslawische Themen in der *Zeit*), zum anderen auch der „multi-disziplinären“ („Soziologie, Volkswirtschaft, Politik, Antisemitismus, Frauenfrage“, S. 9), und knüpft somit gewissermaßen an die Ziele der *Zeit* an.

Beide Bücher enthalten neben den Studien auch einen umfangreichen Dokumentations- und Bibliographieteil. Das ist aus vielen Gründen praktisch und spannungreich. Im Dokumentationsteil der ersten Monographie kommen insbesondere die (Germano-)Bohemisten kulturalistischer Prägung auf ihre Kosten, die einem Einblick in die polemische Selbstpräsentation der tschechischen Moderne außerhalb Böhmens durch die *Zeit*-Beiträge von J. S. Machar oder F. V. Krejčí kaum widerstehen können, die hier in Gänze abgedruckt werden. Äußerst wertvoll – vor allem für zukünftige Arbeiten zum Thema – ist die Bibliographie von Beiträgen mit tschechischer Thematik in der Wochenschrift (2011, S. 375–398). Der Dokumentationsteil des zweiten Bandes fordert noch dringender zu einer parallelen Lektüre der Studien und der in diesen behandelten *Zeit*-Beiträge auf. Es wurden erneut – nun aber im multinationalen und multidisziplinären Rahmen – aufschlussreiche Texte ausgewählt, die außerdem durch die spezielle situative Einbettung verbunden sind, nämlich die exklusive Präsentation nach außen, auf das „Zentrum“ hin, die es zugleich ermöglichte, „daheim“ symbolisches Kapital zu schlagen.

Die Frage des Transfers, um die es hier geht, verstehen die HerausgeberInnen nicht nur als ein literarisches Problem, sondern im breiten, auch politischen und weltanschaulichen Sinne, als ein kulturelles Problem. Somit stimmen sie, wie sie auch in der Einleitung zu der ersten der beiden Monographien betonen, mit der aktuellen Perspektive auf die Wiener Moderne überein, die als „ein komplexes System von sozialen, ökonomischen, mentalen und ästhetischen Interaktionen“ gesehen wird, und entfernen sich so von dem Verständnis der (tschechischen) Moderne als eines „selbständigen ästhetischen Phänomens“, das vor allem in

der strukturalistisch geprägten Bohemistik überwiege (S. 9). Merhautová und Ifkovits erliegen aber nicht der idealisierten Vorstellung von reibungsloser Übertragung von Kulturgut zwischen Zentren und Provinzen, zwischen verschiedenen Nationalkulturen oder zwischen dominierenden und progressiven Diskursen. Sie haben ein „ausdifferenziertes Modell der Vermittlung“ (2011, S. 11) im Blick, das sie mit Verweis auf Michael Werners und Bénédicte Zimmermanns Ansatz der „histoire croisée“ folgendermaßen verdeutlichen: „Vermittlung muss nicht immer Brückenbauen heißen, sie erscheint öfters gar nicht als erwünschtes Ziel, sondern ist eher das sekundäre Produkt von Strategien und Positionen der Beteiligten. Missverständnisse, unterschiedliche Erwartungen und daraus resultierende Enttäuschungen, das Auseinandergehen und Zurückkehren als auch das gegenseitige bewusste Ausnützen und das Finden eigener Strategien sind für den Vermittlungsprozess oft symptomatischer als der Wille zur Annäherung im Sinne des Pathos der Vermittlung.“ (2011, S. 13)

Das aus tschechischer Sicht wohl interessanteste und in gewisser Hinsicht sehr beunruhigende Beispiel für diesen dornenreichen Transfer ist die Geschichte der Annäherung und der späteren Entzweiung von J. S. Machar – für den Modernismus „unser Mann in Wien“ – mit der *Zeit*, wie sie von Lucie Merhautová geschildert wird (2011, S. 58–94). Merhautová beginnt mit den bekannten, aber aus einer bestimmten Perspektive nur scheinbaren Dissonanzen zwischen der „nationalen Schule“ und der „kosmopolitischen Schule“ in der vormodernistischen tschechischen Literatur. Diese Perspektive wird anhand der Rezeption der deutschen Literatur sichtbar: „Die Tschechische Moderne durchbrach das übelgesinnte Misstrauen zur deutschen Literatur, wie es nicht bloß für konservativere Autoren, sondern durchaus auch z. B. für die Zeitschrift *Lumír* charakteristisch war.“ (S. 70) Merhautová stellt also Machar und die tschechische Moderne der 1890er Jahre als die Generation dar, die eine „literarische Revolution“ (S. 67) unter der Fahne des Individualismus (S. 69), des Internationalismus (S. 70) und der „programmatischen Erneuerung des Kontakts mit dem kulturellen und literarischen Deutschland“ (S. 71) angestrebt habe. Obwohl „die neue österreichische Literatur und das Jung-Wien für die tschechische Moderne nicht denselben betörenden Glanz wie das Jüngste Deutschland“ (S. 75) hatten, stürzt sich Machar im Jahre 1894, als er von Bahr das Angebot bekommt, die tschechischen bzw. slawischen Themen für die entstehende *Zeit* zu koordinieren, mit Begeisterung in die Arbeit; er überzeugt T. G. Masaryk, politische Artikel beizusteuern, und verpflichtet F. V. Krejčí zu Kritiken und synthetischen Studien zur tschechischen Literatur. Er ist sich sofort im Klaren darüber, dass sich mit der *Zeit* nun die ersehnte, europaweit sichtbare Plattform für junge tschechische Literatur und realistische Politik bietet sowie ein wirkungsstarkes Instrument zu deren Durchsetzung in Prag. Die Konstellation dieses Kulturtransfers erscheint hier also auf beiden Seiten als ideal: gestaltete doch Bahr die *Zeit* auf dem Grundsatz des „guten Europäertums“, das er als international und modern verstand (wozu Kurt Ifkovits richtig ergänzt, dass diese Begriffe vage und daher unberechenbar waren). Machars Tätigkeit für die *Zeit* erlahmt jedoch am Ende des national aufgewühlten Jahres 1897 (Baden's Sprachverordnungen), und zwar ausschließlich aus nationalpolitischen Gründen: „Ich verkündete ihnen [d. h. den Herausgebern der *Zeit*, Kanner und Singer], dass wir an dem Punkt angekommen sind, wo wir uns trennen, dass ich doch nationaler bin, als ich ahnte, und dass nicht nur ich, sondern auch viele bei uns ihnen dankbar dafür sind, was sie für uns getan haben [...], aber dass wir diesbezüglich nicht übereinstimmen. Ich habe sie vor dem deutschen Nationalismus gewarnt. [...] Kurzum: ich stehe ihnen heute wie mit einer geladenen Pistole in der Hosentasche gegenüber.“ (2011, S. 358) Obwohl Machar (genauso wie Masaryk) auch nach 1897 mit der *Zeit* in Kontakt blieb und in Bezug auf sie noch immer gewisse Hoffnungen hegte, lässt sich, wie Merhautová belegt, das nationale Fundament seiner Aktivität kaum bestreiten.

Auf die Darstellung der Intentionen von Seiten der tschechischen Modernisten, die ihre Durchbruchschance ergriffen hätten, folgt die Top-Down-Betrachtung Kurt Ifkovits' über die Rolle der Tschechen bei der Herausbildung der Wiener Moderne vor dem Hintergrund der

medialen Strategien der *Zeit* (2011, S. 95–112). Ifkovits stützt sich in seiner Studie, die von der Entwicklung von Bahrs Ambitionen für die *Zeit* ausgeht, besonders auf Bahrs Selbstpräsentation in den Briefen an seinen Vater, zeigt aber auch, wie „solitär“ (S. 103) die Nische der *Zeit* war, in welcher sich die tschechische Moderne durch Machars Zutun medial einrichtete. Mit Bahrs Abwendung vom „guten Europäertum“ als der Leitidee der Wochenschrift in der 2. Hälfte der 1890er Jahre und dem neuen, obgleich immer noch als modernistisch (2013, S. 95) bezeichneten Programm der „Entdeckung der Provinz“ kommen auch in der *Zeit* konservativere Stimmen zu Wort. Lucie Merhautová argumentiert in ihrer Studie aus der zweiten Monographie (*Hermann Bahrs Programm der „Entdeckung der Provinz“ und die Thematisierung Prags als „deutsche Literaturstadt“* in der *Zeit*, S. 93–103), dass sich Bahr Ende der 1890er Jahre etwa mit Peter Rosseger einig war, dass der Wiener „Dilettanten- und Literatenkreis“ (S. 99) überwunden werden sollte. Die Frage, inwieweit diese Position noch als modernistisch gelten kann, bleibt hier jedoch unbeantwortet. Eine gewisse Antwort darauf bietet die Beobachtung Jörg Krappmanns (*Allerhand Übergänge*, 2013, vgl. [das Echo Štěpán Zbytovskýs](#)), dass Eugen Schick, Verfasser einer Überblicksdarstellung über die *Mährische Moderne* (1906), seinen Gegenstand „rein zeitlich“ (S. 265) auffasste, d. h. Autoren diesem Begriff nur nach Lebens- bzw. Schaffensdaten zuordnete. Daraus folgt, dass der Begriff der „Moderne“ das meiste von seiner ästhetisch distinktiven Bedeutung spätestens in dem Moment verlor, als er die „entdeckte Provinz“ erreichte. Trotzdem, so zeigt Merhautová abschließend, trug Bahrs Aufforderung zur „Entdeckung der Provinz“ zur Emanzipierung der deutschsprachigen literarischen Produktion nicht nur in Brünn (Schick), sondern auch in Prag bei (Alfred Klaar, Prag als deutsche Literaturstadt, erschienen in der *Zeit* im Juni 1900).

Besonders die zweite der beiden Monographien bietet eine Fülle weiterer Impulse. Bahrs Wochenschrift erweist sich in Beiträgen zur Geburt der Soziologie aus dem Geist der *Zeit* (Peter Stachel) oder zum diskursiven und institutionellen Kontext der Attacke Ivan Frankos auf Adam Mickiewicz auf den Seiten der Wochenschrift (Stefan Simonek) unmissverständlich als ein außergewöhnlich starker „Knoten der Vermittlung“ (2011, S. 12), dessen Analyse schließlich auf die Bestätigung der Herausgeber-These hinausläuft, dass nämlich der Prozess der Vermittlung sich hier vorwiegend als Abgrenzung manifestierte, nicht als Integration (2011, S. 13).

Übersetzt vom Autor

Es schreibt: Ingeborg Fiala-Fürst (25. 5. 2015)

In der Gestalt eines mehr als 300-seitigen Buches mit dem bereits wohlbekannten Layout des Arco Verlags liegen uns unter dem Titel **Prag – Provinz** (erschienen im Herbst 2014) zwölf Beiträge zu verschiedenen Themen der deutschböhmischen Literatur vor, die während der gleichnamigen Konferenz in Reichenberg 2011 vorgetragen wurden. Es ist freilich ein Jammer, dass der Weg vom Vortrag zu dessen Buchpublikation ganze drei Jahre gedauert hat, so dass eine aktuelle und lebendige Diskussion der hier präsentierten Thesen kaum möglich ist: Inzwischen gab es etliche weitere Konferenzen und Diskussionsforen, welche die hier vorgestellten Gedanken weiter geführt haben.

Denn diesmal eilt es (was sonst in den eher ruhigen Geisteswissenschaften selten passiert): Es scheint auf dem Gebiet der deutschböhmischen Literatur in den letzten etwa zehn Jahren etwas in Bewegung gekommen zu sein, das ohne Verzögerung diskutiert werden will. Die Bewegung lässt sich als Verlegung, Aufweichung oder gar Beseitigung der Grenzen zwischen „der“ Prager deutschen und der umliegenden „provinz-deutschen“ Literatur der böhmischen Länder beschreiben, zugleich als Bereicherung der Forschungsmethoden um kulturgeschichtliche, literatursoziologische, rezeptionsästhetische, medien spezifische Fragestellungen (die es freilich vorher vereinzelt auch schon gab) und als maßgebliche Erweiterung des Korpus‘ der behandelten Texte.

Alle Autoren (Peter Becher als Autor des einführenden Essays mit eingerechnet) hielten sich lobenswert streng an die vorgegebene Aufgabenstellung, die Beziehung zwischen dem Prager Zentrum und der böhmisch-mährischen Peripherie darzustellen. Diese Darstellung gestaltet sich einmal als Polemik (so im einführenden Beitrag Jörg Krappmanns und Manfred Weinbergs) gegen Paul Reimann und Eduard Goldstücker, die als Verfasser der einführenden Studien des Bandes *Weltfreunde* (1965) für die damalige, heute hindernde, Grenzziehung zwischen „der einen“ Prager deutschen Literatur und der sonstigen deutsch geschriebenen Literatur des böhmischen, mährischen und schlesischen Raumes verantwortlich gemacht werden. Die Abrechnung mit Goldstückers Begriff der *einen* Prager deutschen Literatur, die „zu theoretisch inkonsistenten Bedingungen hergeleitet“ und „den tatsächlichen Verhältnissen nicht gerecht“ wird (S. 36), sowie die Einstufung der Ergebnisse der zweiten Liblice Konferenz, nach der sich „als die eigentliche ‚Leistung‘ der 1965 unter dem Titel *Weltfreunde* ausgerichteten Konferenz in Liblice tatsächlich die Verkoppelung des Begriffs ‚Prager deutsche Literatur‘ mit dem bestimmten Artikel veranschlagen [lässt]“ (S. 28), ist – so ganz ohne Rücksichten auf die Entstehungszeit dieser Formulierungen – ziemlich hart und ungerecht, doch trotz allem legitim, denn was interessiert die Nachkommen, unter welchen Umständen ihre geistigen Väter ihre Theorie-Gebäude (auf welche es schließlich allein ankommt) gebaut haben? Die Erträge der weiteren Aufsätze zeigen aber deutlich, dass Goldstücker vielleicht der einflussreichste Befürworter, mitnichten aber der Erfinder dieser Dichotomie war, die spätestens seit Ende des 19. Jahrhunderts in verschiedenen Ausformungen und mit verschiedenen Akzentuierungen in den Texten der deutschböhmischen Literatur selbst formuliert wurde.

Die Darstellung gestaltet sich in weiteren Beiträgen ruhiger als die Suche nach anderen, globaleren und moderneren Theorie-Konzepten, welche die schroffe Zweiteilung auffangen und aufweichen würden (Krappmann/Weinberg, Bescansa, Maidl), und sie gestaltet sich in den meisten Aufsätzen als konzentrierte und kritische Durchsicht „unüblicher“ Texte, solcher nämlich, die von der Literaturwissenschaft höchstens als „Rhizome“ und kulturgeschichtliche Umgebung, als „Prä- und Epiphänomene der Literatur“ (Karlheinz Rossbacher: *Heimatkunstabewegung und Heimatroman*, 1975, S. 66) wahrgenommen werden, die für eine angestrebte Neubestimmung der deutschböhmischen Literatur aber

enorm wichtig sind: Verlagsverzeichnisse und statistische sowie programmatische Veröffentlichungen der Buchhändlervereinigungen, deren Durchsicht überraschenderweise zeigte, „wie fast nebensächlich die deutschsprachige Prager Verlagslandschaft war“ (Hall, S. 56). Die Pressebeiträge, über welche Barbara Köpplová seit Jahrzehnten forscht – für diesen Band unternahm sie eine „vorläufige Sondierung der literarisch-kulturellen Kommunikation auf den Seiten deutschsprachiger Periodika“ (S. 71) am Beispiel des *Teplitz-Schönauer Anzeigers* und des *Prager Abendblattes* und bestätigte das Prag-Provinz-Gefälle –, allerdings aus ungewohnten Perspektiven (Leserspektrum, Absatz- und Vertriebsmöglichkeiten, richtungweisender politischer Diskurs und dergleichen mehr). Ein Presseorgan, nämlich Sauers *Deutsche Arbeit*, analysiert auch Steffen Höhne und verfolgt deren „Ziel, eine deutschböhmische Identität“ (S. 123) – erst (unter Sauers Leitung) mit Prag als geistigem Zentrum, später ohne Prag – zu kreieren, wobei der Autor zu einer spannenden, erneut sehr ungewohnten Bestimmung der Rolle Prags (für die umliegende Provinz) kommt: „Prag bildet [...] die potenzielle Leerstelle eines fehlenden Zentrums.“ (S. 128) Die Ziele der *Deutschen Arbeit* vergleicht Höhne mit Mühlbergers Zeitschrift *Witiko*, dessen „Anspruch einer Vermittlung in utraquistischer Tradition [...] alles andere als selbstverständlich, geschweige denn mehrheitsfähig war“ (S. 135) und deswegen – wie bereits häufig festgestellt – „zwischen allen Stühlen“ (S. 115) landete. Einen enormen Wissensschub leistet auch die Durchsicht der deutschen Schul- und Lesebücher der Ersten Republik – samt der präzisen Darstellung der kulturpolitischen Kontexte ihrer Entstehung – seitens Mirek Němec‘.

Auch dort, wo sich die Autoren „üblichen“, also belletristischen Texten zuwenden – so Gerhard Trapp den essayistischen Beiträgen Johannes Urzidils, Karsten Rinas der Gattung der Grenzlandromane (überraschend anhand der Analyse eines eminent „pragerischen Romans“, der *Familie Lowositz* Auguste Hauschners), Kurt Krolop dem *Sudetendeutschen Narrenspiegel* Fritz Hernecks (wieder eine typische Krolopsche detektivische Neuentdeckung), Kristina Lahl Romanen mit zentraler Lehrer-Figur, Carme Bescansa zwei Romanen mit dem Thema des Heimatverlusts (Pleyer: *Der Puchner*, Rühle-Gerstel: *Der Umbruch*), Klaus Heydemann den Gedichten Hugo Salus‘ –, auch dort sind sie bemüht, „die scharfe Trennung der Zwei-Literaturen-Hypothese“ (S. 163) kritisch zu befragen, um sie schließlich als problematisch, wenig hilfreich und ergo nicht haltbar abzutun.

Die Beiträge des Bandes *Prag – Provinz* sind sicher kein bloßer Streit um die Nomenklatur, sondern tatsächlich wertvolle Ansätze einer „Neubestimmung“ der deutschböhmischen Literatur (die Prager deutsche inbegriffen) als Forschungsgegenstand. Höchst lesbare Beispiele eines vorurteilsfreien, Grenzen missachtenden, methodisch vielfältigen, zeitlich und epochenmäßig breit gefassten (wobei die Diskussion um die Beziehung Prag – Provinz natürlich das Einbeziehen älterer literarischer Epochen, etwa der Romantik und des Vormärz bereichern würde – Sammelbände, die sich dieser Epoche widmeten und widmen werden, sind als Ko-Referate dieses Bandes anzusehen) Erforschens einer Menge von bisher manchmal vernachlässigten Quellen aller Schriftgattungen, das die – bis heute – ideologisch fehlgeleitete Forschungslandschaft entschlacken und entzerren könnte.

Es schreibt: Štěpán Zbytovský (8. 6. 2015)

Zu den Publikationen über das Schreiben und Werk Kafkas, die zu seinem neunzigsten Todestag erschienen sind, reihte sich vergangenen Herbst das Buch des österreichischen Publizisten und unabhängigen Kafka-Forschers Gerhard Rieck ***Kafkas Rätsel. Fragen und Antworten zu Leben, Werk und Interpretation***. Der Würzburger Verlag Königshausen & Neumann gehört zu den wenigen auf Geisteswissenschaften spezialisierten Verlagen in Deutschland, die sich etabliert haben. Es ist daher erfreulich, dass hier deutscher Literatur aus Böhmen Raum gegeben wird, wenn auch ein Buch über Kafka in diesem Bereich zweifelsohne meistversprechend zu vermarktensein dürfte. Ebenso ist klar, dass auch bei Fachliteratur aus Marketinggründen oft eine Anpassung der Betitelung nötig ist – so lässt sich der etwas plakativ klingende Titel erklären.

Dieses Buch ist Riecks drittes in einer Reihe wissenschaftlicher Publikationen zu Kafka – nach *Kafka Konkret. Das Trauma ein Leben* (1999) und *Franz Kafka und die Literaturwissenschaft* (2002) – und präsentiert offenbar die interpretatorische Summe des Autors. Die Einleitung verspricht eine populärwissenschaftliche Abhandlung mit grundlegendem fachspezifischem Anspruch. Es wird Riecks Gestus betont, mit dem er nicht nur einem literaturwissenschaftlich interessierten Publikum, sondern (vielmehr) allen „Lesern, die von Kafkas Texten fasziniert sind“ (S. 11), eine in gewisser Hinsicht völlig neue Forschungsrichtung vorlegt: Er will sich von der Behauptung „fast alle[r] seine[r] Interpreten“ distanzieren, dass Kafkas Texte eine Interpretation ausschließen oder dieser ausweichen. Wie sich allmählich zeigt, betrachtet Rieck seinen Ansatz als Teil der Konfrontation mit der „akademischen Interpretationsindustrie“ (S. 17). Die repräsentiere etwa Theodor W. Adorno mit seinen *Anmerkungen zu Kafka* (1953) und der berühmten Aussage: „Jeder Satz spricht: Deute mich, und keiner will es dulden“. Im Handumdrehen und ohne dass sich Adorno auf einer erklärten literaturästhetischen Ebene bewegt, wird aus dem Bonmot eine angebliche These über die „geheimnisvolle Nichträtselbarkeit“ (S. 11) der Texte Kafkas – und wie wir am Ende erfahren, ist diese Nichträtselbarkeit bloß das nicht anerkannte Korrelat eines geheimen Gottes (S. 174).

Im ersten, *Wiederholung* betitelten Kapitel stellt Rieck klar, dass es ihm vor allem um die Erforschung der Texte geht (und nicht um Kafkas Persönlichkeit). Deren grundlegendes Stilmittel sei die Wiederholung: die Rekursion einiger typischer Motive, die sich durch Kafkas Werk hindurchziehen, wie etwa das Bett oder die Tür. Aufgezeigt wird dies anhand einer umfangreichen Ansammlung von Indizien im Text sowie oft scharfsinnigen Beobachtungen zu motivischen und erzählerischen Analogien quer durch Kafkas Texte unterschiedlicher Genres. Dabei gelingt es Rieck nicht immer, Unschärfen zu vermeiden – z. B. in der Passage, in der die Begriffe Gitter / Geländer / Galerie vermischt werden; ähnlich riskant ist die Art, mit der Rieck ausdrucksstarken Motiven ihre angeblichspezifische Funktion zuweist. Für das Motiv des Bettes bedeutet das schließlich: „Das Bett ist bei Kafka nicht nur der Ort, an dem das Verhängnis (welches in aller Regel zum Tod führt) beginnt, sondern auch der Ort, an dem alle Bemühungen scheitern, das Verhängnis abzuwenden“ (S. 15). Die aufgeführten sich wiederholenden Motive sind der Literatur über Kafka allerdings bei weitem nicht so fremd, wie der Autor suggeriert, eher spielt hier die Tatsache eine Rolle, dass in der deutschsprachigen Literaturwissenschaft ausgesprochen motivisch ausgerichtete Untersuchungen in den letzten Dekaden selten geworden sind. Da ein auf diesem Gebiet weniger bewandeter Leser dies nicht wissen kann, stellt sich hier eher die Frage nach der Verantwortung des Autors für die wahrheitsgetreue Darstellung des bisherigen Diskurses. Die vereinfachende Stilisierung interpretatorischer Standpunkte, gegen die sich der Wissenschaftler absetzt, ist sicherlich gängige Praxis und in gewisser Weise auch nötig, in diesem Fall aber lässt Rieck offensichtliche Deformationen zu, um seine eigene Abhandlung effektiv auszuleuchten.

Bereits zum Ende des ersten Teils bezeichnet er die wiederholte Verwendung ausgewählter Motive in den unterschiedlichen Texten Kafkas als „Obsession“ (S. 46) – und deutet damit die psychologisierende Ausrichtung seines weiteren Vorgehens an. So sieht sich der Leser im zweiten Teil mit einigen wesentlichen Erlebnissen Kafkas sowie der Protagonisten seiner Prosatexte (beides in fortschreitend metonymischer Austauschbarkeit) besonders aus der Kindheit konfrontiert. Ob es um das Bild des Kindes geht, das vom Vater zur Strafe nachts nach draußen auf die Pawlatsche verwiesen wird, oder um andere Momente, die aus Kafkas schwieriger Kindheit allgemein bekannt sind, allesamt werden sie von Rieck als Traumata ausgelegt, bei denen – laut offizieller Definition – das Subjekt unfähig sei, die Erlebnisse zu verarbeiten, und deshalb immer wieder versuche, sie zu inszenieren. In Kafkas Fall komme es zu einer „phantasierende[n] Reinszenierung“ (S. 51). Die Kenntnisse der Prager Realien scheinen stellenweise begrenzt zu sein; die Erklärung gerade der Prager Pawlatschen als „meist eiserne“ (S. 50) Konstruktionen deutet es an. Vielleicht neigt deshalb Rieck bei seiner Kafka-Interpretation zum Konstrukt der Schriftsteller-Psyche als zentraler Bezugsgröße. Welche Konsequenzen die angeführten Erlebnisse hatten, soll der dritte Teil zeigen: das Trauma der Entfremdung gegenüber den Eltern, das Trauma der Sexualität (störte damals der kleine Kafka doch die elterliche erotische Idylle) und die daraus hervorgehenden Spannungen zwischen Über-Ich und Ich sowie die sado-masochistische Dialektik von Kafkas Neigungen. Daraus wiederum gehen in therapeutischer Sublimierung praktisch alle denkbaren Konstellationen und Charaktere der Figuren hervor: Asketismus, Inzest, homoerotische Andeutungen, und K. wird zur Chiffre für Christus und zum Ventil der traumatischen Beziehung zu den eigenen jüdischen Wurzeln.

Auf die Frage, warum und wozu dieser traumatisierte Mensch nicht nur einen schweren inneren Konflikt führte, sondern diesen auch ausgerechnet auf die *literarische* Produktion projizierte, soll der vierte Teil des Buches mit dem Titel *Lösung* Antwort geben. Zehn Erzählungen, von der *Beschreibung eines Kampfes* über die *Forschungen eines Hundes*, den hinsichtlich der Textsorte spezifischen *Brief an den Vater* und eines der Romanfragmente – *Das Schloß* –, werden im Sinne von Riecks Logik der Reinszenierung ausführlich als Kafkas Versuche vorgestellt, aus den inneren Spannungen heraus eine immer neue künstlerische Artikulation zu erreichen. Schon die gewählte Methode garantiert eigentlich das gewünschte Ergebnis: Das Schema der Traumata und der ununterbrochen andauernden Versuche ihrer Verarbeitung impliziert ein zentrales ‚Bezeichnetes‘ (signifié) und eine Menge oft sehr vielfältiger ‚Bezeichnender‘ (signifiants); als widerspiegelndes oder kontrastierendes Formulieren vermeintlicher Traumata kann man letztlich jeden beliebigen Text bezeichnen. Rieck appelliert oftmals auf sympathische Weise daran, in Kafkas Texte keine eigenen Erwartungen oder komplizierte philosophische oder andere Interpretationsfolien einzubringen, sondern den Klang des Textes wahrzunehmen. Dass Rieck selbst prinzipiell in die Lektüre Kafkas das Konstrukt der psychischen Traumatisierung des Schriftstellers einbringt, hätte nicht gleich zu Schlussfolgerungen oder „Lösungen“ führen müssen, die, milde gesagt, befremdlich sind. So sieht Rieck den Schlüssel in der Beziehung zwischen den Figuren des *Schlusses*, K. und Frieda, im kleinen Hans: „Als der kleine Hans gefragt wird, was er einmal werden wolle, antwortet er, *er wolle ein Mann werden wie K.* Wieder wörtlich genommen: Wenn Hans einmal groß ist, ist er K.!“ (S. 172). Es bleibt nicht bei dieser einfachen Identifizierung von Hans und K., die den direkten Wortlaut geradezu verzerrt, ähnlich glatt setzt Rieck Hans' Schwester mit K.s Geliebter Frieda gleich und gelangt zu der Entdeckung: „Wenn der kleine Hans und die kleine Frieda Geschwister sind, dann sind auch der große Hans (also K.) und die große Frieda (also K.s Geliebte) Geschwister! Und K. und Frieda betreiben geschwisterlichen Inzest.“ (S. 172). Schwer zu sagen, wie diese Ableitung mit folgender Beobachtung zusammenhängt: „Das Schloss ist das ideale Symbol der Frau“ (S. 173), und was beides erklären soll.

Es sei Gerhard Rieck zugutegehalten, dass er sich zu der biographischen und psychologischen Position seiner Auslegungen (etwa ab der Hälfte des Buches) bekennt und hinzufügt: „Wenn die Germanistik nicht durch dieses ‚biographisch-psychologisch-reduktionistische Nadelöhr‘

gehen will, wird sie ewig, ähnlich wie der ‚Mann vom Lande‘, vor der Türe zum ‚Kafkaesken‘ verharren müssen.“ (S. 179). Dadurch aber wird nichts gelöst, denn die Lösungen sind hier in der Regel vorgetäuscht und gründen oft auf falschen Schlüssen (zudem könnte doch gerade das Verharren vor der Türe viel eher zum Verständnis von Kafkas Schreiben verhelfen). T-Shirts mit Kafka-Motiv oder die Kafka-Attraktionen für Touristen in Prag sind aus gutem Grund nicht Gegenstand ernst gemeinter Kritik, sie wären eher interessant für die Erforschung der sozio-kulturellen Funktionen von Ramsch. Mit dem Buch von Gerhard Rieck verhält es sich anders, und nicht nur wegen allem, was er deklariert und nicht einlöst. Dass ein Verlag, der als kompetent im Bereich der Geisteswissenschaften gilt, dieses Buch in sein Programm aufgenommen hat, lässt sich als eine sichtbare Folge der massiven Reduktion von Lektoratsarbeit bei vielen Verlagen erklären. Womöglich fehlen auch Experten, die einen praktisch wertfreien Text in Hinblick auf Fachwissen erkennen könnten. Es kommt aber auch in Betracht, dass die Literaturwissenschaft allgemein hin als unverbindlicher Diskurs über Texte und ihre Dichter gilt. Ob eines davon stimmt oder alles zusammen, es geht daraus nichts Gutes hervor, weder für die Literaturwissenschaft noch für den Markt der Fachliteratur.

Übersetzung: Daniela Pusch

Es schreibt: Tilman Kasten (22. 6. 2015)

In jüngster Zeit entstanden mehrere Studien, die die Unterscheidung zwischen der „sudetendeutschen“ und „Prager deutschen“ Literatur (1890–1938) infrage stellen sowie neue Betrachtungsweisen der Geschichte der deutschsprachigen Literatur Böhmens, Mährens und Österreichisch-Schlesiens bzw. Mährisch-Schlesiens anregen. Revisionsbedürftig erscheinen vor allem die Implikationen jener Dichotomisierung, der zufolge die Prager deutschen Literaten humanistisch (und modern) und die „sudetendeutschen“ Schriftsteller nationalistisch bzw. völkisch (d. h. antimodern) orientiert gewesen seien und es keine Transfers zwischen beiden Literaturen gegeben habe. Unter Anknüpfung an die territoriale bzw. regionale Literaturgeschichtsschreibung wird dagegen als Alternative vorgeschlagen, „Prager deutsche“ und „sudetendeutsche“ Literatur als Teile *einer* deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens aufzufassen (freilich mit „unscharfen“ Rändern und Binnendifferenzierungen sowie im Kontext der modernen Literatur insgesamt). Diesen Forschungsdiskurs greift Kristina Lahl in ihrer Dissertation über **Das Individuum im transkulturellen Raum. Identitätswürfe in der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens 1918–1938** (Bielefeld: transcript Verlag 2014) auf und widmet sich der Analyse eines engeren Textkorpus von elf Romanen/Erzählungen (darunter Hermann Ungars *Die Verstümmelten*, F. C. Weiskopfs *Das Slawenlied*, Paul Kornfelds *Blanche oder das Atelier im Garten*, Alice Rühle-Gerstels *Der Umbruch oder Hanna und die Freiheit* und Friedrich Jakschs bzw. Bodenreuths *Alle Wasser Böhmens fließen nach Deutschland*). Dabei grenzt sich die Autorin von sozialgeschichtlich orientierten Ansätzen ab, die ihrer Ansicht nach die Spezifik literarischer Texte einem historischen Erkenntnisinteresse unterordnen und oftmals nur selektiv auf einzelne Textpassagen rekurrierten. Lahl möchte „die Literatur selbst“ (S. 28) in den Mittelpunkt stellen und so „den Texten und nicht vorgefertigten Mustern und Theorien gerecht werden“ (S. 176) – ohne dabei freilich die Beziehungen zwischen den Texten und ihren historischen Kontexten zu vernachlässigen.

Wie bereits angedeutet, stellt Lahl mit Bedacht ein heterogenes Textkorpus zusammen; dieses reicht von Werken kommunistischer AutorInnen bis hin zu „Grenzlandromanen“ und von Werken, die explizite Bezüge auf böhmische/mährische „Realien“ aufweisen, bis hin zu Texten, bei denen dies nicht der Fall ist. In ihren Textanalysen (Kap. 5) arbeitet Lahl ein allen gemeinsames thematisches (und damit verbundenes ästhetisches) Moment heraus: Alle Werke stellen eine „Aufarbeitung der Zwischenstellung des Individuums zwischen Kollektiven, der Identitätsproblematik und der Selbstverortung des Individuums im modernen multikulturellen Raum“ (S. 421) dar – freilich auf unterschiedliche Art und Weise: So affirmierten v. a. die „Grenzlandromane“ nationale Essentialismen, während etwa bei Ungar eine Infragestellung dieser Essentialismen zu beobachten sei. Trotzdem bildeten beide mit „ihrer Thematisierung der Identitätsproblematiken im modernen kulturellen Raum zwei Seiten einer Medaille“; beide gäben sich als „Teile einer zusammenhängenden Literaturlandschaft“ (S. 416) zu erkennen. Dem ästhetisch-inhaltlichen Befund wird somit eine literaturgeschichtliche Reichweite verliehen, die weit über einen Vergleich der genannten Romane hinausreicht. Wie groß die Reichweite allerdings genau sein soll, bleibt offen: Wird in der Einleitung eine innovative Form der „Literaturgeschichtsschreibung über einen heterogenen Raum in einer Zeit der Umbrüche“ (S. 32) als Ziel formuliert, so ist im Schlusswort nur noch von der Antizipation einer solchen Literaturgeschichtsschreibung die Rede (S. 418). Auch wenn die literaturgeschichtliche Reichweite nicht genau definiert ist, als Erkenntnisziel genannt ist explizit die Herausarbeitung eines „Spezifikum[s]“ (S. 9) oder eines „Identitätsmuster[s]“ (S. 13) der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens. Somit muss die Verfasserin notwendigerweise auch auf Kongruenzen (innerhalb der „Literaturlandschaft“) sowie Differenzen (nach außen hin, gegenüber anderen „Literaturlandschaften“) eingehen, denn nur so lassen sich ja positive wie negative

Definitionskriterien umreißen, anhand derer eine deutsch-böhmisch-mährische Literaturlandschaft in ihrer „Besonderheit“ (S. 13) charakterisiert werden kann.

Die angestrebte Betrachtung der Prager sowie der „sudetendeutschen“ Literatur im Kontext *eines* territorialen literaturgeschichtlichen Zugriffs erscheint prinzipiell sinnvoll, doch die Art und Weise, wie Lahl die Zugehörigkeit der Texte zu jenem Raum (und so die Kongruenz der zu einer Literaturlandschaft gehörenden Texte) begründet, ist weniger überzeugend. Von zentraler Bedeutung für ihre Argumentation ist nämlich neben der Feststellung thematischer Parallelen der Verweis auf die Sozialisation der Autoren in der „multikulturellen Gesellschaft“ Böhmens und Mährens (S. 78f.). Dieser dient letztlich als Begründung dafür, dass Texte von Ungar oder Bodenreuth/Jaksch als zwei Seiten einer regionalliterarischen „Medaille“ betrachtet werden und Texte ohne expliziten räumlichen Bezug (wie der Roman Kornfelds) oder der im Exil entstandene Roman Rühle-Gerstels ebenso als der Literatur Böhmens und Mährens zugehörig bezeichnet werden könnten. Wird mit dem angestrebten „Mittelweg zwischen der reinen autobiographischen Deutung [...] und der poststrukturalistischen Idee der transzendentalen Aussagekraft von literarischen Texten“ (S. 29) nicht also doch ein außerliterarisches Kriterium „der Literatur selbst“ (s. o.) übergeordnet, um einen inhaltlich-ästhetischen Befund territorial rückzubinden? Dies scheint letztlich der Fall zu sein, denn allein anhand des abstrakten inhaltlichen Aspekts der Individualitätsproblematik und unabhängig vom Auftreten böhmischer oder mährischer Realien ließe sich nur sehr schwer die postulierte räumliche Spezifik der Texte erklären.

Problematisch wirkt hier auch die Abgrenzung gegenüber anderen Literaturlandschaften (Definitionskriterium der Differenz), denn vergleichbare Thematisierungen der Identitätsproblematik könnten ja auch in Werken nichtböhmischer bzw. -mährischer Autoren (z. B. bei dem Elsässer René Schickele) beobachtet werden. Daher erscheint mir der Abgrenzungsversuch von der Literatur der Weimarer Republik (S. 13f.) problematisch. Lahl vertritt hier mit Verweis auf Helmut Lethens *Verhaltenslehren der Kälte* die These, in der Literatur der Weimarer Republik herrschten neue Identifikationsangebote (absolutes Außenseitertum oder neue Kollektive – S. 13ff., 170f.) vor, während die Protagonisten in den von ihr untersuchten böhmischen/mährischen Texten für die Unmöglichkeit neuer Identifikationen stünden. Mit dem Rekurs auf Lethens Ausführungen wird freilich nur ein Teil der Literatur der Weimarer Republik berührt und dieser wiederum allein *ästhetisch-programmatisch* definiert; dies geschieht wiederum mit dem Ziel, die *räumlich bedingte* Spezifik der deutschen Literatur Böhmens und Mährens nachzuweisen. Die Vergleichskategorien sind hier wenig überzeugend gewählt. Sicherlich hätte ein Vergleich mit einer anderen Regionalliteratur der Zeit zu aussagekräftigeren Ergebnissen geführt; zudem hätten eine weniger lückenreiche Berücksichtigung sowie eingehendere Diskussion der Forschungsliteratur zur wissenschaftlichen Beschäftigung mit Regionalliteratur zu einer differenzierteren Sicht auf die Möglichkeiten einer territorialen Rückbindung und entsprechenden Abgrenzung literarischer Phänomene sowie zu einer definitorischen Schärfung des Begriffs „Literaturlandschaft“ beigetragen.

Doch nicht nur die Art und Weise, wie der Zusammenhang zwischen Text und Kontext hergestellt sowie Kongruenz und Differenz begründet werden, erscheint kritikwürdig, auch die *Darstellung der Kontexte* selbst wirft in vielerlei Hinsicht Fragen auf. Diese erfolgt im dritten Kapitel und ist dem Anspruch nach eine „detaillierte[] Aufarbeitung der Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Region“ (S. 29). Diesen Anspruch erfüllt die Autorin allerdings nicht, ja sie kann ihn nicht erfüllen, böte eine solche Aufarbeitung doch allein schon Stoff für (mehr als) eine Monographie. Auch wenn der Titel bereits auf das *Phänomen der Transkulturalität* verweist, wird die entsprechende tschechische Sozial- und Mentalitätsgeschichte erstaunlicherweise bewusst vernachlässigt (S. 91); es bleibt auch eine Reflexion des Begriffs Transkulturalität (alternativ ist auch von Inter- oder Multikulturalität die Rede, z. B. S. 28, 409, 418) aus – im Literaturverzeichnis ist keine Arbeit Wolfgang Welschs aufgeführt. Mögliche Konsequenz dessen sind zum Teil fragwürdige,

pauschalisierende Charakterisierungen der ethnischen/nationalen Verhältnisse in Böhmen und Mähren („multikulturelle[] Gesellschaft“, S. 10; die „Transkulturalität“ Prags, S. 251), bei denen die erheblichen regionalen Unterschiede, die Vielzahl an (regionalen, ethnischen, nationalkulturellen) Identitätsentwürfen (Pavel/Paul Eisners Ghetto-These wird zwar kritisiert, als relativ bekannte zeitgenössische Identitätskonstruktion kommt sie hingegen nicht in den Blick) oder interethnischen Beziehungen und Literaturtransfers (z. B. F. C. Weiskopfs Beteiligung am „Devětsil“) nicht berücksichtigt werden. Der für diesen „transkulturellen Raum“ so zentrale tschechische Referenzrahmen kommt somit nur in groben Umrissen in den Blick, und insofern läuft die Arbeit mit der beschriebenen Art der Fokussierung auf die „deutsche[] Literaturlandschaft Böhmens und Mährens“ (S. 25) Gefahr, jene nationalphilologischen Blickbeschränkungen zu reproduzieren, gegen welche die vom *spatial turn* inspirierte Literaturgeschichtsschreibung mit angetreten ist. Doch auch in der Beschränkung auf deutschsprachige literarische und publizistische Dokumente bleiben wichtige Aspekte und Protagonisten ausgespart (z. B. wird der „sudetendeutsche“ Erinnerungsort „4. März 1919“ im entsprechenden Abschnitt [3.4] nicht erwähnt), weshalb der Anspruch auf eine „detaillierte[] Aufarbeitung“ (S. 29) viel zu hochgegriffen wirkt. Dies gilt nicht zuletzt auch angesichts der Tatsache, dass einschlägige Arbeiten zum Thema (Ines Koeltzsch) nicht rezipiert wurden (als Referenz dient stattdessen häufig Andrea Hohmeyers „*Böhmischen Volkes Weisen*“, 2002) und Fehler (die Erste Republik endete nicht im März 1939, sondern mit dem Münchner Abkommen, vgl. S. 132) sowie Ungenauigkeiten (nach 1918 waren die Deutschen in Böhmen und Mähren nicht „tschechische“ [S. 11, 50], sondern tschechoslowakische Staatsangehörige) festzustellen sind.

Es überzeugt also weder die Art der Text-Kontext-Korrelation noch die Darstellung der Kontexte selbst. Was als positiver Lektüreeindruck bleibt? Immerhin der Versuch, wenig bekannte Autoren und Texte für die germanistische Forschung zu erschließen, eine in der Moderne-Forschung eingeforderte Zusammenschau ästhetisch und weltanschaulich divergenter Texte zu leisten, sowie gut nachvollziehbare und „nah am Text“ entwickelte Interpretationen.

Es schreibt: Jiří Stromšík (6. 7. 2015)

Der deutschböhmisches Germanist Kurt Krolop, der in den 1960er Jahren die systematische Erforschung der deutschsprachigen Literatur der böhmischen Länder mitbegründete, feierte am 25. Mai seinen 85. Geburtstag. Die zu seinen Ehren nach ihm benannte, wenige Tage nach dem Geburtstag feierlich eröffnete Kurt Krolop Forschungsstelle für deutschböhmisches Literatur des Instituts für germanische Studien an der Karls-Universität Prag setzt sich unter der Leitung von Manfred Weinberg zum Ziel, das Phänomen der Prager deutschen Literatur bzw. der deutschsprachigen Literatur aus Böhmen im Kontext der gesamten mitteleuropäischen Kulturgeschichte und mit Hinblick auf das damalige deutsch-tschechische Kommunikationsgeflecht der Region aufzuarbeiten. Die während der Eröffnung der Forschungsstelle in der deutschen Botschaft in Prag vorgetragenen wissenschaftlichen Beiträge sowie persönlichen Erinnerungen sollen im Stifter Jahrbuch 2016 publiziert werden. Aus ihnen haben wir für die Veröffentlichung an diesem Ort den Festvortrag ausgewählt, den Jiří Stromšík zu Ehren Kurt Krolops bei der Eröffnung der Forschungsstelle am 29. Mai 2015 vortrug. Um die Entwicklung der tschechischen Germanistik in den 1950er und 1960er Jahren sowie die Eigenart der literaturwissenschaftlichen Forschungen Kurt Krolops hervortreten zu lassen, wurde der den Rahmen unserer Echos weitaus übersteigende Text um die dem Lebensweg geltenden Abschnitte gekürzt (hierzu siehe z. B. die Angaben auf der [Webseite der Forschungsstelle](#)) und leicht überarbeitet.

ej

Kurt Krolop zum Fünfundachtzigsten

Als Kurt Krolop 1957 zum ersten Mal nach Prag kam, befand sich die tschechische Germanistik in einem recht unerfreulichen Zustand. Der allgemeine Deutschenhaß der Nachkriegszeit hatte sich zwar, zumindest in der jüngeren Generation, weitgehend gelegt, doch die Wiederherstellung der Germanistik als Hochschulfach ging nur zögernd voran. Es lag nicht nur an den die gesamten Humanwissenschaften betreffenden ideologischen („stalinistischen“) Deformationen, die die Kontinuität mit der Vorkriegszeit fast völlig unterbrochen hatten, sondern auch an der personalen Besetzung des Lehrstuhls: Die zu früh verstorbenen prägenden Persönlichkeiten der Zwischenkriegszeit wie Otokar Fischer oder Vojtěch Jirátk, deren Ausstrahlung (bes. die des ersteren) weit über die Grenzen des Faches und der Universität hinausging, fanden nach 1945 keine ebenbürtigen Nachfolger.

Erst der 1955 aus dem Gefängnis freigelassene und seit Frühjahr 1956 an der Universität wirkende Eduard Goldstücker versuchte, für das Fach die ihm traditionsgemäß zustehende Stellung in den hiesigen Geisteswissenschaften und dem Kulturleben wiederzugewinnen und eine neue, zeitgemäße Konzeption seiner Entwicklung zu erarbeiten. Er war davon überzeugt, daß die tschechische und slowakische Germanistik nicht nur bestrebt sein mußte, an die internationale Germanistik wieder Anschluß zu finden, sondern daß sie auch ihre eigenen, landesspezifischen Aufgaben erfüllen und so ihren eigenen Beitrag zur internationalen Forschung leisten sollte und konnte. Die Chancen darauf lagen eben in dem Kulturgut, das die hiesigen Deutschen in den vergangenen Jahrhunderten auf diesem Boden geschaffen hatten. Aus diesen Überlegungen entwickelte Eduard Goldstücker etwa seit 1957 sein Projekt

einer systematischen Erforschung der Prager (bzw. böhmisch-mährisch-slowakischen) deutschen Literatur, und den geeignetsten und begabtesten Mitstreiter für diese Idee sah und fand er gerade in unserem Jubilar, dem neu hinzugekommenen DDR-Lektor Kurt Krolop, der von Anfang an zu den produktivsten Mitarbeitern auf diesem Gebiet gehörte. Zu der damaligen Auffassung der Prager deutschen Literatur (PDL) ist zu betonen, daß Goldstücker und Krolop sie nicht im herkömmlichen Sinne der Regionalliteratur verstanden wissen wollten, sondern sie stets im breiteren Zusammenhang der gesamtdeutschen Tradition sahen und ihre wichtigste Phase nach 1900 (wohlgemerkt: nicht nur Kafka, sondern sein ganzes geistiges und literarisches Umfeld) als eine selbständige Spielart der gesamteuropäischen Moderne betrachteten.

Während seiner Prager Jahre von 1957 bis 1962 machte sich Kurt Krolop nicht nur mit der Landessprache, sondern auch mit der Geschichte des verwickelten und konfliktreichen deutsch-tschechischen Zusammenlebens in Kultur, Politik und Literatur vertraut und diese Kenntnisse wußte er schon in seinen frühen wissenschaftlichen Arbeiten zu verwerten. In dieser ersten Prager Wirkungszeit sammelte Kurt Krolop das Material für seine 1967 in Halle verteidigte Dissertation über Ludwig Winder und legte die Fundamente für seine späteren Arbeiten zur Prager deutschen Literatur. Für die hiesigen Periodika *Philologica Pragensia* und die neu gegründeten *Germanistica Pragensia* entstanden auch seine ersten Publikationen, die ihm sogleich Anerkennung in der Fachwelt einbrachten; ich möchte wenigstens seinen großen Aufsatz *Bertolt Brecht und Karl Kraus* (1961) nennen, der einerseits schon alle Merkmale seiner späteren Arbeiten aufweist und andererseits sein zweites großes Lebensthema eröffnet: Karl Kraus und alles, was mit ihm zusammenhängt.

Auch nach der Rückkehr nach Halle (1962) setzte Kurt Krolop diese Forschungen fort und blieb im Kontakt mit Prag. Er nahm an der ersten großen Präsentation der Erforschung der PDL – der später berühmt, fast legendär gewordenen Liblicer Konferenz über Franz Kafka von 1963 – teil; diesmal noch als Zuhörer. Doch schon bei der nachfolgenden Konferenz von 1965, die die PDL in ganzer Breite zum Thema hatte, hielt er das unumstritten wichtigste Referat *Zur Geschichte und Vorgeschichte der Prager deutschen Literatur des „expressionistischen Jahrzehnts“* – eine nicht nur erstaunlich materialreiche, sondern auch methodologisch richtungsweisende Studie, die bis heute als Gründungstext der gesamten späteren Forschung auf diesem Gebiet gilt. Auf Vorschlag von Eduard Goldstücker, der die Einrichtung einer Forschungsstelle für Prager deutsche Literatur an der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften erwirkt hatte, wurde Kurt Krolop zu ihrem Leiter ernannt, und Anfang 1968 kam er nach Prag. Dem vielversprechenden Anlauf dieser Forschungsstelle sowie der nicht weniger vielversprechenden akademischen Karriere ihres Leiters hat der August 1968 ein jähes Ende gesetzt: Kurt Krolop wurde 1970, kurz nach seinem 40. Geburtstag, in die DDR „abgeschoben“. Nach Prag kehrte er, definitiv, am 7. 12. 1989 wieder zurück – als der letzte von der DDR delegierte Gastprofessor.

Im Unterschied zu seinem manchmal recht wechselvollen Lebenslauf entwickelte sich die wissenschaftliche Laufbahn Kurt Krolops ohne Brüche und Sprünge. Im Mittelpunkt seines Interesses blieben zweifelsohne die zwei erwähnten Themen – Prager deutsche Literatur und Karl Kraus –, denen er dutzende Aufsätze gewidmet hat. Innerhalb des ersteren Themas ragen als ein selbständiges und innerlich kohärentes Korpus seine Studien über Franz Kafka heraus. Doch man würde der wissenschaftlichen Leistung des Jubilars nicht gerecht, wollte man seinen Wirkungskreis nur auf diese Bereiche reduzieren. Krolops profunde und detaillierte Kenntnis der gesamten deutschsprachigen Literatur spätestens seit dem 18. Jahrhundert sucht in seiner Generation ihresgleichen, und er hat sie mit zahlreichen Aufsätzen unter Beweis gestellt. Zu nennen wären hier wenigstens die über Goethes späte

Lyrik (1980) und den *West-östlichen Divan* (1982). Seine auf Tschechisch erschienenen Essays über Novalis, Tieck, E. T. A. Hoffmann oder *Bonaventuras Nachtwachen* sowie über Goethes *Faust* (1997) und *Dichtung und Wahrheit* (1998) haben die gegenwärtige tschechische Rezeption der deutschen Klassik und Romantik wesentlich erweitert und vertieft.

Nicht zuletzt möchte ich die in seinen Texten fast immer präsenste komparatistische Perspektive bzw. die inhärente komparatistische Komponente seiner literarhistorischen Arbeiten hervorheben. Er schrieb oft über wechselseitige (von der früheren tschechischen Forschung vor 1989 weitgehend übersehene) Beziehungen zwischen der tschechischen und deutschen Kultur hierzulande seit dem 19. Jahrhundert. Seine Aufsätze oder gelegentliche – allerdings meistens grundsätzliche – Bemerkungen über Karel Čapek, Jaroslav Hašek, Ferdinand Peroutka, Karel Poláček, F. X. Šalda und viele andere weisen ihn als einen tiefen Kenner der tschechischen Kultur aus und können auch für Bohemisten anregend sein. Und darüber hinaus besteht hier eine Rückkoppelung zu seinem Hauptthema: Es ist anzunehmen, daß er über deutschsprachige Prager Autoren deshalb so kompetent schreiben kann, weil er genau und aus Originalquellen, nicht aus zweiter Hand, weiß, was deren tschechische Kollegen zur gleichen Zeit dachten, fühlten, taten – oder anders gesagt: weil er weiß, worum es damals in *ganz* Prag, nicht nur dem deutschen, ging. Wenn sich Krolops Nachfolger zu ihm bekennen, so werden sie in ihrer Arbeit bestimmt auch diese vergleichende Perspektive (und Kompetenz) nicht außer Acht lassen wollen.

Methodologisch bleibt Krolop stets der Konzeption der Germanistik als Literaturgeschichte und Philologie treu. Die Strenge, mit der er jedes Detail kritisch betrachtet, die Konsequenz, mit der er zu Generalisierungen nur aufgrund von überprüften Fakten gelangt und nicht von einer allgemein akzeptierten Idee ausgeht, die Brillanz, mit der er Texte interpretiert, und die Genauigkeit, mit der er theoretische Postulate historisch ortet, miteinander vergleicht und eventuell kritisch demontiert – all das werden wohl auch heutige, methodologisch anders orientierte Forscher als einen konstanten Wert der Literaturgeschichte zu schätzen wissen. In diesem Zusammenhang ist Krolops lebenslange Beschäftigung mit Karl Kraus hervorzuheben: Kraus war für ihn nicht ein Forschungsgegenstand unter vielen anderen, sondern es muß hier von Anfang an ein tieferes, persönlicheres Verhältnis bestanden haben, ja man kann wohl von einer Art *Wahlverwandtschaft* reden: Karl Kraus stellte und stellt für Kurt Krolop offensichtlich die überzeugendste Verkörperung kritischen Denkens dar – eines Denkens, das sich von keinen Klischees oder Stereotypen täuschen, aber auch von keinen Glaubenssätzen oder Ideologien verführen läßt, sondern stets bemüht ist, unter die Oberfläche des Textes vorzudringen, um dort eine neue, von anderen bisher unerkannte Wahrheit zu finden. Etwas unterscheidet allerdings Krolop von Kraus wesentlich: Der Kritizismus des Ersteren ist nicht von Angriffslust, um nicht zu sagen Aggressivität des Letzteren getragen (und schon gar nicht von dessen richtendem, ekstatischem Moralismus) – Krolops Kritizismus will den Gegenstand der Kritik nicht „demolieren“, sondern besser verstehen.

Meine Damen und Herren, unser Jubilar kann mit Stolz und Genugtuung auf ein erfülltes Leben und eine überaus erfolgreiche wissenschaftliche Laufbahn zurückblicken. Es ist eine glückliche Fügung, daß wir seinen fünfundachtzigsten Geburtstag feiern und gleichzeitig die Gründung einer Forschungsstelle begrüßen können, die sich vorgenommen hat, sein Werk nicht nur unter seinem Namen, sondern auch in seinem Sinne fortzusetzen.

Zu beidem, lieber Kurt, gratulieren wir Dir von ganzem Herzen.

Es schrieb: Hans Natonek (20. 7. 2015)

In Anlehnung an die zwei bereits veröffentlichten Echos zu Hans Natonek soll in der Rubrik Napsali/Es schrieben an seinen Essay Gespenstisches Prag aus dem Jahre 1939 erinnert werden, wozu gleich drei Beweggründe führten: Der erste liegt hinsichtlich der Ausrichtung eines germanobohemistischen Forums auf der Hand, da sich Natonek darin ausführlich mit „Prager Literatur“ auseinandersetzt, wobei zu betonen ist, dass er diese nicht – wie meist üblich – in eine deutsch- und eine tschechischsprachige unterteilt, sondern hier ausnahmsweise von „einer Prager Literatur“ die Rede ist. Natonek spannt einen historischen Bogen vom Einmarsch Hitlers 1939 zurück bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts und der Monarchie unter Führung Kaiser Franz Josephs, wobei es ihm ausgezeichnet gelingt, die „undefinierbare Prager Atmosphäre“ der Stadt im Vergleich dieser Jahre nachzuzeichnen.

*Der zweite Grund, genau diesen Text auszuwählen, ergab sich im Kontext der in den **Echos** rezensierten Werkausgabe Letzter Tag in Europa – Publizistik von 1933–1963 (Leipzig: Lehmann, 2013), die Steffi Böttger herausgegeben hat und in der dieser Text unter dem Titel Gespenster von Prag (S. 178–182) aufgenommen wurde. Im Inhaltsverzeichnis (S. 369) vermerkt sie dazu folgende Quelle: „Typoskript, Bundesarchiv Berlin, entstanden etwa Frühjahr 1939, die beiden ersten Abschnitte wurden unter dem Titel »Gespenstisches Prag« gedruckt in: Österreichische Post, Paris, 1. Mai 1939 (Hans Natonek) (Textvorlage für den Nachdruck dieser Abschnitte)“.*

Wenn man jedoch dieser Angabe folgt, die vermittelt, dass die ersten zwei Teile des Textes identisch mit dem genannten Zeitungsartikel seien und nur der dritte Abschnitt aus dem erwähnten Typoskript stamme, wird es interessant: Denn nicht nur, dass sich der Essay vollständig in der Österreichischen Post wiederfindet (Jg. 1, Nr. 10, 1. 5. 1939, S. 2–3), sondern er weist auch – vor allem in den ersten beiden Abschnitten – vielfache Abweichungen zu dem von Böttger herausgegebenen Text auf, was die Vermutung nahelegt, dass es sich um eine komplett andere Fassung handeln muss. Die Zeitungsfassung soll hiermit in zeichengetreuer Wiedergabe zugänglich gemacht werden, wodurch ein Vergleich mit dem divergenten Text in der Werkausgabe ermöglicht wird (auch wenn das den Umstand mit sich führt, dass die Schreibweise aufgrund der Pariser Satzkonventionen teils von der damaligen Norm abweicht und die Diakritika der tschechischen Namen fehlen).

*Der dritte Grund ist ebenfalls ein literaturwissenschaftlicher, wenn auch eher poetischer Natur: Im Jahr 2015 jährt sich zum hundertsten Mal das Erscheinen der Erstausgabe von Gustav Meyrinks Roman Der Golem (was Anlass für eine Neuauflage bietet [vgl. z. B. die Rezension von **Johannes Schmidt**], dem sich Natonek in seinem Essay widmet. Er bezeichnet Meyrink als den „Schutzpatron der Prager Gespenster“ und seine Ausführungen spiegeln genau die gespenstische Sicht wider, die Meyrink von der Prager Gesellschaft hatte und z. B. in seiner „optimistische[n] Städteschilderung“ (Gustav Meyrink: Prag. In: März, Jg. 1, Zweites Februarheft 1907, S. 350–355) oder dem Essay Die Stadt mit dem heimlichen Herzschlag (In: Die Gartenlaube, Jg. 75, Nr. 44, 1. 11. 1928, S. 919–922) auf amüsante Weise zum Ausdruck brachte. Die stete Frage nach dem Aufenthaltsort des Golems muss dabei*

natürlich offen bleiben, sowohl im Schatten der Vergangenheit als auch im Licht der Zukunft, doch möge er Prag beschützen!

jh

Gespentisches Prag

Es gab einmal eine Prager Literatur von europäischem Ruf. Sie war nicht tschechisch, sie war auch nicht deutsch, sie war unter anderem auch jüdisch;*pragerisch* war sie und alles drei zusammen. Und diese Dreiheit ergab den verschwundenen Prager Dichterkreis unverwechselbarer Färbung: Meyrink, Franz Werfel, Max Brod, Franz Kafka, Paul Leppin und die jüngeren Tschechen – die beiden Capek, Brezina, Vancura und andere, die normaler und gegenwärtiger in ihrer neuen Existenz wurzelten, froh über das Errungene, und die nicht mehr Schattenbeschwörer waren und durch jenes Zauberfenster der Vergangenheit starrten, durch das man Gespenster sieht...

Das österreichische Böhmen, das völkergemischte, so reich an Hass, Verschwörungen, gemüthlicher Verzweiflung und schlampigen Gespenstern, diese undefinierbare Prager Atmosphäre, die man um 1910 herum geatmet haben muss, um sie zu kennen, hat ihren Hauch in Prag und in der Prager Literatur für immer zurückgelassen.

Allerdings: der 15. März 1939 war der Todestag dieser Literatur; buchstäblich. Von Angst gejagt, stürzten sich Tausende: Antiquare, Buchhändler, Sammler und Leser in ein freiwilliges Autodafé dieser und aller »suspekten« Literatur. Kein Goebbels brauchte zu kommen, um Bücher zu verbrennen. Sie brannten von selbst. Tausende Oefen qualmten zur gleichen Morgenstunde; die Kessel der Zentralheizungen bekamen literarische Nahrung. Tausende Klosetts waren von zerrissener Literatur verstopft. Es stank zum Himmel, es war der 15. März ... Mit dem Einmarsch öffnete sich die Kloake, und die Panikbesessenen schütteten ihre Vergangenheit, ihr Selbst in die Abort-Schüssel. Nachher hatten die Installateure zu tun. So sieht der Schrecken aus, der diesen Eroberern vorangeht. Man dachte, dass die SS. nichts Besseres zu tun haben werde, als sich sofort auf die Bücher zu stürzen.

So ging bildlich und buchstäblich eine ganze Literatur zugrunde.

Zugleich aber war, so erzählt ein Prager Beobachter, der Blick der Prager in diesen Tagen verzaubert und unheimlich. Sie sahen durch die einmarschierenden Militärmassen hindurch, sie sahen sie nicht, als wären Tankregimenter körperlos ... Die Gegenwart wurde zum Schatten, das Ferne wurde nah. Es war eine echt Prager Verwandlung. *Ein neuer Blick entstand mit einem Schlag*; eine transzendente Sicht durch ein Prisma in die transparenten Bezirke gespenstischer Gewesenheit, die mit einem Male so nah, so lebendig, so lieb, so hold war.

Verschüttet und verborgen unter der deutschen Sturzmasse lebt das alte Prag.

*

Der Schutzpatron der Prager Gespenster ist Gustav Meyrink und sein »Golem«. Meyrink hatte ein Grauen vor Prag, das von Hass, von Hass-Liebe nicht weit entfernt war. Er kannte zu viel Menschen, die Gespenster waren, ein bisschen besessen oder verrückt oder nur närrisch, bössartig oder engelhaft, aber gewissermassen biertrinkende und wüστεlessende Gespenster. Der Dichter war nicht Prager, nur Wahl-Prager, aber in jahrzehntelanger Existenz von der slawisch-österreichischen Atmosphäre völlig absorbiert. Die Menschen, die Gassen, die Häuser begannen für ihn zu sprechen und ihre Gesichter zu enthüllen. Es waren furchterregende Fratzen, grüne Gesichter, Gesichter von Teufeln und von Engeln. Prag war ihm in einem andern Sinn, als Grillparzer es von Wien sagte, ein »Capua der Geister«. Die Geister waren Gespenster, die Gespenster waren Menschen; sie gaben sich in Wirts- und Caféhäusern Rendezvous, sie sassen in den Redaktionen der Zeitung, – eine von ihnen war ein uraltes Kloster mit labyrinthischen Gängen und wellenförmigen, knackenden Fussböden.

Hier war, geheimnisvoll und undurchdringlich, der Golem des hohen Rabbi Löw zu Hause, der auf dem tausendjährigen Judenfriedhof ruht, in jener Toten-Wildnis, in der die verwitterten, schriftbedeckten Steine in die Tiefe zu wachsen scheinen. Was wollte der weise Rabbi Löw mit der monströsen Lehmschöpfung des Golems, der ein geschriebenes Geheimwort auf der Zunge trägt? Niemand weiss es. Und wenn man es je wusste, so ist es vergessen, ich werde mich hüten, mich auf eine Exegese des Golems einzulassen. Man sagt, das[s] er rittlings auf dem steilen Giebel der Prager Alt-Neuschul-Synagoge sitzt. Niemand weiss warum. Wie einer der Grabsteine von nebenan, die in die Tiefe wachsen, steht diese greise Synagoge da, versinkend, versunken, fremd, zäh, hochmütig und unberührbar zwischen einem munter emporgeschossenen Häuserwuchs in Jugendstil. Wenn ich nachts an der Alt-Neuschul vorüberging, habe ich immer auf den spitzen Giebel geschaut, ob er nicht dort oben sitzt, der Golem, und auf den Stundenschlag der verstummten Uhr wartet; sie hat ein hebräisches Zifferblatt, die Uhr, und zeigt eine unverrückbare Zeit. Dieser Uhrturm des jüdischen Rathauses hat die Gestalt des hussitischen Kelchs, aus dem der Gläubige sich Christi Blut einverleibt. Unruhe, Ratlosigkeit, Verzweiflung jagte in den Jahrhunderten durch dieses jüdische Rathaus, und zurückblieb in ewigen Schriftzeichen die Weisheit und das Gesetz.

Aber vielleicht sitzt der Golem gar nicht auf dem Giebel, sondern im Caféhäus nebenan und unterhält sich flüsternd mit Schwejk, seinem tschechischen Bruder.

Was treibt und west der Golem unter dem Protektorat? Schützt er die Alt-Neuschul oder wird eines Tages, wie im Altreich, der rote Hahn auf ihrem Giebel krähen? Unbeweglicher Geist mit der versiegelten Zunge, sprich! Verschanz' dich nicht hinter deinem hochmütigen Wissen, das so unendlich viel hat kommen und gehen sehen im Wandel der zeitlichen Herrschaft...

Aber *eines* glaube ich bestimmt: der tappende, schwere Geist wird die SS. oben auf dem Hradschin in ihrem Schlaf erschrecken. –

*

Kaiser Franz Joseph fährt über die neue Moldau-Brücke, die er soeben eingeweiht hat und die seinen Namen trägt.

Dann fuhr er davon für immer und mit ihm seine Zeit, und die Brücke hiess fortan Legionärsbrücke. Das »Fortan« dauerte zwanzig und ein Jahr. Und als die Legionäre nicht

kämpften, verlor sie wieder ihren Namen, und nun heisst sie fortan Protektoratsbrücke oder Joseph-Goebbels-Brücke oder Göring-Brücke. Auch dieses »Fortan« wird seine Zeit haben, und von Dauer ist nur das Strömende unter den Brücken, nicht deren Name.

Ich seh ihn noch vor mir, den Alten, in der offenen Kutsche über die funkelnelneue, bewimpelte Brücke fahren. Wie, bin ich tausend Jahre alt? Das Bild ist mit überscharfen, farbigen Konturen in eine magische Kugel gebannt, die sich über Prag wölbt. Der grüne Generals-Federhut des Kaisers, grün wie die Bäume des Laurenzibergs, der hellblaue Waffenrock, hellblau wie der Frühsommerhimmel über dem Hradschin, der weisse Backenbart, weiss wie die Federwölkchen am Firmament, das schillernd über Hügel und Türme schwang, wie ein zerbrechlicher Traum vom Glück.

Wir standen im Spalier, das nicht kommandiert und nicht von rasch herbeigeholten Anhängern gebildet wurde. Man rief »Nazdar!« und schwenkte die Hüte, und der Kaiser nickte und salutierte. Man rief »Hoch!«, und der Kaiser lächelte. In regelmässigen Abständen wehten die Federbüsche der Polizisten im Sommerwind. Nicht im gepanzerten Wagen fuhr der Kaiser. Es war kein rasender Enthusiasmus, aber eine wohlwollende, echte Freude, der Stolz, der durch alle Obstruktion hindurchbrach, zum grossen österreichischen Völkerstaat zu gehören, einer, der mitzureden hat und der es auch tat, wie ihm der Obstruktionsschnabel gewachsen war.

Der Kaiser, nicht gekrönter König von Böhmen, war ein seltener Gast in Prag. Er hatte für seine Tschechen weniger übrig als für die Ungarn, und die Tschechen vergalteten ihren Schmerz, indem sie deutsche Couleurstudenten verprügelten, weil sie Grossdeutsches nachäfften (übrigens waren diese Couleurstudenten, wie es sich für eine gespenstische Stadt gehört, zum grossen Teil Juden). Der Kaiser, nicht immer gut beraten, blickte den Tschechen nicht in ihr österreichisches Herz. Und die Tschechen sahen mit Sorge und Entsetzen, Oesterreich immer mehr in den Berliner Kurs hineingleiten. Und darum waren sie die getreueste, hartnäckigste Opposition unter den »im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern«.

Der Kaiser hatte in Prag einen zärtlichen Spottnamen (der immer ein Zeichen von Liebe ist, wenn auch einer opponierenden). »Den Prohaska« nannten sie ihn. Niemand weiss, warum. Prohaska ist ein sehr häufiger tschechischer Familienname; durch ihn machten sie den nicht gekröntem König zu einem der ihren. Am Tag nach dem festlichen Empfang brachte die »Narodni Politika« ein Photobild des Kaisers, der auf dem Hradschin spazieren geht. Darunter stand nur das eine Wort: Prohaska. Das konnte man wagen, ohne ins Konzentrationslager zu kommen; überdies bedeutet das Wort »Spaziergang«.

Am Abend war grosse Illumination. In allen Häusern stellten sie Kerzeln in die Fenster. Sie mussten nicht, sie taten es gern. Die ganze Kleinseite war ein Weihnachtsgeflimmer in der Sommernacht. Und wenn Goebbels heute in Prag ein Monsterfeuerwerk mit allem Komfort der Technik losprasseln liesse, blieben die Strassen leer; nur die Unmündigen, die Dummen, die Unwürdigen, die Statisten würden gaffen. Denn Hitler ist kein Prohaska, kein Spaziergang, sondern der kommandierte Marsch und Stechschritt.

Als Kaiser Franz Joseph über die neue Prager Brücke fuhr, waren alle Häuser geflaggt, ohne Runderlass einer Gestapo. Und dabei war Franz Joseph nicht einmal im Hradschiner Dom gekrönt mit der Wenzelskrone. Als Hitler im Panzerwagen über die Brücke fuhr, waren die Strassen stumm und starr wie Niobe; Verzweiflung und Hass in den verzerrten Gesichtern. –

O Transparenz der Vergangenheit ... Wie lebendig; wie nah und farbig die verblichenen Schatten, die Ueber- und Unterirdischen, die Gewesenen und Verwesten, das teure Geschlecht der besseren Vorfahren, gesehen durch dieses Spektrum.

Es schreibt: Václav Maidl (3. 8. 2015)

Gemeinsam mit dem um einige Jahre älteren Jaroslav Kovář bin ich Teil einer Generation; beide sind wir Absolventen des gleichen – weil damals einzigen – Studiengangs, woraus unsere Grundeinstellung und -orientierung im Bereich der deutschsprachigen Literatur hervorging (ungeachtet der örtlichen Unterschiede im sozialistischen Hochschulwesen sowie individueller Unterschiede). Selbst unser Start in den Beruf war ähnlich: Lag der Fokus der Arbeit, mit der J. Kovář den vor 1989 erteilten (Doktor)Titel „Kandidat der Wissenschaften“ erlangte, auf Krieg und Faschismus in der Literatur der DDR (1987), so schrieb ich in einem weitaus bescheideneren Artikel über die interessantesten Erscheinungen derselben Literatur in den siebziger und achtziger Jahren (1986). Ebenso sind wir Zöglinge des chronologischen, „ganzheitlichen“ Ansatzes der Literaturgeschichte, also übersichtsartiger, ausgeprägt konturierter Vorlesungen von den Anfängen der deutschsprachigen Literatur bis hin zur Gegenwart (in denen allerdings die erwähnten Konturen sich auf natürliche Weise auflösten in einzelne Autorenerscheinungen). Die „übersichtshafte Orientierung“ und deren Transfer an weitere Generationen von Studenten der Germanistik prägte dann auch unsere Lehre. Die Möglichkeit einer anderen Organisation des Germanistikstudiums und die Vorstellung, dass bei einer „günstigen“ Kombination von Seminaren und Vorlesungen die Absolventen unter Umständen während des gesamten Studiums beispielsweise „nichts mit Goethe zu tun“ haben könnten, war für uns schlichtweg undenkbar.

Es ist deshalb nicht überraschend, dass Jaroslav Kovář für seine Vorlesung zur deutschen Literaturgeschichte an der Masaryk-Universität Brunn ein Skript herausgegeben hat, ***Deutschsprachige Literatur seit 1933 bis zur Gegenwart. Autoren und Werke*** (Masarykova Univerzita, Brno 2014, die Publikation ist auch kostenlos als E-Book einsehbar, z. B. [hier](#)), in welchem der chronologische Aspekt bereits im Titel ausgedrückt ist und das auf 70 Seiten in kurzen übersichtlichen Kapiteln den Studenten die jeweiligen für bestimmte Zeitabschnitte charakteristischen Strömungen der deutschsprachigen Literatur näherbringen will (z. B. für die Zeit 1933–45 Entartete Kunst – Blut-und-Boden-Literatur – „innere“ Emigration – Exilliteratur) und sich bemüht, die Unterschiede in der Literatur der einzelnen Länder herauszuarbeiten (Deutschland, Österreich, Schweiz, die Literatur der DDR). Und weil es sich um ein vorrangig für tschechische Studierende bestimmtes Skript handelt, darf ein besonderes Kapitel nicht fehlen: Prager Autoren im Exil. Als Anhang gibt es vier Vorschläge zur Textarbeit im Seminar mit möglichen Fragen zur Interpretation. Literarisch ist hier nur ein Ausschnitt aus Celans *Todesfuge*, zwei weitere Texte sind eher Zeugnisse über den „Literaturbetrieb“ (Bölls gekürzter Text *Bekanntnis zur Trümmerliteratur* und der so genannte Literaturbrief von Jochen Hieber, *Jahrhundertromane: Von Musil bis Grass – das Fünfergestirn des deutschsprachigen Erzählens*), der Schlusstext aus Grass' *Mein Jahrhundert* oszilliert schließlich zwischen Literatur und Memoiren. Auf den letzten beiden Seiten finden sich Verweise auf weitere Fachliteratur.

Es ist klar, dass ein solcher Leitfaden anecken kann, und das gleich aus mehreren Gründen. Die Vertreter der Welt der digitalen Information mögen einwenden, dass alles im Internet zu finden sei, und das auch noch viel detaillierter und damit – wohl – differenzierter. Sie machen sich jedoch nicht bewusst, dass J. Kovář zum Verfassen dieses Skripts die langjährige Erfahrung bewegt hat, dass tschechische Studierende mit Beginn ihres Germanistikstudiums eigentlich erstmals mit deutschsprachiger Literatur in Berührung kommen. Der Autor will mit seinem Skript ein allererstes Grundraster bilden, erste Ecksteine abstecken auf dem

unübersichtlichen, bzw. für Studenten bislang unbekanntem Feld (damit denke ich an die Lehre sowie an Kovářs Ansatz, und nicht, dass sein Skript etwa das erste seiner Art gewesen wäre – z. B. entstand am selben Lehrstuhl bereits früher das 150 Seiten zählende Skript Jiří Munzars *Úvod do studia německé literatury a literárněvědné germanistiky* [Einführung in das Studium der deutschen Literatur und der germanistischen Literaturwissenschaft] in Zusammenarbeit mit Roman Kopřiva und Zdeněk Mareček.)

Ein anderer Einwand betrifft möglicherweise die Auswahl und Aufmerksamkeit, die den einzelnen Autoren und literarischen Strömungen zukommt. Es handelt sich hierbei keineswegs um mangelnde Kenntnis oder Ignoranz, sondern um die sprichwörtliche „Qual der Wahl“. Angesichts des zwangsläufig begrenzten Umfangs (sei es des Skripts oder der Vorlesungsstunden) wird immer jemand und etwas fehlen, und es kommt auf den Lehrenden und dessen persönliche Erfahrung und Interesse an, worauf er Wert legt und was er übergeht. So ist aus der starken Generation der in der ersten Hälfte der 1950-er Jahre geborenen österreichischen Autoren lediglich Christoph Ransmayr vertreten, aus meiner Sicht als Bibliothekar des Österreichischen Kulturforums hätten auch Robert Menasse, Josef Haslinger und Josef Winkler eine Erwähnung verdient. Diese Autoren sind sicherlich nicht unbekannt, und das auch im gesamten deutschsprachigen Bereich, doch... das ist bereits mein persönlicher Blick und meine Auswahl.

Überrascht hat mich die Einreihung Erwin G. Kolbenheyers und Karl Strobls in die „Blut- und-Boden-Autoren“. Aus meiner Leserfahrung heraus kann ich dies nicht bestätigen. Strobl ist mir bekannt als Autor von Studentenromanen mit antitschechischer Färbung und noetisch-phantastischen Erzählungen, bei Kolbenheyer denke ich an seine *Alb-Sonate*, für die er 1929 den Tschechoslowakischen Staatspreis für deutschsprachige Literatur erhielt, sowie die von Pavel Eisner abwägend besprochene Trilogie *Paracelsus*. Dass beide Autoren später Anhänger Hitlers wurden und in nationalsozialistischen Literaturkreisen aktiv waren, ist zwar erwiesen, dass aber gerade ihre Werke das ästhetische Ideal der angeführten literarischen Strömung erfüllen würden, ist für mich nicht ersichtlich. Eher ordnete ich einige Werke eines anderen Trägers des Tschechoslowakischen Staatspreises, Hans Watzlik, hier ein, aber auch ihn würde ich angesichts der Vielfalt seines Werks nicht wagen, ganz in diese Schublade zu stecken. Hier geht es freilich um ein Detail, über das sich ein beim Verfassen solcher Panoramen allgemeineres Problem legt: der begrenzte Raum und die sich daraus ergebende verkürzte Kontur, die dann bei einem sich eben erst bildenden Raster eines Studierenden eine verschobene Orientierung zur Folge haben kann. Und da sind wir bei der Quadratur des Kreises: Was ist besser? Eine nur einem Teil entsprechende Information, oder gar keine Information? Die Antwort auf diese Frage betrachte ich als Prozess: Ich benötige doch zumindest grundlegende Informationen. An deren Justierung und Korrektur kann ich bei Bedarf oder Interesse dann weiter arbeiten (denn wie viele Absolventen der Germanistik werden sich in ihrem weiteren Leben mit Kolbenheyer oder Strobl beschäftigen?). Diesen Schluss möchte ich auf das gesamte Skript beziehen. Seinen Nutzen sehe ich darin, dass es in die Thematik einführt, erste Namen und Wertungen bringt und aufzeigt, wie man sich im Stoff orientieren kann. Den nächsten, genaueren und fundierteren Blick wird sich jeder Student und Absolvent durch seine weitere Praxis und Ausrichtung herausbilden.

Übersetzung: Daniela Pusch

Es schreibt: Marie Rakušanová (17. 8. 2015)

In der tschechischen Kunstgeschichte gibt es Themen, die im Allgemeinen als fachlich erschöpft gelten. Eines davon ist zweifellos die Künstlergruppe Osma, die im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts moderne europäische Strömungen in die böhmische Kunstszene einführte. Die Bedeutung dieser Gruppierung wurde bereits von den wichtigsten Autoritäten des Faches bescheinigt. Miroslav Lamač, Jiří Padrta, Mahulena Nešlehová, Petr Wittlich, Vojtěch Lahoda, Karel Srp und viele weitere Kunsthistoriker haben Osma und ihren Mitgliedern eine Reihe von Texten gewidmet. Mit dem Buch *Na cestě k modernosti. Umělecké sdružení Osma a jeho okruh v letech 1900–1910* ([Auf dem Weg zur Moderne. Die Künstlervereinigung Osma und ihr Umfeld in den Jahren 1900–1910] Prag, FF UK 2014) hat der amerikanische Kunsthistoriker und -theoretiker Nicholas Sawicki nun bewiesen, dass sich auch an einem scheinbar vollständig erforschten Thema etliche neue und faszinierende Momente entdecken lassen.

Sawicki ist Absolvent der New York University und der University of Pennsylvania. Mit der Problematik der modernen tschechischen Kunst machte er sich näher vertraut, als er in den Jahren 2000–2001 im Rahmen eines Fulbright-Hays-Stipendiums am Institut für Kunstgeschichte der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag studierte. Seither hat er zu diesem Thema – meist auf Englisch – zahlreiche Studien publiziert. In *Na cestě k modernosti* stellt er seine Überlegungen zur modernen tschechischen Kunst nun auch einem tschechischen Lesepublikum vor, wobei er sowohl mit fachlich versierten Lesern als auch mit Laien rechnet. Der Text ist sehr lebendig geschrieben und skizziert die Problematik in ihrer ganzen Komplexität, doch auch mit größtmöglicher Übersichtlichkeit und maximalem Entgegenkommen für Uneingeweihte. Die Studie wurde von Sawicki ursprünglich als Dissertation auf Englisch verfasst und eine Spur dieser ursprünglichen Fassung ist ihr auf sympathische Weise erhalten geblieben – vielleicht auch dank der hervorragenden Übersetzung Pavla Machalíkové. Eine Publikation des englischen Textes wäre dennoch in vielerlei Hinsicht wünschenswert. Für eine Popularisierung der modernen tschechischen Kunst jenseits der Landesgrenzen wäre ein solches Buch von außerordentlicher Bedeutung.

Am spannendsten sind die Passagen, in denen Sawicki mit der Wissbegier eines Ausländers historische Zusammenhänge des kulturellen Lebens in Prag und den böhmischen Ländern jener Zeit offenlegt, als die Künstler der Gruppe Osma die Szene betraten. Seine ausführlichen Analysen der kulturellen Beziehungen zwischen Tschechen, Deutschen und Juden schildern detailliert ein Milieu, zu dem das Neuerertum von Osma in scharfem Kontrast stand. Die tschechische Kunstgeschichtsforschung nimmt die Ergebnisse ähnlicher Analysen als etwas Selbstverständliches hin, Sawicki zeigt jedoch, dass es Sinn macht, herkömmliche Vorstellungen zu überprüfen.

Die tschechische Kunstgeschichtsschreibung hat bereits in der Vergangenheit betont, wie außergewöhnlich die nationale Heterogenität von Osma war. Während der Verein bildender Künstler Mánes noch immer von nationalen Kunstvorstellungen ausging und deutschsprachige Künstler aus Böhmen und Mähren in seinen Reihen eher eine Ausnahme bildeten, befreite sich Osma gleichsam ganz natürlich von allen nationalen Verpflichtungen und ihre Mitglieder verbanden sich spontan zu einer Fusion des deutschen, tschechischen und jüdischen schöpferischen Elements. Tschechischer Herkunft waren Emil Filla, Bohumil Kubišta, Antonín Procházka, Otakar Kubín, Emil Pittermann, Vincenc Beneš und Linka

Scheithauerová. Aus jüdischen Familien, in denen deutsch gesprochen wurde, stammten Friedrich Feigl und Max Horb, aus einem deutschen Milieu Willi Nowak. Mit dem spezifischen multinationalen Charakter von Osma haben sich bereits zahlreiche Fachleute beschäftigt – insbesondere im Zuge des steigenden Interesses am Phänomen der deutschböhmischen Kunst, das vor allem durch die Ausstellung und gleichnamige Publikation Hana Rousovás *Mezery v historii* geweckt wurde (Ausstellungskatalog *Mezery v historii 1890–1938. Polemický duch střední Evropy. Němci, Židé, Češi*, Galerie hlavního města Prahy 1994, dt. u. d. T.: *Lücken in der Geschichte 1890–1938: polemischer Geist Mitteleuropas – Deutsche, Juden, Tschechen*). Sawicki führt jedoch anhand eingehender Analysen künstlerischer Werke wie auch zeitgenössischer Rezensionen und Polemiken anschaulich vor Augen, wie wenig selbstverständlich die deutsch-tschechisch-jüdische Gemeinschaft von Osma in der Prager Kulturszene des beginnenden 20. Jahrhunderts war.

Eine neue, detaillierte Lektüre von Brods berühmter Rezension zur ersten Ausstellung der Gruppe Osma (Max Brod, „Frühling in Prag“, *Die Gegenwart* 36, 18.5.1907, Nr. 20, S. 316–317) zeigt die überraschte Begeisterung eines Teils der Prager (deutsch schreibenden jüdischen) Intellektuellen über diese unverhoffte multinationale Verbindung schöpferischer Kräfte. Sawicki beleuchtet jedoch auch eingehend die gänzlich gegenteiligen Reaktionen der Prager tschechischen Mehrheitskritik, die den Einzug der modernen Kunst feindselig durch das Prisma von Chauvinismus und Rassismus interpretierte (z. B. Ingram [F. X. Harlas], „Zdravá soutěž. Výstava německých výtvarníků z Čech v Rudolfině“ [Gesunder Wettbewerb. Eine Ausstellung deutschböhmischer bildender Künstler im Rudolfinum], *Rozhledy* 18, 1908, S. 113). Vor diesem Hintergrund mutet die Existenz von Osma im zeitgeschichtlichen Kontext nahezu exzentrisch an. Ganz richtig bringt Sawicki jene Rhetorik tschechischer Theoretiker und Kritiker mit der allgemeinen europäischen Tendenz in Verbindung, den Modernismus einer Affinität zum Judentum zu bezichtigen. Tatsächlich sei es jedoch die Resignation der meisten Modernisten in Bezug auf nationale Fragen gewesen, die als provozierend empfunden wurde – das Infragestellen einer gängigen Meinung über die Beziehungen von Kunst, Kultur und nationaler Zugehörigkeit löste in Prag, einer Provinzstadt der österreichisch-ungarischen Monarchie, bei einem Großteil der Öffentlichkeit einen regelrechten Schock aus. Sawicki bringt das Erscheinen von Osma wie folgt auf den Punkt: „Hier war eine Alternative entstanden: eine neue, moderne Kunst, deren Urheber Künstler waren, welche sich selbst als ‚Prager‘ mit ähnlichen künstlerischen Ansichten betrachteten, die jedoch kein einheitliches, klar formuliertes Nationalitätenkonzept verband“ (S. 112).

Sawicki konzentriert sich bei Weitem nicht nur auf Impulse, die Osma aus dem Milieu der deutschsprachigen jüdischen Prager empfing. Er betont auch die Unvoreingenommenheit und Offenheit der tschechischen Gruppenmitglieder gegenüber deutscher Kunst und Kultur. Deutschland spielte für das Interesse der Gruppe an moderner europäischer Kunst in der Anfangszeit eine grundlegende Vermittlerrolle, und es waren deutsche Galerien, Vereine und Gruppierungen, die den deutschböhmischen und tschechischen Mitgliedern von Osma erste Ausstellungsmöglichkeiten im Ausland boten.

Sehr plastisch wirkt in Sawickis Darstellung die Geschichte von der Erschließung Prags und seiner kulturellen Institutionen durch die vom Lande stammenden Gruppenmitglieder (Emil Filla, Antonín Procházka, Bohumil Kubišta, Otakar Kubín), die auf der Basis einer sorgfältigen topografischen Studie und gründlicher Archivrecherchen vermittelt wird. Auch hier erforscht Sawicki in sehr inspirierender Weise die damaligen Interaktionen zwischen dem tschechischen, jüdischen und deutschen Element, in diesem Falle trägt er jedoch Berührungsfelder, Durchdringungen und Grenzen direkt in eine Prag-Karte ein. Solcherlei Exkurse sind gewiss nicht nur aus der Perspektive des ausländischen Besuchers interessant –

auch gebürtigen Pragern können sie zahlreiche anregende Beobachtungen bieten und auf bislang ungeahnte Zusammenhänge aufmerksam machen.

Obgleich die Publikation – auch aufgrund des verbindlichen Formats der Edition Mnemosyne – ihren Umfang bewusst begrenzt und sich zu einer Reihe von interessanten mit dem Thema verbundenen Problemen nicht äußert, gelingt es ihr, bekannte Tatsachen mit scharfem Auge zu prüfen und so etliche grundlegende, bislang übersehene Aspekte für die Diskussion über den frühen tschechischen Modernismus zu entdecken. Das Buch ist ausgewogen und ermöglicht eine Lektüre auf verschiedenen Ebenen. Fachleuten bietet es zahlreiche neue Erkenntnisse, die durch sorgfältige heuristische Forschung und durch tiefgreifende, zwischen Kulturgeschichte und formaler Analyse angesiedelte Interpretationen gewonnen wurden. Laien vermittelt es in übersichtlicher Gliederung und lebendiger Darstellung einen Überblick über die Anfänge der modernen Malerei in Böhmen und deren historischen und gesellschaftlichen Hintergrund.

In der Zeitschrift Umění (LXIII, 2015, Nr. 1–2) ist eine ausführlichere Rezension der Autorin zu dieser Publikation erschienen.

Übersetzung: Ilka Giertz

Es schreibt: Martin Vavroušek (31. 8. 2015)

Prager Figurationen jüdischer Moderne (5. 2. – 7. 2. 2015)

Im Rahmen des Forschungsverbunds „Prag als Knotenpunkt europäischer Moderne(n)“ und „Prager Moderne(n)“ veranstaltete das Slavische Seminar der Universität Tübingen (Irina Wutsdorff) zusammen mit dem Institut für germanische Studien der Karlsuniversität Prag (Manfred Weinberg, Štěpán Zbytovský) einen Workshop, der den spezifischen Aspekten jüdischer Moderne in Prag, ihrer Verbindung mit dem deutschsprachigen kulturellen Kontext in Tschechien um 1900 und danach, wie auch Analyse und Transfer charakteristischer Stoffe und Motive im tschechoslowakischen Underground und der zeitgenössischen tschechischen Literatur gewidmet war. Es zeichnet sich ein klares Bild des Miteinanders in verschiedenen Konstellationen und Parallelen ab. Eines der Beispiele dafür ist der gemeinsame Bezug zum Ostjudentum, wie es Annette Werberger in ihrem Beitrag *Kafka und das Jiddische Theater* zeigte. Die vorgetragenen Beiträge werden im kommenden Jahrbuch *Brücken* (2015) veröffentlicht.

Den Workshop eröffnete Andreas Kilcher mit seinem Beitrag *Jüdische Moderne in Prag*, in dem er das deutschsprachige jüdische Prag um 1900 als formativ-diskursives Narrativ analysierte und zeigte, wie dieses in publizistischen, wissenschaftlichen und literarischen Texten konstruiert wurde. Aus dieser Perspektive sei das jüdische Prag Ergebnis eines Selbstentwurfs, einer Selbstbehauptung, in dem sich Vermischung, Harmonisierung und die Diaspora-Theorie als drei ausschlaggebende Narrative offenbaren.

Jindřich Toman zeigte in seinem Beitrag *Böhmische Juden als böhmische Juden*, dass die Wurzeln verschiedener Positionierungen und Fragen der Loyalitäten jüdischer Akteure im frühen 20. Jahrhundert bis in die erste Hälfte des 19. zurückreichen. Ludwig August Frankl publizierte auf Deutsch das *Habsburger Lied* (1832) als Ausdruck der Loyalität gegenüber der Habsburger Monarchie, wobei Siegfried Kapper in der auf Tschechisch verfassten Sammlung *České listy (Böhmische Blätter)*, 1846) an ein Miteinander verschiedener ethnischer Gruppen appelliert, womit er ein freies, emanzipiertes Subjekt im modernen Sinne vorweggenommen habe. Václav Petrbok legte in seiner Fallstudie *Der andere Kisch* am Beispiel von Paul Kisch (1883–1944) dar, wie es aus der heutigen Perspektive problematisch und nahezu unmöglich ist, ein eindeutiges Urteil über Positionierungen deutschnational gesinnter Juden aus der Vorkriegszeit – wie z. B. David Kuh, Bruno Kafka, Alfred Klaar – zu fällen. Den Journalisten Anton Kuh (1890–1941) und seine radikal-kritische Auseinandersetzung mit den Wurzeln des modernen Judentums stellte Walter Schübler vor. Kuh habe in seinen populären, aber kontroversen Stegreifreden sowohl Zionismus als auch Assimilation abgelehnt und neigte selber zur Diaspora-Auffassung von Siegbert Feuchtwanger.

Im Rahmen des Workshops wurden auch verschiedene für die Moderne typische Stoffe und Motive thematisiert. Veronika Ambros setzte sich mit einigen tschechischen Bearbeitungen des Golem-Stoffes auseinander – der durch magische Kräfte, Spaltung des Subjekts und eine Transformation von umgeformtem Stoff in menschenähnliche Wesen charakteristisch ist.

Alfrun Kliems analysierte am Beispiel Prags und der Texte von Franz Kafka (*Beim Bau der Chinesischen Mauer*) und Jáchym Topol (*Sestra [Die Schwester]* und *Anděl [Engel, Exit]*) verschiedene territorial-identitäre Erzählfiguren der Ortlosigkeit wie die des Exils, der Diaspora und der Heimat, die sowohl in der Moderne als auch in der Postmoderne vielfach komplex und in positiver Konnotation aktiviert wurden. Weitere enge Verbindungen und kontextuelle Bezüge der zeitgenössischen tschechischen Literatur und des tschechoslowakischen Undergrounds zum deutschsprachigen kulturellen Kontext in

Tschechien um 1900 und danach sprach Veronika Tuckerová in *The Reception of Kafka and „triple“ Ghetto during Normalization* an. Und zwar am Beispiel von Ivan M. Jirous und seiner Underground-Auffassung, wie auch am Beispiel von Filip Topol und seinen Bezügen zur neoromantischen deutschsprachigen Literatur aus Böhmen vom Anfang des 20. Jhs.

Von den Autoren erfuhren Max Brod und Richard Weiner eine ausführliche Besprechung. Daniel Weidner (*Indifferentismus und kulturelle Differenz*) präsentierte Brods Jugendwerk und bot eine Relektüre seiner Konstruktion des „Prager Kreises“ an, die maßgeblich durch seine Auseinandersetzung mit Franz Werfel geprägt wurde. Steffen Höhne konzentrierte sich dagegen auf die Beziehung zwischen Zionismus und Brods Romanwerk, die man aus dieser Perspektive als eine Antwort auf die Moderne im Sinne einer existentiellen und nationalen Identitätskrise verstehen könne. Seine Hinwendung zum Zionismus (*Essay Heldentum, Christentum, Judentum*, 1921) sollte im Kontext des, seit 1880 politisch breit akzeptierten, Antisemitismus wie auch des erfolgreichen Projektes einer „nationalen Wiedergeburt“ der Tschechen betrachtet werden.

Katja Wetz analysierte in ihrem Beitrag *Synkretismus in Weiners Obnova*, auf welche Art und Weise der Autor in seiner Erzählung religiöse, insbesondere christliche und jüdische Motive amalgamiert. Peter Zusi dagegen verfolgte in *Weiners Gespenster* Parallelen und Bezüge zwischen Freuds Essay *Das Unheimliche* und den Erzählungen *Kostajnik* (Weiner) und *Eine kaiserliche Botschaft* (Kafka).

Manfred Weinberg stellte das Konzept und die Zielsetzungen der *Kurt-Krolop-Forschungsstelle für deutsch-böhmische Literatur* vor. Auch wenn die offizielle Eröffnung Ende Mai dieses Jahres in der Prager Botschaft stattfand, ist sie bereits seit geraumer Zeit durch diverse Veröffentlichungen seiner Mitarbeiter (M. Weinberg, Š. Zbytovský, V. Petrbock, J. Hadwiger, M. Tvrđík) tätig. Die Forschungsstelle schließt kritisch an die Liblice-Konferenzen (1963, 1968) an, insbesondere an die Auffassung der „Prager deutschen Literatur“ von Eduard Goldstücker, die in der Forschung bis heute häufig unkritisch übernommen wird. Zu den zentralen Forschungsschwerpunkten der Arbeitsstelle gehören insbesondere Liberalismus, *Jung Prag*, Franz Kafka aus der Perspektive der Region, Prag zwischen Wien, Berlin und Paris und das kulturelle Konstrukt der Region.

Die WorkshopteilnehmerInnen diskutierten diverse Zugänge zu Moderne und Modernität wie auch ihre Definitionen und die damit zusammenhängende Frage, inwieweit man von einer spezifisch jüdischen Moderne in Prag sprechen könne. Der Moderne-Begriff wurde in seiner ganzen Spannweite von der sozial-geschichtlichen Ausprägung bis zur ästhetischen Moderne besprochen. In der Diskussion konstatierte man, dass der Einfluss des technischen, wirtschaftlichen und ökonomischen Aufschwungs in der damaligen Tschechoslowakei auf die tschechische und die jüdisch-deutsche Kultur in Böhmen in der Forschung oft unterschlagen wird. Erst eine möglichst vollständige Rekonstruktion des zeitspezifischen Kontextes, in dem die Akteure agierten, ermögliche es, die Spuren der Denkfiguren, wie auch die Stellungen der Juden zwischen der deutschen und der tschechischen Kultur angemessen beurteilen zu können.

Es schreibt: Manfred Weinberg (14. 9. 2015)

Die großen Verdienste der von Steffen Höhne, Alice Stašková und Václav Petrbock herausgegebenen Reihe *Intellektuelles Prag im 19. und 20. Jahrhundert*, in der zunächst Bände zu August Sauer, Franz Spina, Vilém Flusser, zu *Kafka und Prag* sowie dessen *Wirkung und Wirkungsverhinderung* erschienen sind, sind unbestreitbar. Entsprechendes gilt für den hier zu besprechenden vierten Band der Reihe: **Johannes Urzidil (1896–1970). Ein „hinternationaler“ Schriftsteller zwischen Böhmen und New York** (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2013), hrsg. von Steffen Höhne, Klaus Johann und Mirek Němec. Johannes Urzidil ist – anders als Sauer und Spina – noch immer eine ‚bekannte Größe‘ der ‚Prager deutschen Literatur‘. Ernst Schönwiese hat ihn den ‚letzten großen Erzähler der Prager Schule‘ (*Literatur in Wien zwischen 1930 und 1980*, Wien, München 1980, S. 127–144) genannt – und Ingeborg Fiala-Fürst kolportiert in diesem Band weitere solcher Charakterisierungen: ‚der große Humanist, der Homo vere humanus, Prags Menschheitsdämmerer, der hinternationale Troubadour des alten Prag‘ (S. 489). Diese Zuschreibungen legen nahe, Urzidils Rolle bei der Etablierung und Verfestigung eines Grundverständnisses der ‚Prager deutschen Literatur‘ herauszuarbeiten; erst von daher bekommt dann meines Erachtens auch der Blick auf die Vielfalt des Urzidilschen Schaffens seine Relevanz. Merkwürdigerweise aber bemüht sich der Band kaum um eine kritische Würdigung dieser (eigentlichen) Lebensleistung Urzidils und verliert sich streckenweise in gelegentlich auch überflüssigen Panoramen.

Die vom Band ausgeleuchteten Horizonte werden durch die (wenngleich nur im Inhaltsverzeichnis benannten) Rubriken ‚Geistiges Profil‘, ‚Lyriker und Übersetzer im Umfeld des ‚Prager Kreises‘‘, ‚Politischer Publizist‘, ‚Kunsthistoriker, -historiker und -sammler‘, ‚Literaturhistoriker und Essayist‘, ‚Briefwechsel und Freundschaften im Exil‘ sowie ‚Erzähler im Exil – Böhmen und New York‘ angezeigt. Die ‚Weite‘ des Bandes gibt Klaus Johann mit seinem Beitrag unter dem Titel *Der verlorene/unverlierbare Johannes Urzidil? Perspektivierende Bemerkungen zur Publikations- und Rezeptionsgeschichte* vor, der vor allem Vollständigkeit zu intendieren scheint, wie die zwölfeinhalbseitige (!) Bibliographie zeigt. Es folgen zahlreiche, in solchen Sammelbänden ja beliebte ‚und‘-Beiträge (Isabelle Ruiz: ‚Urzidil und Norbert Elias‘, Kurt F. Strasser: ‚...und Bolzano‘, Ekkehard Haring: *und der Prager Kreis*, später Monika Tokarzewska: ‚und Günther Anders und Gustaw Herling-Grudziński‘). Unter diesen ragt allerdings der von Tom Kindt und Hans-Harald Müller gemeinsam verfasste Beitrag *Urzidil und die Moderne* heraus, in dem Urzidils Texte einer ‚gemäßigteren Moderne‘ (S. 122) zugeordnet werden, woran sich künftig anschließen lassen wird. Einen wichtigen Beitrag zur ‚Verortung‘ Urzidils in der Interkulturalität der böhmischen Länder liefert auch Václav Petrbocks Aufsatz *Johannes Urzidils „Goethe in Böhmen“ im Kontext der tschechoslowakischen Goethe-Feiern 1932*.

Urzidil war mit Max Brod und schließlich Lenka Reinerová ein spät Zeugnis ablegender Zeitgenosse der ‚Prager deutschen Literatur‘, und er hat so deren Bild mitgeprägt. In Zeiten, in denen sich die Forschung um eine neue Profilierung dieser Literatur bemüht, wäre es somit entscheidend, diese Rolle Urzidils noch einmal zu befragen. In dieser Hinsicht aber ist der Band seltsam aussagelos. So finden sich etwa in Anja Bischofs Beitrag zu diesem Thema, *Erinnerung als Konstante in Johannes Urzidils erzählerischem Werk*, so erstaunlich präzise Diagnosen wie: ‚Erinnerung ist bekanntlich ein zentraler Faktor für die Identitätsbildung des Individuums‘ (S. 565), was schließlich zur Schlussfolgerung führt: ‚Johannes Urzidil erinnerte – um seiner selbst willen‘ (S. 566). (Vgl. demgegenüber in prägnanter

Fokussierung: Bernd Hamachers Aufsatz zu Urzidil in: *brücken*, N. F., 1–2 [2012], S. 271–279.)

Es ist schon bemerkenswert, dass die klarsten Worte, die sich im Band dazu finden, Zitate von Peter Demetz aus dem Jahr 1999 (!) sind. Demetz schrieb unter dem Titel *Johannes Urzidil – Lesen/Wiederlesen* (in: Aldemar Schiffkorn [Hrsg.]: *Böhmen ist überall. Internationales Johannes Urzidil-Symposion*, Linz 1999): „[Urzidil] war der letzte der aus dem österreichischen Böhmen herstammenden Landespatronen, der fortfuhr, den getrennten und mißtrauischen Nationen die Fruchtbarkeit der Symbiose ins Gedächtnis zurückzurufen, und er darf den historischen Anspruch für sich erheben, die verlorene Symbiose in sich noch einmal in aller Reinheit inkarniert zu haben. Die Frage ist nur, ob das alles auch die Zukunft des Schriftstellers Urzidil und seiner Bücher garantieren wird; ich bin [...] eher zu glauben geneigt, daß der nostalgische Blick in die Vergangenheit nicht mehr genügt“ (S. 33f.). Solcher inhaltlichen Rückwärtsgewandtheit stellt Demetz allerdings ihre literarische Form gegenüber: „Die Modernität der Schriften Urzidils liegt an jener fragilen Grenze des Epischen und des Essays, wo er [...] mit Gattungen und Schreibarten spielt und sich auf das offene und verborgene Zitat hinbewegt, das Pastiche, die Parodie, oder gar jene artistische Mimikry, die einem klassischen Vorbild huldigt, wo sie seine Manier nicht nachahmt, sondern in raffinierter Kunst neu erschafft“ (S. 34). Es mag als unangemessen erscheinen, dass hier so ausführlich aus einem Aufsatz von 1999 zitiert wird. Doch erreichen die Beiträge dieses Bandes eben so gut wie nie die Prägnanz (und Fruchtbarkeit) von Demetz' Diagnose. Es spricht dabei für sich, dass Filip Charvát die Passagen in seinem Beitrag anführt, der allen Ernstes an die Urzidilschen Texte noch einmal die Frage richtet, ob sie „gelungene[] Kunstwerk[e]“ (S. 479) seien, was hinter Demetz' Diagnose des kalkulierten Genre-Mixes deutlich zurückfällt. Und: Muss man unbedingt Urzidils frühe Lyrik ‚retten‘, wie es in diesem Band Klaus Schenk tut?

Man kann die gleiche Diagnose noch einmal hinsichtlich des Titels stellen, in dem sich – was denn sonst? – Urzidils Formel von der ‚Hinternationalität‘ findet. Was eine tatsächlich präzise Auseinandersetzung mit diesem Wort angeht, herrscht allerdings wieder einmal Fehlanzeige. Nicht einmal Gaëlle Vassogne hält diese in ihrem Beitrag *Hinternationalismus und Nationalhumanismus* für notwendig – und Mirek Němec wiederholt in *Purkyně in Böhmen. Zur Entstehung des „Hinternationalismus“ von Johannes Urzidil* nur Klaus Johans (allerdings hinter dessen sonstigen Profilierungen Urzidils zurückbleibende) Charakterisierung, damit sei „die Fähigkeit zum friedlichen Ausbalancieren von nationalen Gegensätzen auf der Basis von Humanität und Toleranz“ (S. 344) gemeint. Um es zumindest anzudeuten: Urzidil schreibt, wie bekannt, zu seiner in Prag verbrachten Kindheit: „er [der Knabe; M.W.] wählte sich seine knäbischen Freunde und Feinde allerwärts, und es war ihm gleichgültig, ob sein Ball durch eine tschechische, deutsche, jüdische oder österreichisch-adlige Fensterscheibe hindurchflog. ‚Ich bin hinternational‘, pflegte er zu sagen. *Hinter* den Nationen – nicht über- oder unterhalb – ließ sich leben und durch die Gassen und Durchhäuser streichen“ (*Prager Triptychon. Erzählungen*, München 1960, S. 10f.). Er bringt somit – durch die Absage ans vertikale „über- oder unterhalb“ – nicht nur die kulturelle Vielfalt Prags in ein räumlich horizontales Nebeneinander, sondern etabliert durch das Anfügen nur eines Buchstabens an das gebräuchliche ‚international‘ eine Doppelheit von vordergründiger nationalkultureller Trennung und hintergründiger, so aber grundlegender Gemeinsamkeit. Dabei werden die „Durchhäuser“ zum eigentlichen Insignium Prags und der Prager Stadtraum zu einem (fast) flächendeckenden ‚Zwischenraum‘, den alle Prager *als Prager* teilten. Das ist bei weitem (auch theoretisch) produktiver als all die Wiederholungen der Standardformeln von der ‚Tripolis Praga‘ und dem dortigen Zusammenleben von Deutschen, Juden und Tschechen.

Solche Versäumnisse schmälern die Verdienste dieses Bandes in gar keiner Weise, wobei besonders die von Klaus Johann erstellte „Bibliographie der selbständigen Veröffentlichungen Johannes Urzidils“ herauszuheben ist, die den Band beschließt. Doch während die anderen Bände der Reihe neue Forschungsperspektiven eröffnen, indem sie zu Unrecht vergessene zentrale Prager Intellektuelle in den Blick nehmen oder neue Fragen an Kafkas Werk richten, wirkt dieser Band – gerade wegen seiner ‚Breite‘ – eher wie ein Schlusspunkt. Neue Fragen ergeben sich leider kaum, obwohl sie doch Peter Demetz prägnant vorformuliert hatte. Denn aus seiner Diagnose einer inhaltlichen Nostalgie und formalen Modernität folgt zwangsläufig die (über Demetz hinausreichende) Anschlussfrage, ob eine präzise Untersuchung der ‚Form‘ von Urzidils Texten darin nicht doch ein zuletzt angemesseneres, weil gebrocheneres Bild Prags und der ‚Prager deutschen Literatur‘ finden würde, als es die inhaltliche Nostalgie, an die bisher immer nur angeschlossen worden ist, nahelegt. Von daher bekäme dann auch die Erweiterung des Blicks auf ganz andere Facetten des Urzidilschen Schreibens, die als die eigentliche Leistung des Bandes betrachtet werden kann, eine deutlich höhere Aussagekraft.

Es schrieb: Fritz Mauthner (29. 9. 2015)

Noch im Frühjahr 1876 trat Fritz Mauthner (1849–1923), Schriftsteller und Philosoph aus dem ostböhmischen Hořice (Horschitz), als Repräsentant der Prager Deutschen hervor, d. h. er beteiligte sich auch an ihren Feierlichkeiten. Am 3. April wurde beispielsweise während eines von dem Verein „Concordia“ veranstalteten Festabends im „Deutschen Landestheater“ sein „neues Proverbe dramatique“ Die leidige Geldfrage aufgeführt; Mitte April erklangen im Rahmen eines Auftritts Joseph Lewinskys, eines gastierenden Schauspielers vom Wiener „Hoftheater“, Mauthners Gedichte Der Bursch‘ und die Königstocher sowie Die lustige Dirn. Schon am 1. Juli 1876 erschien als Zeichen bzw. Vorzeichen Mauthners neu errungener territorialer Identität in der Tageszeitung Bohemia sein erster „Berliner Brief“. Trotz der bekannten und oft erinnerten Tatsache, dass Mauthner aus Prag nach Berlin zog (er lebte hier bzw. in Grunewald bei Berlin dann bis 1905), blieb der – wenn auch mit der Zeit seltener werdende – Kontakt, den Mauthner mithilfe dieser in der Zeitung Bohemia abgedruckten „Briefe“ von Juli 1876 bis Januar 1878 schuf und unterhielt, erstaunlicherweise bis jetzt unbeachtet. Wir publizieren hier – auch im Zusammenhang mit dem kommenden Symposium **Fritz Mauthner im deutsch-tschechischen Kontext** (Ústí nad Labem, 16.–17. 10. 2015) – eben gleich den einleitenden Brief, der besonders bemerkenswert ist, da man an ihm das Eindringen der österreichischen Perspektive in Mauthners Blick auf die preußische Metropole ablesen kann.

mt

Berliner Briefe

I

Wer mit dem löblichen österreichischen Dogma von der einzigen Kaiserstadt an der Donau, mit dem Refrain „’s gibt nur a Kaiserstadt, ’s gibt nur a Wien,“ auf den Lippen in Berlin ankommt, der dürfte durch den Anblick der neuen Reichshauptstadt doch ein wenig aus seiner Täuschung über das sogenannte „Kaiserdorf an der Spree“ gerissen werden. Freilich darf das Urtheil nicht allzu vorschnell gefällt werden, sonst hätte ein neuer Ankömmling wie der Schreiber dieser Zeilen nach wenigen Stunden seiner Anwesenheit folgendes in sein Tagebuch eintragen müssen: „Berlin ist eine Stadt, in welcher man auf dem Bahnhofe eine halbe Stunde auf eine Droschke warten muß; hierauf bricht ein Platzregen los, und binnen wenigen Minuten stehen ganze Straßen viele Zoll hoch unter Wasser. Nachdem sich dasselbe mehr in die Keller und Souterrains als in die Canäle verlaufen hat, bleibt in den Gassen eine hinreichende Menge zurück, um unter dem Einfluß der wärmenden Sonnenstrahlen die ganze, über dem Häusermeer lagernde Luftschicht mit unsäglichen Düften zu füllen.“ Auch noch den zweiten, den dritten Tag wird wohl der Fremde von diesen ungewohnten Genüssen und manch anderen „berechtigten Eigenthümlichkeiten“ Berlins gepeinigt; doch genügt er nur inzwischen seiner anstrengenden Fremdenpflicht, die Stadt in allen Richtungen mit einem giraffenartig emporgereckten Halse auf der Jagd nach Sehenswerthem zu durchlaufen, dann fordern allmählig die bewaffneten oder unbewaffneten Augen den Dienst des ganzen Menschen, und die beleidigte Nase wird in ihrem schmerzlichen Gefühle der Inferiorität über die fast geblendeten Augen vergessen.

Es dürfte nicht sobald eine zweite Stadt geben, welche dem durch ihre unendlichen Straßen eilenden Bürger – hier eilt Alles – eine so lange Reihe bedeutender architektonischer Bilder bieten würde; nicht nur die berühmten, von großen Künstlern entworfenen öffentlichen Gebäude tragen das Zeichen hochgebildeten Geistes, ganze Häuserzeilen in eleganten Quartieren geben Zeugniß von Besitzern, welche ihren Reichtum zu ihrer eigenen Freude, doch unter künstlerischer Leitung zu verwenden verstehen. Es sind keine schablonenhaften Zinspaläste von imponierender Größe und verschwenderischer Decorationspracht, sondern im Gegensatz zum Typus der Wiener Ringstraßen villenartige Familienwohnungen, deren jede einzelne durch eine stylvolle Façade selbstständig schön hervortritt, durch den modernen Ueberfluß an Stylarten den Anblick belebt, und überdies hier in einem Erker, einem Balkon, einem Eckfenster, einem Gartensaal, dort durch einen seltsamen Grundriß, einen originellen Vorgarten und dergleichen dem individuellen Geschmack des finanziellen oder intellectuellen Erbauers in geistreichen oder auch nur auffallenden Zügen Rechnung trägt.

So macht Berlin schon für den Spaziergänger, und schon bei Tage einen großen Eindruck, und es ist vielleicht vor Allem der tadelsüchtige Berliner selbst, welcher bei Vergleichen zwischen Berlin und Wien das Fremde über alle Maßen lobt und seine Stadt allzu bereitwillig dem ältern und sehr selbstzufriedenen Wien unterordnet; und diese Nergelsucht, welche den Berliner nicht nur in der Fremde, sondern auch zu Hause nicht zu seinem Vortheile auszeichnet, hat wohl einen Zug ausgeprägt, der freilich geeignet wäre, Wien in weltstädtischer Beziehung als das unerreichte Vorbild Berlins erscheinen zu lassen. Ich meine die ausgesprochene Vorliebe des Berliners für österreichische Gesellschaft, österreichischen Charakter bis herab zu österreichischer Küche, österreichischem Bier. Daß der gebildete Österreicher in der guten Gesellschaft hier gerne gesehen wird, ist freilich für denselben so angenehm und so dankenswerth, daß es unedel wäre, aus der Liebenswürdigkeit des Berliners gegen die Hegemonie Berlins eine Waffe zu schmieden; auch auf die zahlreichen Aufschriften „Wiener Biere“, „Ff. Pilsner Bier“, welche über allen bessern Cafés und Restaurant's verlockend genug prangen, soll zur Begründung der Behauptung, daß das Wiener Element in Berlin mächtig werde, nicht hingewiesen werden, weil diese Getränke in den seltensten Fällen nur ein natürliches Recht auf Vertretung ihrer angeblichen Heimat haben. Auch Caffee ist zwar ein vollständig materielles Genußmittel, und doch bedeutet es schon ein theilweises Verlassen alter Gewohnheiten, daß das „Wiener Café“ in Berlin den vollständigen Sieg über die angestammte Conditorei davongetragen hat.

Das althergebrachte, einheimische Caffeehaus der Berliner ist ein Zwitter zwischen Kneipe und Restaurant; der Ort des *Dolce far niente*, die Zufluchtstätte für den satten, verdauungs- und zeitungsbedürftigen berlinischen Menschen war bisher die Conditorei, war „Kranzlers Ecke“. Das ist nun anders geworden; das „Wiener Café“ hat sich an allen möglichen Punkten der Stadt etabliert und an den beiden glänzendsten Centren des reichshauptstädtischen, der Bien-muß-großstädtischen Lebens hat das „Wiener Café“ mehr als das ganze Berlin zu fesseln verstanden, die ganze Welt nämlich und die halbe überdies. In der Kaisergalerie, der sogenannten „Passage“, einem überaus prächtig decorierten Durchhause zwischen Friedrichstraße und Linden, versammelt sich Alles, was sich durch unsern starken Caffee nach angestrenzter Thätigkeit laben will; im „Kaiserhof“ aber, dem berühmten Hotel, vereinigt das „Wiener Café“ so vollständig die Crème der Intelligenz Berlin's, daß – wie ein malcontenter Vertreter derselben ängstlich mir in's Ohr raunte – ein giftmischender Wiener Caffeekoch genügen würde, diese gesammte, unverwüstliche und unsterbliche Intelligenz in einer Stunde zu vernichten.

Beinahe ebenso wichtig für die Beherrschung der Geister wie das Caffeehaus ist wohl auch das Theater; und nach dem Wiener Caffee liebt der Berliner die Wiener Kunst, einerlei ob sie sich in Charlotte Wolter oder Josephine Gallmeyer verkörpert. Diese beiden Pole des Wiener Kunsthimmels sind freilich schon wieder fort, ebenso Schweighofer, Swoboda u. s. w., noch immer aber genügt ein Blick auf den Vergnügungsanzeiger, um sich plötzlich nach Österreich versetzt zu glauben. Da gibt es einen großen Raum, in welchem Billionen von Staubtheilchen von Millionen von Gasflammen beleuchtet werden, und der sich darum Stadtpark nennt; in diesem sogenannten Garten feiert alltäglich Johann Strauß eine musikalische *Revanche pour Sadowa*. Da gibt es ferner einen Entouscas, das Friedrich-Wilhelmstädtische Theater, dessen Winterbühne die Meininger nach glänzenden Erfolgen eben verlassen haben, während auf der Sommerbühne Fräulein Hermine Meyerhoff die Fahne der Wiener Operette, d. h. die Roben flattern läßt. Marie Geistinger ist nur durch schwere Krankheit verhindert, ihre kühnen Sprünge aus der Posse in die Tragödie von den Berlinern bewundern zu lassen, und das lang erwartete Terzett Lewinsky, Hallenstein und Olga Lewinsky wird nächstens hier im Nationaltheater gastieren.

Doch nicht nur der Österreicher im Allgemeinen, auch der unverfälschte Localprager wird vor den Theaterzetteln der Litfaßsäulen angeheimelt. Er sah bis vor wenigen Tagen – jetzt sind die Hoftheater geschlossen – die Namen Oberländer, Vollmer und Hrabowska unter den Mitgliedern des Schauspielhauses, er konnte sich im Wallnertheater an dem goldenen Haar von Frau Schenk-Ullmeyer erfreuen, er durfte im Residenztheater (Director Emil Claar) Frau Claar-Delta applaudieren, wo noch immer, heute zum 67. Male, *Arria und Messalina* mit vielem Beifall gegeben wird.

Von der traurigen Thatsache, daß all diese Genüsse sich in leeren Häusern minder wirkungsvoll verlieren, daß der „geschundene Raubritter“ alles Interesse der oben und auch sonst schon mehrfach erwähnten Berliner Intelligenz verschlingt, hat die „Bohemia“ schon Notiz genommen. Die hiesige Sage meldet, daß Friedrich Gerstäcker der Autor dieses unausdenkbaren Attentats auf die gesunde Vernunft seyn solle; wie dem auch sei, der Enthusiasmus für den „geschundenen Raubritter“ wächst von Tag zu Tage, das polizeiliche Verbot seiner Aufführung am Luisenstädtischen Theater hat lebhaftige Bewegung hervorgerufen und so muß diese epidemische Gehirnkrankheit mit derselben Gewissenhaftigkeit wie das Auftreten des Typhus registriert werden. Eigentlich ist es das Publicum, das sich selber bei dem lärmenden Abend durch das tollste Benehmen nach besten Kräften amüsiert; das „Stück“ selbst ist zu witzlos, zu blödsinnig, die beabsichtigte Parodie zu veraltet, als daß jemand dieses Zeug an sich anhören könnte, und nur das rohe „Mitspielen“ des Publicums ergötzt, wird jedoch durch den Theaterzettel ausdrücklich provocirt. Hier einige Proben. Kuno der Schreckliche, zubenannt der Tiger, hat unter Gebrülle des Publicums die Bühne verlassen, seine Tochter Adelgunde empfängt die Liebesbetheuerungen Kunibalds von Rosenduft; dieser spricht mit Fistelstimme, von Falsettönen des ganzen Publicums accompagnirt. Adelgunde: „Wo ist mein Taschentuch, daß ich die Freudenthränen trockne!“ Kuno gibt ihr seines. (Das Publicum stößt ein donnerndes: Au! aus.) „Doch nun Geliebter faßt bange Sorge mich. Wie wird mein Vater sich zu unserem Bunde stellen? Deine Abkunft ist noch ein tiefes, schrecklich grausiges Geheimniß. Auch bist du arm wie eine Kirchenmaus und ewig dienstbar seyn ist ja dein Laus (sic!).“ (Das Publicum wiederholt die letzten Verse; einige Ruhestörer sogar nach der Melodie: Eins, zwei, drei, an der Bank vorbei.) Nun erscheint Kuno's Vertrauter, Hirsch, im Hintergrunde, und zeigt das Liebespaar dem Kuno, der wüthige Geberden macht, da wird das Publicum eifrig und laute Rufe wie „Ufjepaßt,“ „Sie fassen Euch!“, „Der Kuno ist da!“, „So dreht Euch doch um!“ haben die löbliche Absicht, die Liebenden bei Zeiten zu warnen. Nach dieser tosenden, minutenlangen Unterbrechung der Handlung stürzt Kuno erst vor, das Publicum wimmert noch ein

ängstliches Hu!!! und hört wieder ein Weilchen diesem Gallimathias zu. So geht es fort bis unter unerhörtem Zetergeschrei der Zuschauer das Fell des geschundenen Raubritters auf die Bühne gebracht wird.

Das Verbot der Polizeibehörde galt natürlich nur dem Benehmen des Publicums und nicht dem „Raubritter“, daß es so weit kommen mußte, daß nun mehr Theater gleichzeitig jeden Abend denselben Wahnsinn bei bescheidenerer Theilnahme der Öffentlichkeit aufführen, das beweist einen Zug von Rohheit in einem großen Theil der hiesigen Bevölkerung, der zu vielem andern stimmt, was vielleicht später einmal gesammelt werden soll. Das lustigste in der ganzen Raubritterhetz – wie man sieht, ist die ganze Sache das, was man in Wien eine „Hetz“ nennt – ist wohl der Theaterzettel des Varieté-Theaters, auf welchem zum Schluß mit fetten Lettern gedruckt steht: „Der Raubritter wird jeden Abend 8½ Uhr frisch geschunden.“

Übersetzung der Einleitung: Petra Knápková

Erläuterungen (pk)

Revanche pour Sadowa – Rache für Sadowa, nämlich für die Schlacht bei Sadowa bzw. Königgrätz in 1866

Arria und Messalina – Trauerspiel von Adolf Wilbrandt (1837–1911)

der „geschundene Raubritter“ – Gustav Kopals (1843–1917) Trauerspiel *Der geschundene Raubritter, oder Minne und Hungerthurm, oder das lange verschwiegene und endlich doch an den Tag gekommene Geheimnis*

ANHANG

Fritz Mauthner in der Tageszeitung *Bohemia* (1876–1878). Online zugänglich über <http://kramerius.nkp.cz>.

F. M.: Berliner Briefe I., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 180, 1. 7., Beilage, S. 1–2.

F. M.: Berliner Briefe II., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 188, 9. 7., Beilage, S. 2.

F. M.: Berliner Briefe III., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 198, 19. 7., Beilage, S. 1.

F. M.: Berliner Briefe IV., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 205, 26. 7., Beilage, S. 3–4.

F. M.: Berliner Briefe V., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 216, 6. 8., Beilage, S. 1.

F. M.: Berliner Briefe VI., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 232, 22. 8., Beilage, S. 2–3.

F. M.: Berliner Briefe VII. Am Sedantage, *Bohemia* 49, 1876, Nr. 246, 5. 9., Beilage, S. 1.

F. M.: Berliner Briefe VIII. Neue Denkmäler, *Bohemia* 49, 1876, Nr. 253, 12. 9., Beilage, S. 1.

F. M.: Berliner Briefe IX., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 271, 30. 9., Beilage, S. 1–2.

F. M.: Berliner Briefe X., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 283, 12. 10., Beilage, S. 3–4.

F. M.: Berliner Briefe XI., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 309, 7. 11., Beilage, S. 1.

F. M.: Berliner Briefe XII., *Bohemia* 49, 1876, Nr. 324, 22. 11., Beilage, S. 3–4.

F. M.: Berliner Brief (Kaiserproclamation von Anton v. Werner. – Humboldt-Denkmäler. – Theater), *Bohemia* 50, 1877, Nr. 90, 31. 3., Beilage, S. 3.

F. M.: Berliner Brief, *Bohemia* 50, 1877, Nr. 102, 13. 4., Beilage, S. 1–2.

F. M.: Ein Künstlerfest in Berlin, *Bohemia* 50, 1877, Nr. 170, 21. 6., Beilage, S. 1–2.

F. M.: Berliner Plaudereien, *Bohemia* 50, 1877, Nr. 331, 29. 11., Beilage, S. 1.

F. M.: Berliner Briefe, *Bohemia* 51, 1878, Nr. 31, 31. 1., Beilage, S. 1–2.

Es schreibt: Michal Topor (12. 10. 2015)

Der Sammelband *Sprache, Gesellschaft und Nation in Ostmitteleuropa* (Hg. Klaas-Hinrich Ehlers, Marek Nekula, Martina Niedhammer u. Hermann Scheuringer, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2014, Reihe Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 35) trägt Texte zusammen, die aus einer im November 2012 abgehaltenen Tagung hervorgegangen sind. Dem allgemeinen, im Titel nur geographisch auf das Gebiet des östlichen Teils Mitteleuropas abgegrenzten Thema wird die tragende Dialektik durch den Untertitel (Institutionalisierung und Alltagspraxis) gegeben: die Sprache, bzw. Sprachsituation und -praxis, werden beobachtet als Gegenstand ideell und politisch motivierter amtlicher oder anderer Pläne und Interventionen, mutmaßlich optimierender, kultivierender oder standardisierender Reglementierungen. Nicht nur einmal soll die Sprache als ein Element der lebendigen Rede aufgefasst werden, das zwar formbar sei, dennoch gleichzeitig mehrschichtig, schwer zu kontrollieren, die Sprache als eine Linie bestimmter Formen des (Miss-)Verständnisses, des „Berührens“ und „Auseinandersetzens“. Der im Vorwort postulierte methodologische Rahmen ist vorhersehbar vor allem an die Erkenntnisse der Soziolinguistik und historischer Überlegungen zu verschiedenen Arten der Nationenbildung gebunden.

Marek Nekula konzentriert sich in seiner Studie, die den der „Sprachpolitik“ im Umfeld ausgewählter Organisationen gewidmeten Teil einleitet, auf den durch die Satzung und Praxis vehement einsprachigen, nämlich tschechischen Verein „Svatobor“, gegründet 1862. Mitgliedschaft und Förderung wurde nur tschechischen Schriftstellern“ zuteil, „die für den Druck richtig tschechisch schreiben oder schrieben“ (dieser Gedanke, der es ermöglichte, aus der Qualitätsbewertung der Sprache eines Schriftstellers ein Instrument der Verherrlichung oder Schmähung zu machen, wurde später, wie Nekula des weiteren zeigt, von Václav Ertl in der Figur des „guten“, vorbildlichen Autors ausgearbeitet). Sowohl die ausschließlich auf Deutsch schreibenden Literaten als auch die, die auf Tschechisch und Deutsch publizierten, blieben im Abseits: Im Juni 1886 wurde z. B. ein Antrag von Karl Müller abgelehnt, der damals an einer Übersetzung von Máchas *Máj* ins Deutsche arbeitete (herausgegeben 1882), Nekula weist weiter auch auf den Fall Siegfried Kapper hin. Es wäre sicher nützlich, diese und auch andere Beispiele weiter zu beobachten, ihre Resonanz in der zeitgenössischen Presse und privaten Quellen aufzuspüren und einen Einblick zu gewinnen, wie diese und andere Vorfälle des Ausschlusses damals im tschechisch- und auch deutschsprachigen Umfeld verstanden wurden; besondere Aufmerksamkeit sollte dabei beispielsweise Josef Jireček gewidmet werden – dem Vorsitzenden von „Svatobor“ in den Jahren 1875–1888 und spätestens ab 1850 auch Vertreter der niedrigeren und höheren Ebenen der Wiener Verwaltung.

Der Herausbildung der Sprachpraxis im Rahmen ausgewählter Institutionen widmen sich im Weiteren Martina Niedhammer, Jitka Jonová, Tamara Scheer und Mirek Němec; die Bereiche, die die Autoren in den Blick nehmen, reichen dabei (in ihrer symbolischen wie praktischen Bedeutung) wesentlich von den Sphären der internen, institutionellen Kommunikation in die breite Gegend des öffentlichen Raums hinaus. M. Niedhammer befasst sich mit den „nationalen Implikationen“ der linguistischen Forschung, die von der programmatisch bilingualen Königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften unterstützt wurde (mit einem kurzen Ausflug zur Rolle der Organisation im Handschriftenstreit), J. Jonová behandelt den Wiederhall nationaler Konflikte in den Debatten innerhalb der katholischen Kirche zu Beginn des 20. Jahrhunderts, T. Scheer

umreißt die sprachlichen Verhältnisse in der k. u. k. Armee zwischen 1867 und 1914. Aus einer symbolischen Momentaufnahme aus Weiners *Třásničky dějinných dnů* [Fransen der Nationalgeschichte] (der tschechische Erzähler in der für die Deutschböhmen so bedrückenden frühen Nachkriegszeit beendet das Gespräch mit seinem Bekannten, einem Deutschen, solidarisch mit einem Abschiedsgruß auf Deutsch) entwickelt M. Němec seine Ausführung zu den politisch-didaktischen Diskussionen, die nach dem Ersten Weltkrieg auf komplizierte Weise – zwischen den Thesen über die Notwendigkeit einer „Entösterreichisierung“ und der Existenz einer großen deutschen Minderheit im gemeinsamen Staat – einen Platz für das Deutsche im System des staatlichen Unterrichts suchten. Im folgenden Teil des Bands erörtert Tilman Berger das „Narrativ“ der tschechischen Wörterbuchtradition, die (angefangen mit Dobrovskýs Schlussfolgerungen) das protestantische Werk, hauptsächlich Komenskýs, in den Mittelpunkt stellt, zu Lasten der Leistungen, die aus den katholischen Kreisen hervorgegangen waren (einer „barocken“ Lexikographie). Nachfolgend untersucht Jan Surman die Besonderheiten der Entwicklung einer tschechischsprachigen naturwissenschaftlichen Terminologie und K. H. Ehlers die ideologischen und geopolitischen Zusammenhänge der deutschen Dialektologie in den 1920er und 1930er Jahren.

Im dritten Teil des Bands kommt Václav Petrbock auf das von M. Nekula thematisierte Gebiet zurück; er liest Schauers Essay *Unsere zwei Fragen* (abgedruckt Ende 1886 in der Wochenschrift *Čas* [Zeit]) neu, jenen Text, der durch Infragestellung des Tschechischen als Vehikel der nationalen Existenz pathetischen Widerstand hervorrief; Schauer ist für ihn der erste aus einer im Weiteren vorgestellten Reihe von Persönlichkeiten, für die 1860–1890 ein Dasein an der (deutsch-tschechischen) Sprachgrenze typisch war, d. h. von (was die Loyalitäten angeht) mehrdeutigen, oft im tschechischsprachigen Umfeld verschmähten Persönlichkeiten. Frank Henschel skizziert die sprachlichen und nationalen (ungarisch-deutsch-slowakischen) Verhältnisse der letzten Jahrzehnte der Monarchie in Košice (Kaschau), Detlef Brandes behandelt die NS-Sprachenpolitik als Germanisierungsmaßnahme im Protektorat, Frauke Wetzel und Sandra Kreisslová greifen die sprachlichen Konsequenzen der tschechoslowakischen Wirklichkeit nach 1918 auf – den Trend zur „Entdeutschung“ und „Tschechisierung“ von Ortsnamen bzw. die Entwicklung sprachlicher und nationaler Präferenzen unter den Angehörigen der verbliebenen deutschsprachigen Bevölkerung in den Nachkriegsjahrzehnten.

Der Schlussteil richtet seine Aufmerksamkeit auf die östlichsten Gebiete des „mitteleuropäischen“ Raums. Georg Melika stellt Transkarpatien als einen sprachlich, ethnisch und daher auch kulturell sehr unterschiedlichen und gleichzeitig verknüpften Ort vor; Hermann Scheuringer gibt eine Übersicht über die Siedlungsgeschichte von „Karpatenrussland“, worauf er die Stellung des Deutschen und deutscher Schulen in diesem Raum zwischen 1919 und 1938 untersucht. Für den gleichen Zeitraum analysiert Nataliya Golovchak das Repertoire und die Wahl von Namen (und ihrer Varianten) in der deutschen Bevölkerung der „Karpato-Ukraine“, mit der Lage der dortigen deutschen Minderheit und der sprachlichen Ausrichtung ihres Lebens befasst sich auch Barbara Neuber, die ihre Sondierung (ähnlich wie Sandra Kreisslová im Falle des tschechoslowakischen Gebiets) bis in die 90er Jahre des 20. Jh. weiterführt. Klaus Buchenauers Aufsatz, in dem die Begriffsbildung der „russinischen“ Identität, bzw. ihrer kulturpolitischen und fachlichen Festigung, spannend dekonstruiert wird, ist ein geeigneter Epilog.

Es schreibt: Ladislav Futtera (26. 10. 2015)

Im Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften erscheint demnächst der letzte Band einer umfangreichen kommentierten Bibliografie mit dem Titel **Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz**. Autorin des mehrbändigen Werks (welches im Rahmen des bereits in den 1980er Jahren begonnenen monumentalen Projekts „Wiener Vormärz-Slavica“ entstand) ist Gertraud Marinelli-König vom Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. War der erste, 2011 veröffentlichte Band auf Literatur ausgerichtet, so folgten 2013 die Bereiche Sprachwissenschaft, Philosophie, Geschichtsschreibung und Bildungseinrichtungen und im darauffolgenden Jahr ein Band zum Thema Kunst. Der für dieses Jahr angekündigte vierte und letzte Teil wird Religion, Recht, Landeskunde, politische Ökonomie und Naturwissenschaften zum Gegenstand haben.

Die Arbeit basiert auf ausgiebigen und gründlichen Recherchen in Wiener Zeitschriften der Vormärzzeit, und zwar sowohl in Fachperiodika als auch in Zeitschriften für ein breiteres Publikum, wobei die Vormärzzeit hier nicht erst mit dem Wiener Kongress beginnt, sondern – was vor allem in Bezug auf die böhmischen Länder zu begrüßen ist – bereits mit dem Jahr 1805. Berücksichtigt wird daher auch die Spätphase der napoleonischen Invasion, die im mitteleuropäischen Raum (quasi als Verteidigungsmechanismus) ein erhöhtes Interesse an den einzelnen nationalen Kulturen, Literaturen und Sprachen hervorrief. Die Bände enthalten nicht nur eine Auflistung grundlegender bibliografischer Daten zu den nach Themenkreisen geordneten Zeitschriftenartikeln, sondern zumeist auch ein kurzes Regest, mitunter sogar ein Zitat ausgewählter Passagen aus dem jeweiligen Artikel. In gewissem Maße ist die Arbeit daher auch als Quellenedition verwendbar.

Obgleich das rezensierte Werk Teil eines primär slawistisch ausgerichteten Projekts ist, sind sein erklärter Forschungsgegenstand die geografisch definierten böhmischen Länder, aufgefasst als heterogener Raum, in dem tschechische, deutsche und jüdische Traditionen einander durchdringen (Bd. I, S. VIII). Berücksichtigt wird somit auch die Reflexion des deutschsprachigen Schaffens. Die Arbeit bietet daher ein breites Anwendungsspektrum, nicht nur für die bohemistische, sondern auch für die germanistisch ausgerichtete Forschung. Und auch (Kultur-) Historiker kommen auf ihre Kosten: Aus der Menge zusammengetragener Materialien kann man sich ein Bild von den Kontakten zwischen der Hauptstadt und einem der Teile der Habsburgermonarchie machen.

Sehr leserfreundlich ist die Veröffentlichung von Teilregistern zu den einzelnen Bänden auf den **Webseiten** der Publikation (ein Gesamtregister in gedruckter Form wird erst im letzten Band erscheinen). Der vielleicht einzige Vorwurf, den man der sonst in jeder Hinsicht nützlichen Arbeit machen könnte, ist nämlich eine gewisse Zersplitterung thematisch verwandten Materials. Dieses ist zuweilen auf verschiedene Kapitel eines Bandes verteilt (so enthält z. B. das Kapitel *Böhmische Stoffe* nur Rezensionen zu Werken von nicht aus den böhmischen Ländern stammenden Autoren, böhmische Stoffe in Werken einheimischer Autoren sind im Kapitel *Nachrichten über Schriftsteller* zu suchen), mitunter ist es auch quer über mehrere Bände hinweg aufgefächert (Franz Grillparzer und seiner Bearbeitung böhmischer Stoffe ist ein separater Artikel im ersten Band gewidmet, weitere Passagen sind ihm am Ende des dritten Bandes in einem Kapitel zum Theater eingeräumt; in ähnlicher Weise führt der zweite Band Artikel über historiografische Arbeiten zur Landesgeschichte an, während die Geschichte einzelner Regionen, Städte etc. erst in Band vier Berücksichtigung

findet). In Anbetracht des wirklich umfangreichen Materials, das hier zusammengetragen wurde, ist eine solche Gliederung verständlich. Dennoch schiene es mir zur Orientierung des Lesers förderlicher, das Material weitestgehend in Form eines Lexikons anzuordnen (wie z. B. im umfangreichsten Kapitel des ersten Bandes, das in alphabetischer Reihenfolge Artikel zu einzelnen Schriftstellern aus den böhmischen Ländern enthält) statt in zahlreichen thematisch eng definierten Subkapiteln. So ist zum Beispiel das Kapitel zur Geschichtsschreibung in die Teilgebiete Quellen, allgemeine und spezielle Geschichte, allgemeine Historiografie, Archäologie und Numismatik unterteilt, gesondert behandelt werden auch bestimmte Themen der böhmischen Geschichte (Herrscher, Adel, Geschichte der Juden, aber auch der Hussitismus, der Dreißigjährige Krieg u. a.). Die Namen einiger Historiker (z. B. Ignaz Cornova oder František Palacký) sind in mehreren Kapiteln angeführt, am Anfang eines Subkapitels zu einzelnen Themen der böhmischen Geschichte wird dann jedoch ausdrücklich angemerkt, dass Verweise auf bestimmte Werke, die thematisch diesem Kapitel zuzuordnen wären, bereits in anderen Kapiteln zu finden sind.

Die Arbeit gibt unter einem bislang kaum beachteten Aspekt Einblick in die Zeit der Verfeinerung und allmählichen Emanzipation der einzelnen Nationalkulturen, die jedoch im Vielvölkerstaat der Habsburgermonarchie bis dahin nicht abgegrenzt nebeneinanderstanden, sondern durchlässig füreinander waren. Aus den Quellen wird deutlich, dass es zwischen Wien und den böhmischen Ländern rege kulturelle Kontakte gab: Die Wiener Zeitschriften nahmen unter anderem regelmäßig Notiz vom Programm der Prager Theater und veröffentlichten auch Rezensionen zu tschechischsprachigen Aufführungen. Und neben dem Interesse an literarischen Aktivitäten reagierte die Wiener Presse auch auf Publikationen zur bohemistischen Sprachwissenschaft. Gleiches gilt in Bezug auf die kulturelle Durchdringung der beiden in Böhmen beheimateten Landessprachen. Zahlreiche Artikel stammen von Autoren aus den böhmischen Ländern, die über die Erfolge einer gesamtböhmischen (Landes-) Kultur berichten. So schließt z. B. Uffo Horn, der im März 1838 den ersten Band von Palackýs *Geschichte von Böhmen* rezensierte, seine Beurteilung mit dem begeisterten Ausruf: „Der Lohn, den die Ehrenmänner Palacky, Safarick, Jungmann u. A. zu hoffen haben, ist die freudige Anerkennung der Mit- und Nachwelt – möge ihnen diese von Allen so treu und lauter zu Theil werden, wie von mir, dessen Stolz es ist, ein Böhme zu sein!“ (II, S. 133). Der These Moritz Csákys, der Mitteleuropa als „historischen Kommunikationsraum“ (I, S. XIII) bezeichnet, kann somit sicherlich zugestimmt werden.

Rein quantitativ lässt sich sagen, dass die Aufmerksamkeit der Wiener Zeitschriften – verständlicherweise – vornehmlich deutschsprachigen Autoren galt. So wurden z. B. Moritz Hartmann mehr Artikel gewidmet als Josef Kajetán Tyl, Karl Egon Ebert mehr als Boleslav Jablonský etc. Doch auch das tschechischsprachige Schaffen blieb nicht unbeachtet und wurde größtenteils mit Sympathie bedacht. So findet man hier z. B. eine der warmherzigsten Reaktionen auf Máchas *Máj*. Im Unterschied zu der mehrheitlich vorsichtigen bis ablehnenden tschechischen Resonanz bezeichnet der Rezensent der Zeitschrift *Oesterreichisches Morgenblatt* in der Ausgabe vom 22. Juni 1836 das Poem als eine „bisher noch unbekannte Blume, die ein angehender Literator im gegenwärtigen Jahre seiner vaterländischen Flora schenkte, und deren Duft sich weithin verbreiten möge“ (I, S. 380). Die Wiener Publizistik vertrat die Idee eines einheitlichen Vielvölkerstaates, der sich den separatistischen Tendenzen in den einzelnen Ländern des Staatengebildes entgegenstellte, gleichzeitig machte sie sich jedoch auch die kulturellen Unterschiede zwischen den einzelnen Staatsgebilden bewusst und begrüßte – allerdings im Bewusstsein der eigenen Übermacht – den kulturellen Fortschritt in den Randgebieten der Monarchie. Moritz Csáky spricht direkt von einer „koloniale[n] Attitüde des Zentrums der Peripherie gegenüber“ (III, S. 8). Bereits der Rezensent von *Máj* würdigte Máchas Werk als Beispiel für das Wirken einer „slawischen

Muse“ (I, S. 380). Und Verständnis wurde auch den loyalen Äußerungen des böhmischen Landespatritismus zuteil. Großer Aufmerksamkeit erfreute sich Anton Veiths Projekt zur Errichtung eines Slavín – eines „große[n] böhmische[n] National-Denkmal[s]“ (III, S. 314) bei Liběchov, wo Skulpturen der Könige Přemysl Otakar II., Jiří von Podiebrad, aber auch Rudolfs II. aus dem Hause Habsburg in einer Reihe nebeneinander stehen sollten, wobei „Huß und Zizka [...] vorerst einer spätern Zeit vorbehalten“ seien (III, S. 314). Interessant zu beobachten sind jedoch auch die Unterschiede zwischen den böhmischen Ländern und Wien: Während die Aufführung von Franz Grillparzers Drama *König Ottokars Glück und Ende* in Böhmen einen Sturm der Entrüstung hervorrief, belegen Auszüge aus Rezensionen in überzeugender Weise, dass das Stück vom Wiener Publikum begeistert aufgenommen wurde (III, S. 418–421).

Bereits diese wenigen Beispiele illustrieren das umfassende Potenzial der vorgestellten Materialsammlung. Die breit und interdisziplinär angelegte Arbeit ist in der Forschung zu den böhmischen Ländern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts vielseitig anwendbar. Die zusammengetragenen Materialien zeugen insbesondere von der Stellung der tschechisch- wie deutschsprachigen Kultur der böhmischen Länder innerhalb der Habsburgermonarchie. Anhand dieses Materials ist es möglich, ein weitaus plastischeres Bild der tschechischen Nationalen Wiedergeburt zu zeichnen und auf bislang meist unbeachtete Quellen zurückzugreifen.

Übersetzung: Ilka Giertz

Es schreibt: Jan Budňák (9. 11. 2015)

Über den Kanon

Die zweisprachige, in einem deutschen Original- und einem tschechischen Übersetzungsband herausgegebene *Anthologie der deutschmährischen Literatur* (Hgg. Lukáš Motyčka und Barbora Veselá, UP Olomouc 2014) ist eine weitere Veröffentlichung der Arbeitsstelle für deutschmährische Literatur am Lehrstuhl für Germanistik der Philosophischen Fakultät der Palacký-Universität Olmütz. Die Arbeitsstelle selbst braucht nach über fünfzehn Jahren reger Tätigkeit wohl nicht mehr eigens vorgestellt zu werden; ihr Anteil an der Resuszipation, Rekonvaleszenz und Renässanz nicht nur der deutschmährischen Literatur, sondern auch der deutschen Literatur aus Prag bzw. Böhmen ist hinlänglich bekannt. In den letzten Jahren zielt die Arbeitsstelle unter der Leitung von Lukáš Motyčka mit ihrer Aktivität verstärkt auf eine breitere Leserschaft ab, und zwar auch auf die tschechische (vgl. die zweisprachige Auswahl aus dem Werk von Roman Karl Scholz, die kürzlich veröffentlichten tschechischen Übersetzungen von Erzählungen E. Schicks und K. H. Strobls oder die ansehnliche Reihe literarischer Rundfunksendungen). Mit dieser *Anthologie* eröffnet sie die Frage nach der Arbeit am Kanon der deutschmährischen Literatur. Für den Hauptverdienst der *Anthologie* halte ich, dass sie die deutschmährische Literatur weder ‚ethnologisch‘ als Texte über Menschen und Landschaft, noch literaturhistorisch – „Der Autor und seine Zeit (in Mähren)“ – präsentiert, sondern einen selbstbewussten literarisch-ästhetischen Weg zur Erkundung ihres Gegenstandes ein- und vorschlägt.

Die HerausgeberInnen der *Anthologie* sind sich wohl bewusst, dass sie mit diesem Buch Neuland betreten, dessen Koordinaten sie in der Einleitung durch Überlegungen über das Wesen der Anthologie als literarischer Gattung explizit bestimmen. Gleich zu Beginn nehmen sie den potentiell vorschnellen RezensentInnen und LeserInnen elegant den Wind aus den Segeln („Nichts ist einfacher für einen Rezensenten, als seine treffliche Kenntnis in Sachen Literatur dadurch zu belegen, dass er die Unkenntnis des Anthologisten bloßstellt durch den Nachweis von unentschuldbaren Lücken, von unverzeihlichen Missgriffen in der Auswahl der versammelten Texte oder Autoren“, lautet ein Teil des Mottos von Dietger Pforte) und fordern sie dadurch vor allem zum Nachdenken über die Intentionalität der hier getroffenen Auswahl auf, die allerdings in keiner Hinsicht zum „Beweismaterial“ degradiert werden soll (S. 10).

Welche Auswahlkriterien kommen hier also zur Anwendung? Die *Anthologie* umfasst 34 kürzere Texte von 27 AutorInnen. Dieser Umfang sichert ihr den gewünschten „Repräsentationsstatus“ (S. 15). Repräsentativität wird auch hinsichtlich der literarischen Gattungen angestrebt. Alle ausgewählten Texte sind Prosatexte, die aber ein breites Gattungsspektrum abdecken: Es handelt sich z. B. um Reisereportagen (Karl Wilhelm Fritsch), autobiographische Berichte (Jakob Julius David), Aphorismen (Marie Knitschke), Anekdoten (Eduard Kulke) oder Essays (Robert Musil). Die meisten Texte sind kürzere Prosaskizzen, Erzählungen und Novellen. Die HerausgeberInnen schränken die Auswahl „aus praktischen Gründen“ (S. 17) auf Texte aus dem 19. und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts ein. Darüber hinaus wurden in die *Anthologie* nur bisher noch nicht übersetzte Werke aufgenommen. Das ist, in Kombination mit dem primär ästhetischen Anspruch der *Anthologie*, die außerdem einen „nicht selbstverständlichen Gegenstand“ (Ingeborg Fiala-Fürst) vorstelle, sicherlich eine kühne Strategie, die jedoch (zumindest fürs Fachpublikum) auch sehr wirksam ist. Sie wirft allerdings auch die Frage auf, ob

Anthologien *gänzlich* an kanonischen Texten vorbei konzipiert werden können. Durchaus, lautet die hier vorgelegte Antwort, nämlich als Anthologien „unter dem Kanon“, als Archäologie neuer Namen, und zugleich „über dem Kanon“, als Freilegung neuer, vielleicht ästhetisch gehaltvoller Dimensionen bekannter Namen. Die meisten Texte stammen indes aus der frühen Moderne der Jahrhundertwende und der klassischen Moderne der Zwischenkriegszeit, wodurch auch die von der Forschung gesetzten Akzente bestätigt werden.

Die zweite Gruppe der Auswahlkriterien, die der *Anthologie* zugrunde liegen, lässt sich also auf die Absicht der HerausgeberInnen zurückführen, eingefahrene Muster in der Wahrnehmung der deutschmährischen Literatur zu ignorieren. Zum Beispiel vernachlässigen sie konsequent den Bekanntheitsgrad des jeweiligen Autors bzw. der jeweiligen Autorin. In der *Anthologie* sind somit die bekannten AutorInnen des „mährischen Triumvirats“ aus der Zeit um 1900 (Ebner-Eschenbach, Saar, David) oder der weltberühmte Robert Musil neben Eduard Kulke, dem Autor von Ghettogesichten aus Nikolsburg, zu finden. Die *Anthologie* beinhaltet ferner auch Texte von AutorInnen, die deutlich politisch links (Sommer) oder umgekehrt „national oder nationalistisch“ gesinnt sind (Stauf von der March) bzw. sogar solche, die sich im Sinne des NS-Regimes betätigt haben (Strobl). Dadurch korrigieren sie die häufige „Exkommunikation derjenigen Autoren aus dem Reich der sog. schönen Literatur, die sich mit dem totalitären nationalsozialistischen Regime einließen oder sogar als dessen aktive Anhänger auftraten“ (S. 16). Die HerausgeberInnen erklären diese Entscheidung überzeugend als Kritik an der Tendenz, „das Werk eines Autors ausschließlich durch das generalisierende Prisma einer politischen Doktrin einzuschätzen, mit der der Dichter in Berührung kam“ (Ebd.).

Die Gattungsverschiedenheit der ausgewählten Texte, die Nebeneinanderstellung kanonischer und unbekannter AutorInnen oder die bedacht gewählte Vertretung der einzelnen literaturhistorischen Epochen des 19. und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts sind für die HerausgeberInnen der *Anthologie* keine unzusammenhängenden Parameter. Diese Teilaspekte sind vielmehr vom Hauptgestaltungskriterium der *Anthologie* abgeleitet, das durch das „Kriterium der literarischen Qualität, der Vielschichtigkeit der Texte“ (S. 13) gegeben ist. Diese lakonische Formulierung mag vielleicht für tschechische GermanistInnen nicht überraschend sein (obgleich auch dies wohl nicht en bloc behauptet werden kann); für die meisten anderen LeserInnen stellt sie aber auf jeden Fall eine Art Denkanstoß dar. Bis zu welchem Grade sie sich mit dieser Formulierung identifizieren können, ist eine andere Frage. Klar ist allerdings, dass wir hier Zeugen eines Gründungsaktes sind, mit dem die deutschmährische Literatur, die noch heute pauschal als ‚Provinzliteratur‘ abgewertet und durch ideologische Label etikettiert wird, als ästhetischer Gegenstand konstituiert wird, der Anspruch auf das Interesse der tschechischen Öffentlichkeit erheben kann. Ich will hinzufügen, dass es mir bei der Lektüre der in die *Anthologie* aufgenommenen Texte schwerfällt, diesen Gründungsakt lediglich als eine Behauptung herunterzuspielen: So erreichen z. B. die expressionistischen Texte von Karl Brand und Elisabeth Janstein – einmal durch unterbrochene Aufschreie, einmal durch stille, aber nicht weniger aufwühlende Bilder – eine hohe künstlerische Intensität, wobei der allegorische, aktivistische Expressionismus der Erzählung von Leopold Rochowanski (*Wiewennja*) die Ausdrucksvielfalt ergänzt, die sich in dieser Richtung unter den deutschmährischen AutorInnen ausgebildet hat. Ähnliche Belege für die Berechtigung ihrer ästhetischen Kriterien bietet die *Anthologie* in Fülle. Es genügt z. B. ein Blick auf die aufgenommenen Texte des ‚mährischen Realismus‘ oder des Naturalismus.

Zielt das Auswahlkriterium der literarisch-ästhetischen Qualität, nach der sich die *Anthologie* richtet, eher auf eine (breitere) Leserschaft ab, ist die *Anthologie* hinsichtlich der Arbeit am Kanon der deutschmährischen Literatur auch für Insider anregend und innovativ. Deutlich tritt die Bestrebung der HerausgeberInnen um eine Kanonerweiterung im Falle der bekannten AutorInnen hervor, und zwar um ihre ‚nicht-mährischen‘ Texte. Mährische AutorInnen werden hier also nicht als ‚Autoren mährischer Themen‘ repräsentiert, sondern in erster Linie als eigenständige künstlerische Persönlichkeiten. Dies gilt beispielsweise für Jakob Julius David, der hierzulande fast ausschließlich als Autor von mährischen Dorfgeschichten (auch analytisch) behandelt wird. In der *Anthologie* ist er dagegen mit einem seiner letzten Texte (*Halluzinationen*) vertreten, in dem mit überwältigender Sachlichkeit die unmittelbaren Wahrnehmungen und Reflexionen des an Tuberkulose sterbenden Schriftstellers aufgezeichnet sind. Eine ähnliche Tendenz lässt sich auch bei der Textauswahl von Ferdinand von Saar (*Dissonanzen*) oder Ernst Wolfgang Freißler (*Kitty*) erkennen. Das heißt aber selbstverständlich nicht, dass in der *Anthologie* die mährische Thematik ganz übergangen würde (vgl. die Texte von Fritsch, Kulke, Stauf von der March, Spunda).

Je präsenter die HerausgeberInnen der *Anthologie* bei der Auswahl von AutorInnen und deren In-Szene-Setzung durch die getroffene Textauswahl sind, desto auffälliger ist ihr Verzicht auf die ‚Regie‘ des Bandes, auf eine bestimmte Anordnung oder Gruppierung der Texte. Die *Anthologie* ist – ohne dass dies im Vorwort angesprochen würde – weder chronologisch (Geburts-, Veröffentlichungsdaten) noch im weiten Sinne kulturhistorisch (Epochen, Gattungen) oder thematisch (etwa ‚Mensch und Landschaft‘, ‚Mit- und Nebeneinanderleben‘) gegliedert. Das einzige Gliederungskriterium ist die rein alphabetische Anordnung der Texte nach dem Namen der AutorInnen. Dieses ‚Lockern der Zügel‘ wirkt sich auf Einiges positiv aus, provoziert aber auch mindestens die Frage nach der Kohärenz des Gegenstandes der *Anthologie*, nämlich der deutschmährischen Literatur. Diese wird hier, im Einklang mit weiteren Arbeiten der Olmützer Arbeitsstelle, als die Summe von AutorInnen gesehen, die „entweder in Mähren geboren wurden oder einen starken literarischen Bezug zu diesem Territorium besitzen“ (S. 10), der in der Regel von einem längeren Aufenthalt in Mähren herrührt. Diese Frage stellt sich dringend bereits bei dem Autor, durch den die *Anthologie* aufgrund der alphabetischen Anordnung eröffnet wird, nämlich bei dem expressionistischen Dichter und Prosaisten Karl Brand (1895–1917). Brand wurde in Witkowitz geboren, seine Familie zog jedoch schon 1896 (S. 21) nach Prag. Dort verbrachte Brand den größten Teil seines kurzen Lebens. Die *Anthologie* sagt also – meines Erachtens realistisch –, dass ihr Gegenstand ein heuristischer (Krappmann) ist und zu einer ‚harten‘ Gliederung oder Abgrenzung nicht taugt. Der Akzent wird auf die künstlerische Individualität der AutorInnen verschoben, die dann jedoch eher ‚Autoren aus Mähren‘ als ‚mährische Autoren‘ sind.

Der Kanon einer bestimmten Literatur kann nicht ohne Berücksichtigung der LeserInnengruppe beschrieben werden, für die er gilt oder gestaltet wird. Die Olmützer *Anthologie der deutschmährischen Literatur* ist ein Buch, das – je nach Rezipientengruppe – den Kanon dieser Literatur begründen, überschreiben oder differenzieren kann. Auf alle Fälle gilt aber, dass dies bei dem hier besprochenen Buch mit viel literarischem Wissen und Geschmack getan wurde, dass nämlich der literarische Gegenstand immer primär als ein künstlerisches Objekt erscheint.

Es schreibt: Tilman Kasten (23. 11. 2015)

Als H. G. Adler Anfang des Jahres 1947 nach Großbritannien einreiste, traf er dort – genauer in London – auf Elias Canetti und Franz Baermann Steiner. Die drei Persönlichkeiten verbanden freundschaftliche Beziehungen, die mehrere Jahre bzw. Jahrzehnte zurückreichten. Während Adler und Steiner bereits seit Kinder- und Jugendtagen enge Freunde gewesen waren, lernten sich Adler und Canetti 1937 bei einem Aufenthalt des zu dieser Zeit noch in Wien lebenden Autors in Prag kennen; im selben Jahr stellte wiederum Adler den Kontakt zwischen Canetti und Steiner in Wien her. In der Zeit des Exils knüpften Canetti und Steiner an diese Verbindung an und traten in einen spannungsreichen intellektuellen Dialog, der nach 1947 um Adler als weiteren Gesprächspartner bereichert wurde. Ihr literarisches, publizistisches und im Falle von Adler und vor allem Steiner (der von 1949 bis zu seinem Tod 1952 in Oxford Sozialanthropologie lehrte) auch wissenschaftliches Schaffen stand ganz im Zeichen der Erfahrungen des Exils sowie des Holocausts (Adler überlebte die Internierung in mehreren Lagern und verlor 18 nahe Angehörige, darunter seine Ehefrau). Zudem entwickelte es sich oftmals in einem von Anlehnung und Abgrenzung charakterisierten wechselseitigen Austausch. Neben den persönlichen Beziehungen verbanden die Autoren auch gemeinsame thematische Interessen – etwa die Frage, wie die Shoah zu denken sei, sowie anthropologische Fragestellungen. Neben literarischen Werken sind als zentrale Texte in diesem Zusammenhang etwa Adlers *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft* (1955), Canettis *Masse und Macht* (1960) sowie Steiners wissenschaftliche Schriften und Aufzeichnungen zu nennen.

Auf diese lebensweltlichen und thematischen Verbindungslinien zwischen den Autoren weisen die Herausgeber Jeremy Adler und Gesa Dane des mit **Literatur und Anthropologie. H. G. Adler, Elias Canetti und Franz Baermann Steiner in London** (Göttingen: Wallstein Verlag 2014) betitelten und auf eine 2013 in Berlin abgehaltene Tagung zurückgehenden Sammelbandes hin. Zwar werden die im Titel genannten thematischen, lokalen und personellen Verknüpfung von den Herausgebern eingangs näher beschrieben, die in dem Band versammelten 14 Beiträge entsprechen allerdings nur zum Teil der geweckten Lesererwartung. Hinzu kommt, dass der Begriff der Anthropologie auch in den folgenden Aufsätzen nicht systematisch reflektiert wird (etwa: Anthropologie als wissenschaftliche Methode, literarisches Thema oder literarisch-interdiskursive Referenzgröße?), weshalb es letztlich schwerfällt, den Band als Ganzes in den Blick zu nehmen und auf den skizzierten Themenkomplex hin zu befragen. Beiträge ohne unmittelbaren Bezug zum Bandtitel legen etwa Carol Trully, Katrin Kohl, Ruth Vogel-Klein, Barbara Hahn und Heidi Thomann Tewarson vor.

Den engeren fachgeschichtlichen Kontext der Sozialanthropologie und Ethnologie berücksichtigen die Studien von Peter Filkins, Erhard Schüttpelz, Jeremy Adler und Richard Fardon. Filkins geht von einer Bemerkung Adlers aus, der zufolge er als Internierter in Theresienstadt „gleichzeitig als zuschauender Beobachter und doch als gewöhnlicher Gefangener“ (S. 83) gelebt habe. Diese Erfahrung reflektierten seine Texte insofern, als sich in deren erzählerischer Gestaltung „dual roles of witness and observer“ (S. 91) identifizieren ließen. Filkins legt dar, dass sowohl die literarischen Texte Adlers als auch seine Studie über Theresienstadt durch ein Changieren zwischen wissenschaftlicher Perspektive und ästhetischem Gestaltungswillen sowie zwischen subjektivem Erleben bzw. subjektiver Anteilnahme und objektivierender Distanznahme charakterisiert seien. Eine wichtige

Ursache für diese komplexe Doppelperspektive sieht Filkins zum einen in Adlers (durch Steiner vermittelte) Kenntnis der Methode der teilnehmenden Beobachtung, wie sie von Bronisław Malinowski entwickelt wurde. Zum anderen beschreibt Filkins jenen doppelten Blick auch als eine Strategie, mit welcher Adler einer psychischen Absorbierung durch die eigenen leidvollen Erfahrungen sowie einer Verabsolutierung seines Leidens (angesichts noch schlimmerer Lebensschicksale) vorbeugen wollte. Filkins gelingt es deutlich zu machen, auf welche Weise Adler so zu seiner spezifischen Form literarisch-wissenschaftlicher Zeugenschaft findet. Schüttpelz untersucht die wechselseitigen Bezugnahmen und die Auseinandersetzungen Adlers, Canettis und Steiners, die sich in deren sozialtheoretischen Schriften in Bezug auf die Frage nach den Entstehungsbedingungen von Sklaverei feststellen lassen. Wie bei Adler der Begriff der „Staatsklaverei“ begründet wird, wie dieser durch Steiners wissenschaftliche Schriften (seine Dissertation war dem Thema gewidmet) beeinflusst worden war und inwiefern Canetti in *Masse und Macht* die Thesen der Freunde (v. a. diejenigen Steiners) aufgriff und zugleich darum bemüht war, deren historisch und rechtsgeschichtlich fundierte Kategorisierungen durch eine „politische Zoologie der Sklaverei“ (S. 173) aufzubrechen – all diesen Fragen widmet sich Schüttpelz. Gerahmt wird seine Darstellung durch die Beobachtung, dass Adler der Versklavung der Juden in Lagern den „Auszug aus Ägypten“ (d. h. in die Freiheit) gegenüberstelle und damit ein jüdisches Motiv aufgreife, das auch in den Schriften der beiden anderen Freunde „in vielen idiosynkratischen Variationen“ (S. 173 f.) auftrete. Fardon widmet sich dem wissenschaftlichen Vermächtnis Steiners, das über die Prämissen und Erkenntnisinteressen der Sozialanthropologie bzw. Ethnologie der 1940er/1950er Jahre hinausweise, aber ausgerechnet von Vertretern der Anthropologie in Oxford (Laura und Paul Bohannan, Mary Douglas) keine seiner Vielschichtigkeit angemessene Würdigung erfahren habe. Die Grundlage für Steiners wissenschaftliche Sensibilität sieht Fardon in seiner Herkunft und Sozialisation im multiethnischen Prag sowie seinen biographischen Erfahrungen der Folgezeit. Offensichtlich ist Fardons Text selbst wiederum als Kontrapunkt zum „verratenen Vermächtnis“ Steiners – so seine Formulierung in Anlehnung an Milan Kundera (S. 205) – zu verstehen. Jeremy Adler vergleicht H. G. Adlers (historisch und moralisch fundierte, auf die Konstruktion einer spezifisch deutschen Tradition abzielende) Reflexion des Begriffs „Masse“ mit Canettis transhistorischer Perspektive auf den Begriff, und in einem zweiten Schritt zeichnet er H. G. Adlers Kritik an Canettis Darlegung nach – es handelt sich um eine fundierte Verknüpfung von Werk-, Begriffs- und Ideengeschichte.

Drei weitere Aufsätze berühren anthropologische Fragestellungen ohne direkten Bezug zum engeren disziplinären Kontext. „Anthropologie“ ist hier offensichtlich im Sinne eines Rasonierens über die *conditio humana* zu verstehen. So geht Sven Kramer auf die Korrespondenz Adlers mit seiner späteren zweiten Ehefrau ein, die von einer Spannung zwischen der Erfahrung des Grauens und einem ausgeprägten Lebenswillen charakterisiert sei und in der Adler zudem die Rolle der Intellektuellen nach 1945 reflektiere. Manfred Voigts erörtert die Gottesvorstellung der drei Autoren vor dem Hintergrund von Oskar Goldbergs *Die Wirklichkeit der Hebräer* (1925). Mit der Apokalypse als Schreib- und Denkfigur beschäftigt sich schließlich Ulrich van Loyen.

Komplettiert wird der Sammelband durch zwei Texte, die Prager Lebenswelten fokussieren. Keine Bezüge zum Titel des Bandes weist Jörg Jungmayrs Versuch, eine überblicksartige Gesamtdarstellung des *Prager Kreis[es] um Max Brod* zu geben, die allerdings in vielerlei Hinsicht den aktuellen Forschungsstand nicht aufarbeitet und mit diskussionswürdigen Einordnungen verbunden ist (etwa bzgl. F. C. Weiskopfs, S. 305, Anm. 153). Hans Dieter Zimmermann rekapituliert Aspekte der Sozialgeschichte des Milieus der Prager deutschsprachigen jüdischen Literatur und vertritt – ähnlich wie Fardon – die These, dass

ein „anthropologische[r] Blick“ (S. 256) erst in der Prager Generation von H. G. Adler und Steiner (mit ihren spezifischen historischen Erfahrungen) zu erkennen sei; Vertreter der älteren Generationen seien hingegen ästhetischen, philosophischen, theologischen und politischen Überlegungen nachgegangen. Gerade hinsichtlich dieser auf den ersten Blick überzeugenden These hätte eine systematische Reflexion des Forschungsfeldes „Anthropologie und Literatur“ sicherlich zur historischen Vertiefung und Differenzierung des Befundes beitragen können. Berührt etwa Max Brods und Felix Weltsch' *Anschauung und Begriff* nicht auch anthropologische Aspekte im weitesten Sinne? Ließen sich nicht gerade in Kafkas Werken anthropologische Interessen als zentrales Moment ausmachen?

Abschließend kann ich meine eingangs formulierte Kritik an der thematischen Heterogenität des Bandes – auch wenn diese den für Tagungsbände oftmals typischen Entstehungsumständen geschuldet sein mag – nur wiederholen. Eine einleitende Erörterung der unterschiedlichen Zugriffsmöglichkeiten auf den Zusammenhang von Literatur und Anthropologie und eine entsprechende thematische Gruppierung der Beiträge hätten sicherlich zu einer Systematisierung der Ergebnisse und somit zu einer besseren Orientierung der Leser beigetragen.

Es schrieb: Paul Leppin (7. 12. 2015)

Vor wenigen Tagen, am 27. November, jährte sich der Geburtstag des Prager Schriftstellers Paul Leppin (1878–1945). In seiner kurzen Selbstbiographie, die anlässlich seines 60. Geburtstags in dem zweiten Band der Prager Rhapsodie (Das Antlitz der Mutter. Prag: Verlag Dr. Arthur Werner, 1938, S. 87–89) erschien, brachte er die Relevanz der Heimatstadt für sein Werk folgendermaßen auf den Punkt: „Mein tiefstes Erlebnis ist Prag geblieben. Sein Zwiespalt, sein Geheimnis, seine rattenfängerische Schönheit haben meinen dichterischen Versuchen immer aufs neue Antrieb und Inhalt gegeben“ (S. 89). Unglaublich umfangreich wäre die Liste, wollte man versuchen, all die lyrischen, prosaischen, dramatischen und essayistischen Texte Leppins anzuführen, in denen Prag eine Rolle spielt. Doch sehr wenige Titel wären heutzutage einem breiten Publikum bekannt, denn außer dem Roman Severins Gang in die Finsternis (München: Delphin-Verlag, 1914) und vereinzelt Gedichten wird selten etwas aus seinem Werk rezipiert. Dabei bergen gerade die zahlreichen Erinnerungsartikel, die er zu Lebzeiten in diversen Zeit-, Wochen- und Monatsschriften publizierte, beeindruckende Facetten des Lokalkolorits und den unschätzbaren Glanz einer vergangenen Periode, in der er „als Spaßmacher und ungekrönter König der Prager Bohème“ (S. 88) agierte. Und damit ist nicht lediglich – wie bei manchen anderen seiner Zeitgenossen – das deutschsprachige Prag gemeint. Leppin suchte Zeit seines Lebens Kontakt zu tschechischsprachigen Kollegen, schon in jungen Jahren hatte er begonnen, für deutsche Blätter tschechische Literatur zu rezensieren (z. B. Jungtschechische Litteratur. In: Die Gesellschaft, Jg. 15, 1899, Bd. 4, S. 74), wagte selbst Übersetzungen (z. B. ein Gedicht von Otokar Březina: Der Leib. In: Die Gesellschaft, Jg. 15, 1899, Bd. 2, S. 332) und war u. a. Mitarbeiter der Moderní revue. Es widerstrebte ihm, dass „sich die deutsche Schriftstellerkolonie auf dem feindlichen Boden der slawischen Stadt in spleeniger Eigenbrötelei [begrub]“ (Prag. Schriftstellerkolonien VII. In: Das literarische Echo, Jg. 21, 1918, H. 5, 1. 12., Sp. 274). Innerhalb des tschechischsprachigen Literaturbetriebs stieß er mit seinen Bemühungen vielfach auf Sympathie und Akzeptanz, wie z. B. folgende Zeilen aus dem Gruß an Paul Leppin von Fráňa Šrámek belegen: „Paul Leppin ist einer jener Deutschen, bei denen wir wahrlich nicht daran denken, es könnten zwischen den Völkern irgendwelche feindlichen Trennungszeichen existieren; das ehrt ihn“ (In: Prager Presse, Jg. 8, 1928, Nr. 328, 25. 11., Beilage Dichtung und Welt, S. 1).

Von der von Leppin stets ersehnten Nähe zwischen deutsch- und tschechischsprachigen Künstlern ist auch in dem nachfolgenden Essay Prager Bohème aus dem Jahr 1921 die Rede. Die Übersetzung ins Tschechische wurde von Milan Tvrđík eigens für einen zweisprachigen Gedenkabend angefertigt, der im April 2015 anlässlich der 70. Wiederkehr des Todestags Paul Leppins in Kooperation mit dem Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karls-Universität im Prager Literaturhaus deutschsprachiger Autoren stattfand. Leppins Text ist ursprünglich im ersten Jahrgang der Prager Presse erschienen (Nr. 48 vom 15. 5. 1921, Beilage, S. 1). Einigen der Namen, die er nennt, haftet mittlerweile – so wie dem seinen – eine Patina des Vergessens an, möge diese Wiederveröffentlichung daran kratzen!

jh

Prager Bohème

Wenn ich an die Zeiten zurückdenke, wo es in Prag so etwas wie eine deutsche Bohème gab, taucht vor allem der eigenwillige Kopf Alexander Moissis ins Licht. Jung, leidenschaftlich, genußfroh, war er nach kargen Jahren, die er als Sprachenlehrer, Teppichhändler und Gelegenheitsagent unter fremden Himmelsstrichen verbrachte, wagemutig in die bunte Welt des Scheins geflüchtet. Als Burgtheaterstatist nahm er entschlossen den Zufall beim Schopfe, avancierte über Nacht zum Charakterspieler auf der Landesbühne Angelo Neumanns in Prag. Die Jahre, die folgten, brachten die unvermeidlichen Krisen der Gärung, die ungebändigtes Temperament bisweilen ins Unbotmäßige steigerte.

Es war eine rauhbeinige Gesellschaft, die damals in den Kneipen und Weinschänken Altprags die Nächte vergeudete. Ohne die Zusammenhänge starker Prinzipien, ohne Zugehörigkeit, ohne gemeinsames Kunstmaß fanden sich alle in einer Art ekstatischer Lebensbejahung, die ihre unbürgerlichste Tugend war. Der Humor, der zum guten Teile in der Frechheit der Jugend wurzelte, lieh den Zusammenkünften Folie und Programm, der Dalles, ihr unentrinnbarer Begleiter, hielt abenteuerliche Radaulust auf einer erträglichen Linie. Da war Richard Teschner, der Maler weltfremder Begebenheiten, dessen Schlußrock und schweigsame Abgekehrtheit verstiegene Kunstakademiker zur Gefolgschaft begeisterte, Viktor Hadwiger, der im Schatten seines ungeheueren Schlapphutes lyrischen Verkündigungen ganz besonderen Formates nachsann und der später in Berlin verbittert und glückhungrig einen allzu frühen Tod gestorben ist. Da waren Aerzte und Lebemänner, Müßiggänger und Studenten, die der Drang nach Ungebundenheit, die Neugier nach Sensationen um die Tische gruppierte, wo aufgeplusterte Pose, geradezu Beredsamkeit ewigen Problemen den Hals brach, wo der Zigarettdampf über den Häuptionen verzückter Jünglinge sich bis zur Gloriole verdichtete.

In der Regel wurde dann einer von diesen Zaungästen der Bohème für den betreffenden Abend zum Mäzenas ernannt und hatte die Ehre, für die anwesenden Genies die Zechschuld zu begleichen. Bei Neulingen, die mit den Gepflogenheiten des Kreises noch nicht genügend vertraut waren, ergaben sich zuweilen unliebsame Widerstände, die ebenso schnell wie gebieterisch beseitigt wurden. Ich erinnere mich bei dieser Gelegenheit an eine hübsche Kaffeehausszene, bei welcher Moissi, der immer bei gesegnetem Appetite war, sich eben eine Portion delikaten Schinkens genehmigte. Ihm gegenüber saß ein schüchtern junger Mann, der schöngeistige Interessen vorsichtig hinter einem gepflegten Aeußern versteckte. Moissi, der vielleicht gerade deswegen vielverheißende Finanzkräfte in ihm vermutete, unterhielt den Korviten in verbindlicher Form mit vergleichenden Betrachtungen über Lebensmittelpreise. „Für diesen Schinken, den ich da esse,“ – dozierte er freundlich – „zahlen Sie zum Beispiel – –“ – „Ich?!“ – protestierte der Angestrudelte mit erschrockener Abwehr und sein Gesicht gab so deutlich einer plötzlichen Besorgnis Ausdruck, daß die Tischrunde prompt in ein amüsiertes Gejohle ausbrach. Moissis sprachkünstlerischer Versuchsballon wurde nachmals noch öfter belacht; ob der geängstigte Cavalier damals den Schinken wirklich berappte, ist mir seither allerdings aus dem Gedächtnis geraten.

Mit Gustav Meyrink, der damals noch sein Wechselstubengeschäft in der Prager Neustadt betrieb, mit Franz Zavřel und seinem phantastischen Anhang liefen wir später eines Tages urplötzlich im Hafen des Okkultismus ein. Für unsere geistige Verfassung, die in den weglosen Irrgründen vorhergegangener Jahre ziemlich bedenklich verbummelte, war dieser Seitensprung ins Reich der Grenzwissenschaften eine willkommene Anregung. Im eleganten Jungesellenheim Zavřels, der mit Schnäpsen und Zigaretten immer reichlich versorgt war, gab es jetzt endlose, bis zum Morgengrauen währende Geisterbeschwörungen,

Haschischséancen und magischen Hokuspokus, in dem unser betriebsamer Hauswirt zuweilen wirkliche Hexen beisteuerte, „mediumistische“ Kellnerinnen und Nähmamsellen; die sich vom Tischrücken im Finstern besonders pikante Episoden versprachen.

Mit dem Abgang Meyrinks und Zavřels nach ihren neuen Wirkungskreisen zerstob der Gespensterspuk, der trotz der methodischen Hartnäckigkeit der Beteiligten keine greifbaren Resultate gezeitigt hatte. Der ziellose Hedonismus gewann wieder die Oberhand. Egon Erwin Kisch räuberte in den Spelunken der Halbwelt, Ferdinand Onno, der jugendschöne Schauspieler, der nun schon seit Jahren am Wiener Volkstheater wirkt, ließ sein schwermütiges Temperament im Grundwasser unserer Freudigkeit treiben und war beim Pokulieren und Unfugstiften einer der Ueberschäumendsten. Ich denke noch jetzt mit großem Vergnügen an die hurtig improvisierten Vorstellungen der „Räuber“, die wir zu später Nachtstunde einem Publikum verschlafener Kaffeehausgäste zum Besten gaben und die die Begabung Onnos für die Regie der Grotteske reizvoll illustrierten. Max Oppenheimer, unser expressionistischer Gelbschnabel, gab mit hingebungsvollem Gemauschel den Spiegelberg. Amalia, die [er] in den Niederungen d[e]s Prager Nachtlebens jeweilig entdeckte, beanspruchte fünf Gulden als Spielhonorar.

Die stilvoll verdunkelte Weinkneipe „beim Dallago“ am Wenzelsplatze war in der Folge auch öfter Zeugin politischer Verbrüderungen. Tschechische Literaten, Maler und Theaterleute saßen in dem engen Raume friedlich auf derselben Bank mit ihren deutschen Kunstkollegen und vertrugen sich ausgezeichnet. Der tschechische Dichter Hladík, der Kabarettkönig Hašler, der jüngst verstorbene tschechische Erzähler Jan Osten, der liebenswürdige Khol, der gegenwärtige Dramaturg des Nationaltheaters, gehörten zu den beliebtesten Stammgästen des schönen Lokals, dem der Krieg, wie so mancher andern Idylle, ein hastiges Ende bereitete. Von der Bohème, deren Nachfahren in den letzten Friedensjahren bei Vater Dallago ihren vereinsamten Schoppen tranken, ist nicht mehr viel übrig geblieben. Die neue Generation, vom Zeitgeist zum Ernste erzogen, steht mit beiden Füßen in einem Leben, dem spielerischer Ueberschwang ebenso fremd bleiben müßte wie ihrer Kunst. Franz Werfel und sein[e] „Bande“, wie der Kaffeehausjargon seine zahlreichen Mitläufer bezeichnete, machte mit siegreichem Temperament kurz vor dem Kriege noch einmal die Nächte rebellisch. Mit ihm ist der Prager Bohème der letzte nachtfrohe Bekenner entschwunden; an den weinfeuchten Tischen, die vormals ihre unbestrittene Domäne bildeten, sitzen die Schieber und ihre Kokotten.

Es schreibt: Jan Mareš (21. 12. 2015)

Marek Waic gehört zweifelsohne zu den renommiertesten Forschern auf dem weit gefassten Gebiet der Geschichte von Sport und Sporterziehung. Im vergangenen Vierteljahrhundert erlangte er die Aufmerksamkeit des Fachpublikums vor allem als Herausgeber und Co-Autor von Sammelbänden. Stellvertretend für alle anderen seien hier genannt: *Český tramping 1918–1945* [Das Phänomen des Trampings in der Tschechoslowakei 1918–1945] (1992), *Sokol v české společnosti 1862–1938* [Der Turnverein „Sokol“ in der tschechischen Gesellschaft 1862–1938] (1996), *Tělesná výchova a sport žen v českých a dalších středoevropských zemích* [Sport und Sporterziehung der Frauen in Tschechien und anderen Ländern Ostmitteleuropas] (2003) oder *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu* [Deutsche Turn- und Sportvereine in den böhmischen Ländern und in der Tschechoslowakei] (2008).

Deswegen kann man seine Monographie *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace* [Sport und Sporterziehung im Dienste der tschechischen nationalen Emanzipation] (Praha, Karolinum 2013) auch als Versuch einer Bilanz seiner bisherigen Forschung sehen, vor allem, was die hier behandelte Epoche, die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts, anbelangt. Die Gesamtstruktur des relativ schmalen Buches mit knapp 180 Seiten ist durch eine gewisse Asymmetrie gekennzeichnet, denn gut die Hälfte des Bandes nimmt das Kapitel über sporterzieherische Bestrebungen des Sokol ein, des wohl wichtigsten tschechischen bzw. tschechischsprachigen Turnvereins jener Zeit. Die Darstellung erfolgt chronologisch und wird durch kurze Portraits großer Männer des Sokol (Jindřich Fügner, Miroslav Tyrš, Josef Scheiner, Jindřich Vaníček) ergänzt, die wiederum durch Unterkapitel zur Stellung der Frau innerhalb der Bewegung erweitert werden. Der Verfasser unternahm ebenfalls den Versuch, unterschiedliche Entwicklungen auf der Landesebene (Böhmen, Mähren, Schlesien) zu berücksichtigen. Doch die gegebenenfalls vorhandenen regionalen oder lokalen Unterschiede blieben größtenteils unbeachtet, was allerdings im Hinblick auf die heterogene Quellenlage und die komplizierte Heuristik durchaus nachvollziehbar ist. Dennoch ist die Auslegung insgesamt auf Prag zentriert, dies belegt zum Beispiel der Abschnitt über die Minderheitenpolitik des Sokol auf sogenanntem bedrohtem Gebiet, die aus dem Blickwinkel der finanziellen Anforderungen an die Mitglieder und nicht etwa aus der Perspektive der Zusammenarbeit mit konkreten Sokol-Vereinen dargestellt wird. Diesen Eindruck unterstreicht auch die narrative Struktur, die die Entwicklung der Turnbewegung als Abbild einer vom Zentrum aus gelenkten politischen Entwicklung sieht. Die Darstellung konzentriert sich auf organisatorische Veränderungen (wie zum Beispiel Satzung, Mitgliederzahlen, Bemühungen um organisatorische Vereinheitlichung), ohne dabei jedoch Spuren nationalistischer Argumentationen oder Politik zu berücksichtigen. Es werden lediglich wiederholt patriotische und emanzipatorische Bestrebungen betont, die allerdings nur zur Selbstbestätigung der Bewegung in ihrem Wachsen führten. Der Einfluss der Jahn'schen Turnbewegung wird zwar erwähnt, doch nur auf der allgemeinen Ebene dessen, wie beide Bewegungen die Aktivitäten der jeweils anderen verfolgten. Eine quantitative Analyse des symbolischen sowie semantischen Potenzials des Sokol fehlt komplett. So erfahren wir nichts über den Beitrag der Bewegung zur Herausbildung von nationalen Auto- und Heterostereotypen. Und genauso wenig wird der Frage nach der Rezeption dieser Bewegungskultur in der tschechischen medialen Öffentlichkeit nachgegangen sowie ihrer Entstehung von „unten“, zum Beispiel in Bezug auf das damalige Allgemeinwissen (Was ist der Körper? Wie funktioniert er? Warum dient Sport dem Einzelnen und dadurch auch der Nation?).

Der zweite Teil des Buches widmet sich dem Sport im Allgemeinen. In drei kürzeren Kapiteln werden jeweils Rudern, Radsport und Fußball behandelt. Das Rudern, dessen Ursprung Waic in den 1840er Jahren sieht, wird hier als Pionierbewegung des Klubwesens dargestellt,

weswegen in diesem Teil deutschen Vereinen, respektive dem Prozess ihrer Nationalisierung, deutlich mehr Aufmerksamkeit zuteil wird. Der Radsport, der seit den 1870er Jahren große Verbreitung erfahren hatte, wird wiederum als Beispiel für die Professionalisierung des Sports herangezogen. Die Radsportclubs seien zwar als nationale Verbände entstanden, doch die Professionalisierung minderte den rivalisierenden nationalen Ethos dieser Freizeitsportart. Den roten Faden der Darstellung bilden organisatorische Bestrebungen, oft jedoch miteinander rivalisierend – wenn es zum Beispiel um Dachverbände auf nationaler oder gesamtösterreichischer Ebene ging oder um Vertretung in internationalen Organisationen wie zum Beispiel dem Fußball-Weltverband FIFA, die häufig Einfluss darauf hatten, mit wem der jeweilige Verein seine Kräfte messen durfte. Das Kapitel zur Entstehung des Fußballs aus der Mitte der tschechoslowakischen Amateur Athletic Union bringt den Zeitkontext trefflich zum Ausdruck: „Die Veränderbarkeit und Dynamik in der Schließung von kurzzeitigen Koalitionen, Verwandlungen von Freundschaft in Feindschaft, lautstarke Verkündung gegenseitigen Boykotts sowie dessen Widerruf erinnerten an die Veränderbarkeit und Mannigfaltigkeit des Spiels an sich.“ (S. 136) Diese Veränderbarkeit und Mannigfaltigkeit zeigt auch die Instrumentalisierung des Nationalismus, die manchmal gar in der Fälschung von Ergebnissen gipfelte – sei es auf dem Spielfeld aufgrund der nicht klar definierten Regeln oder in der Tagespresse. Aus der Darstellung wird jedoch nicht ganz ersichtlich, ob es sich dabei um ein notwendiges Zubehör der „nationalen Emanzipation“ handelte – dem Schlüsselbegriff der ganze Studie.

Das letzte Kapitel ist der tschechischen Olympiabewegung und ihrem Verfechter Jiří Guth (der sich später Guth-Jarkovský nannte) gewidmet. Ausführlich werden hier die Komplikationen beschrieben, die die Ablehnung des Olympiaprojekts seitens der Tschechischen Sokolgemeinde (ČOS) verursachten – die Einstellung des österreichischen Staates wandelte von der Lethargie bis hin zu einer Ablehnung der eigenständigen tschechisch-nationalen Repräsentation im Ausland, die Guth anfangs dank der Unterstützung von Pierre de Coubertin, dem Begründer der neuzeitlichen Olympischen Spiele, erkämpft hatte. Im Vergleich zu der fünfseitigen Behandlung dieses Themas in Jiří Kořalkas *Češi v Habsburské monarchii a Evropě 1815–1914* (Prag, 1996; deutsch bereits 1991 in Wien unter dem Titel *Die Tschechen in der Habsburgermonarchie und in Europa 1815–1914*) ist zwar hier die Darstellung um einiges detaillierter, doch sie trägt zu der Frage der (Un)Möglichkeit einer tschechisch-nationalen Vertretung nichts Neues bei.

Ich bewerte die Studie in zweierlei Hinsicht als problematisch. Zum einen wird die Fragestellung des Autors nicht klar formuliert. Womöglich hat er sich eine solche Frage erst gar nicht gestellt. In der Einführung werden auf acht Seiten die grundlegenden Fluchtpunkte des gesellschaftlichen und politischen Diskurses der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts aufgezeichnet, dabei wird jedoch eine theoretisch-methodologische Herangehensweise nicht einmal am Rande thematisiert. Stattdessen erfahren wir, anlässlich des 150. Sokol-Jubiläums solle „[...] an die Bestrebungen der Sokol-Mitglieder um die Gleichstellung der Tschechen vor allem mit den österreichischen Deutschen [erinnert werden].“ (S. 7) Auf der nächsten Seite wird dem Lesenden der Kontext der damaligen Zeit unter anderem mit folgender Formulierung näher gebracht: „Die meisten ‚Deutschböhmen‘ beherrschen das Tschechische nicht, worin sicherlich einer der Gründe für ihre Bestrebungen um eine kulturelle Germanisierung der böhmischen Länder zu sehen ist...“ (S. 8). Die Deutschen werden in der Studie kontinuierlich als eine bereits emanzipierte Staatsnation geschildert, als diejenigen also, die Deutsch sprachen. Dabei werden weder die Dynamik der deutschnationalistischen Politik in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, noch regionale und staatliche Spezifika berücksichtigt. Waic erscheint in seinem Verständnis von Nation als nahezu primordialisch (oder zumindest perennialistisch), da vorausgesetzt wird, dass in allen Gemeinschaften und Gesellschaften bestimmte Arten ethnischer Beziehungen existierten, die darüber hinaus noch relativ beständig und stabil seien. So bezieht er sich in seiner Studie weder auf Nationalismuskurse (zum Beispiel Modernismus vs. Konstruktivismus), noch unterscheidet er zwischen Nation und nationaler Bewegung und stellt keine Beziehung zu

sowohl Körper als auch Körperlichkeit her. Und schließlich werden auch die nationale Indifferenz eines beachtlichen Teils der Bevölkerung in den böhmischen Ländern, respektive die Vielschichtigkeit sowie situativ variable Identität(en), nicht berücksichtigt.

Ähnliches trifft auch auf das umfangreiche Literaturverzeichnis zu Sport und Sporterziehung (S. 181–192) zu. Hat der Autor aus den aufgelisteten Publikationen etwas übernommen, dann handelt es sich ausschließlich um Fakten, jedoch um keine Interpretationen. Der Studie mangelt es an der reflexiven oder dialogischen Dimension, die für eine wissenschaftliche Arbeit unentbehrlich ist. Die Deskription überwiegt die Interpretation, oft wird diese sogar von jener komplett überlagert. Und es fehlt auch an dem, was eine wissenschaftliche Monographie zu einer wissenschaftlichen Monographie macht – die Zusammenfassung. Stattdessen endet die Studie mit einem Kapitel über das Tschechische Olympische Komitee (ohne dass ersichtlich wird, worin sein wissenschaftlicher Beitrag besteht, verglichen beispielsweise mit der älteren Darlegung dieser Problematik bei Jiří Kořalka). Es entsteht also der Eindruck, als wäre schon alles gesagt (und beschrieben) worden und es bestehe keine Notwendigkeit, das komplizierte Verhältnis zwischen nationaler Emanzipation und Sport zusammenzufassen oder zumindest mögliche Fragestellungen für weitere Forschung zu skizzieren. Der hier abgerissene Faden der chronologischen Erzählung wird wohl vermutlich erst im nächsten Buch wieder aufgegriffen.

Es drängt sich also die Frage auf, worin der Beitrag dieser Studie überhaupt besteht. Ihre Ambitionen, so der Autor, seien lediglich heuristischer Natur: „Der vorliegende Text basiert etwa zur Hälfte auf in der Geschichtswissenschaft bisher unberücksichtigten Quellen und zeitgenössischer Presse...“ (S. 13) – und so werden dieses Vorhaben auch leider erfüllt. Dabei kann man nicht behaupten, die Studie wäre frei von jeglichen relevanten Erklärungen. Interessant sind vor allem nationalpolitische Aspekte im tschechischen Sport und in der Sporterziehung. Hätte Waic seine Darstellung der Diskussionen und Auseinandersetzungen zwischen Sport und Sporterziehung klarer strukturiert und das Verhältnis zwischen Klubwesen, Professionalisierung und Kommerzialisierung des Sports auf der einen und den Ansprüchen der Sporterziehung auf der anderen Seite analysiert, hätte er die Entstehung nationalistischer Argumentationen und ihrer (Nicht)Erfüllung in der konkreten Politik betrachten können. Und hätte er systematisch die Presseplattformen vorgestellt, die die Sporterziehung, den Sport, aber auch die nationale bzw. Sportöffentlichkeit beeinflusst haben, wäre die Studie zweifellos ein gewichtiger Beitrag zur (tschechischen) Geschichtswissenschaft geworden. Stattdessen hat er jedoch eine Abhandlung über die Sportgeschichte in Zeiten des Nationalismus vorgelegt, die aus den verwendeten Quellen die nationalistische Betrachtungsweise übernommen hat, ohne sie einer kritischen Reflexion zu unterziehen.

WAIC, Marek. *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace*. [Sport und Sporterziehung im Dienste der tschechischen nationalen Emanzipation], Praha: Karolinum, 2013. 211 S.

Übersetzung: Martina Lisa

Es schreibt: Bernd Hamacher (28. 12. 2015)

Als 2007 Jindřich Manns Erinnerungen *Prag, poste restante* erschienen (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt), annoncierte der Untertitel *Eine unbekannte Geschichte der Familie Mann*. Doch die Familiengeschichte des Heinrich-Mann-Enkels ist nur eine Ebene des Buches, das durchaus als Roman bezeichnet werden kann und als solcher dem in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur populären Genre der Autofiktion angehört. Der postlagernde Brief, der dem Buch den Titel gibt, wird erst kurz vor dem Ende erwähnt. Die Idee dazu stammt von dem sudetendeutschen Portier des Hotels Regina Palast in München, der den nach der Niederschlagung des Prager Frühlings 1968 an einer künftigen Rückkehr nach Prag zweifelnden Protagonisten und Ich-Erzähler Mann trösten möchte: „Begrüßen Sie sich doch in Prag! [...] Schreiben Sie einen Brief. Heißen Sie sich darin in Prag herzlich willkommen. Sie werden wissen, dass der Brief dort auf Sie wartet. Damit wird die Sache für die Zukunft offiziell besiegelt, und Sie brauchen keine Skepsis in diesbezüglicher Angelegenheit mehr zu verspüren.“ [...] „Und an wen soll ich einen solchen Brief adressieren?“ „An sich selbst. Jindřich Mann, Prag, poste restante“ (S. 331).

Mann schreibt den Brief nicht, die Episode wird indes zum Auslöser eines Traums, eines für Emigranten typischen „Serientraumes“ (S. 329), in dem er im Prager Hauptpostamt einen postlagernden Brief abzuholen versucht, den Brief nicht bekommt, dafür seinen „Deutschen Fremdenpass“ verliert, mit dem er gar nicht hätte einreisen dürfen. Jindřich Mann verarbeitet in seinem Buch nicht nur faktuale Erinnerungen und Familiendokumente, sondern komponiert diese um Träume und kontrafaktische Imaginationen herum, die meist von Prag ausgehen, und zwar von bestimmten Gebäuden und der Topographie der Stadt. Er beginnt auch mit einem Traum, genauer gesagt mit einer Erinnerung an den Mathematiklehrer seiner Prager Grundschule, Herrn Holubář, der seine Schüler mit der Theorie vertraut gemacht hatte, „das ganze Leben sei nur ein Traum“ (S. 7). ‚Holubář‘ bedeutet auf Deutsch ‚Taubenzüchter‘, und so stammt vielleicht von ihm eine Brieftaube, die den in der Realität ungeschriebenen postlagernden Brief ins Prager Hauptpostamt spedierte. Jedenfalls scheinen Manns Erinnerungen der Choreographie von Holubářs Traumlogik zu folgen. Ein Traum von seinem Vater nämlich, dem tschechischen Schriftsteller Ludvík Aškenazy, dessen Schilderung der Episode mit dem Mathematiklehrer folgt, bildet den Schreibanlass: „Gut, dachte ich, dann versuche ich es doch zu schreiben ... das Buch ... über Mama und Papa, auch über Prag“ (S. 10).

Mehrere Gebäude sind es, die die Erinnerungen strukturieren – zunächst das Schulgebäude, dessen Architektur als „schüchterne[r] Anflug von Jugendstil“ bezeichnet wird (S. 14): „Dabei war der Architekt unschlüssig, welcher Botschaft er den Vorzug geben sollte: den äußeren Ornamenten des eleganten Optimismus der Sezession oder einer geometrischen Strenge, die mehr auf die Abläufe im Innern der Anstalt hinwies“ (ebd.). Diese Ambivalenz steht metonymisch für Prag, in dessen Geschichte sich in Manns Darstellung die optimistischen und die düsteren Perioden abwechselten. Im Zentrum steht die Erste Tschechoslowakische Republik, die als „verschwundenes Atlantis“ (S. 164) bezeichnet wird, als „ein vibrierendes Frühlingserwachen inmitten eines trostlosen Herbstes“ (S. 167). Und auch auf der Ebene der Erzählung wechseln sich träumerische und nüchtern dokumentarische Passagen ab.

Weitere metonymisch besetzte Prager Gebäude und Räume sind das Hotel Europa am Wenzelsplatz, das Café Esplanade sowie der Hauptbahnhof – wobei Mann hier ein bezeichnender Irrtum unterläuft: „Der Prager Bahnhof ist ein Prachtbau mit Türmen, Stuckadlern, riesiger Uhr und der Aufschrift ‚Praga caput regni‘ (Prag, das Haupt des Königreichs)“ (S. 20). Diese Aufschrift aber befindet sich nicht am Bahnhof, sondern am Altstädter Rathaus. Der Bahnhof wird durch die vertauschte Schrift zum symbolischen Regierungssitz. So werden unterschiedliche Prag-Topoi gewissermaßen traumlogisch

übereinander geblendet, Brennpunkt ist die – am Bahnhof und im Hotel Europa manifestierte – Internationalität, die sich etwa auch im wiederholten familiären Wechsel der Muttersprache zwischen Tschechisch und Deutsch von Generation zu Generation ausdrückt. Regiert wird diese Internationalität durch den Erzähler, der als kleiner Junge auf die „magische Tiefe“ des Bahngeländes hinabblickt: „Ich beaufsichtigte das Ganze, obwohl so klein, aus der Höhe, wie ein Riese, der ein Zwergenreich besucht“ (S. 20).

Vertauschte Inschriften spielen auch in einer späteren Episode beim Einmarsch der Roten Armee zur Niederschlagung des Prager Frühlings eine Rolle: Um die Besatzer zu verwirren, „kam man auf die Idee, Straßenschilder ab- oder umzuhängen. Ähnlich verfuhr man mit den Hinweisschildern, auf denen die Ortsnamen standen. Keiner, vor allem nicht die Besatzer (sie konnten nicht nachfragen), kannten sich irgendwann noch in diesem Irrgarten aus. Auf diese Weise konstituierte sich eine eigenartige Parallelität“ (S. 311f.). Beendet wurde diese kurze anarchische Phase durch die zwanzigjährige Ära der sogenannten ‚Normalisierung‘, „die Straßen erhielten ihre Namen zurück“ (S. 319). Der Erzähler lässt jedoch durchblicken, dass diese gewissermaßen linguistische Normalität ihrerseits in der Geschichte Prags im 20. Jahrhundert nur eine Episode war, da Straßen aus unerfindlichen Gründen die Namen wechselten und sich so die Wohnadresse der Familie änderte, ohne dass ein Umzug stattgefunden hatte.

Etwas Märchenhaftes erhalten die Prager Häuser vor allem durch die „unzähligen Statuen“ (S. 100), die darauf warten, dass ihnen erzählerisch eine Seele eingehaucht wird. Dass sie ins Stadtbild „eingeebnet“ sind (S. 101), bedeutet zwar, dass sie nicht daraus hervorstechen und man sie daher nicht als etwas Besonderes wahrnimmt – vor allem aber bedeutet es, dass die gesamte Stadt diese Struktur hat: Prag ist in dieser Wahrnehmung Stein gewordene Literatur, oder umgekehrt: Stein, der noch nicht zur Literatur geworden ist. Durch poetisch-schöpferischen Anhauch werden die Gestalten lebendig. Der „Clou“ besteht nun darin, dass dies nicht nur für das Prag vergangener Epochen gilt, sondern explizit auch für den Sozialismus, dem die Architektur des Hauses neben der ehemaligen Wohnung der Manns in Vinohrady zuzurechnen ist:

„Der Clou des gesamten Gruppenbildnisses war aber jener Steinmensch, der dicht neben unserem Hauseingang seine Position zugewiesen bekommen hatte. Er war ungeheuer imposant, geradezu phänomenal. Der Mann steckte in einem Anzug, die Jacke war ein eng zugeknöpfter Zweireiher. Und: Er hatte einen Telefonhörer in der Hand! Ans Ohr gedrückt. Dieser Mann wurde zum Mittelpunkt wilder Überlegungen, die zuverlässig aufflammten, sobald ich in seine Nähe kam. Wen ruft er heute wieder an, dachte ich“ (S. 101f.). Die mit Prag assoziierte anarchische Struktur, die Subversion von Ordnung und Normalität, setzt der Erzähler kontrafaktisch und ‚traumlogisch‘ literarisch in Szene, so dass konsequent die Literatur aus der Stadt entsteht – aus *dieser* Stadt, aus Prag. Dies greift dann auch auf die Ebene der Familiengeschichte über, zum Beispiel im Hinblick auf Jindřichs Großvater Heinrich Mann, den er nicht kennengelernt hat, der aber in einem Traum schweigend an seinem Bett sitzt. Der Erzähler erwähnt nicht, dass sein Großvater posthum doch noch einmal nach Prag kam. Jindřichs Mutter und Heinrich Manns einzige Tochter Leonie gab 1961 die Erlaubnis, dass die DDR-Regierung die Urne ihres Vaters aus Kalifornien überführen ließ – und zwar über Prag. Jindřich war zu diesem Zeitpunkt 13 Jahre alt. Wie er mir in einem Gespräch sagte, hatte er damals nichts davon gewusst, in der Familie wurde über die als peinliche politische Vereinnahmung empfundene Angelegenheit nicht gesprochen.

Das Adjektiv ‚unbekannt‘ im Untertitel der Familiengeschichte bedeutet also nicht nur, dass bislang unbekannte Fakten aufgrund neuer Dokumente und Archivfunde präsentiert würden. Mindestens so wichtig ist der Aspekt, dass das Unbekannte an der Geschichte auch ihre Fiktionalität ist. So entsteht Literatur als ambivalente Struktur von Stein und Seele, Wirklichkeit und Traum, Normalität und Phantastik, Ordnung und Anarchie. Manns im

Gespräch artikulierte Schreibintention, das deutsche Bild von Tschechien zu korrigieren, ist auf dieser Ebene des Buches zu finden.

Erst fünf Jahre später konnte die von Mann selbst neu geschriebene tschechische Fassung erscheinen (*Poste restante*. Praha: Labyrint, 2012). Dass im Unterschied zum deutschen ‚Original‘ der dokumentarische Bildteil fehlt, ist nicht auf Sparsamkeit des Verlags zurückzuführen, sondern auf eine bewusste Entscheidung des Autors, der damit signalisieren wollte, dass es sich nicht um ein Sachbuch handelt. Ebenso fehlt der vom Rowohlt Verlag gewünschte Untertitel. Mann selbst findet daher die tschechische Fassung besser. Auch hier aber war er zu einem Kompromiss gezwungen: Der Name Prag durfte nicht im Titel stehen, damit das Buch auch außerhalb der Hauptstadt LeserInnen finde – aus deutscher Sicht ein Kuriosum, da es definitiv ein Prag-Roman ist. Und als solcher kann *Poste restante* auch außerhalb des biographischen Interesses an der Mann-Familie einen Platz in der deutschsprachigen wie der tschechischen Gegenwartsliteratur beanspruchen.

Recenzované knihy / Rezensierte Bücher

Adler, Jeremy / Dane, Gesa (Eds.): *Literatur und Anthropologie. H. G. Adler, Elias Canetti und Franz Baermann Steiner in London* [Literatura a antropologie. H. G. Adler, Elias Canetti a Franz Baermann Steiner v Londýně]. Göttingen: Wallstein, 2014, 324 s. (echo / Echo 23. 11. 2015)

Becher, Peter / Džambo, Jozo / Knechtel, Anna (Eds.): *Prag – Provinz* [Praha –periferie]. Wuppertal: Arco 2014, 308 s. (echo / Echo 25. 05. 2015)

Böttger, Steffi: *Hans Natonek. Für immer fremd* [Navždy cizincem]. Leipzig: Lehmann, 2013, 248 s. (echo / Echo 2. 2. 2015)

Brod, Max: *Ausgewählte Werke* [Vybrané spisy]. Bd. 5. *Stefan Rott oder Das Jahr der Entscheidung*; Bd. 6. *Über die Schönheit häßlicher Bilder. Essays zu Kunst und Ästhetik*; Bd. 7. *Der Sommer den man zurückwünscht. Beinahe ein Vorzugsschüler oder Pièce touchée*; Bd. 8. *Prager Tagblatt. Roman einer Redaktion*. Göttingen: Wallstein, 2014. (echo / Echo 16. 2. 2015)

Ehlers, Klaas-Hinrich / Nekula, Marek / Niedhammer, Martina / Scheuringer, Hermann: *Sprache, Gesellschaft und Nation in Ostmitteleuropa* [Jazyk, společnost a národ ve středovýchodní Evropě]. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014, 380 s. (echo / Echo 12. 10. 2015)

Hofmannsthal, Hugo von: *Briefwechsel 1891–1934. Hugo und Gerty von Hofmannsthal – Hermann Bahr* [Korespondence Huga a Gerty von Hofmannsthalových a Hermannu Bahra z let 1891–1934]. Göttingen: Wallstein, 2013, 1001 s. (echo / Echo 5. 1. 2015)

Höhne, Steffen / Johann, Klaus / Němec, Mirek (Eds.): *Johannes Urzidil (1896–1970). Ein „hinternationaler“ Schriftsteller zwischen Böhmen und New York* [Johannes Urzidil (1896–1970). „Zanášrodní“ spisovatel mezi Čechami a New Yorkem]. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2013, 576 s. (echo / Echo 14. 9. 2015)

Kovář, Jaroslav: *Deutschsprachige Literatur seit 1933 bis zur Gegenwart. Autoren und Werke* [Německy psaná literatura od roku 1933 do současnosti. Autoři a díla]. Brno: Masarykova univerzita 2014, 85 s. (též jako bezplatná e-kniha). (echo / Echo 3. 8. 2015)

Lahl, Kristina: *Das Individuum im transkulturellen Raum. Identitätsentwürfe in der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens 1918–1938* [Individuum v transkulturním prostoru. Koncept identity v německojazyčné literatuře Čech a Moravy 1918–1938]. Bielefeld: Transcript, 2014, 449 s. (echo / Echo 22. 6. 2015)

Mann, Jindřich: *Prag, poste restante. Eine unbekannte Geschichte der Familie Mann*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 2007, 352 s. / Mann, Jindřich: *Poste restante*. Praha: Labyrinth 2012, 334 s. (echo / Echo 28. 12. 2015)

Marinelli-König, Gertraud: *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848)* [České země ve vídeňských časopisech a almanaších doby předbřeznové]. Teil I, II, III. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 2013, 2014. (echo / Echo 26. 10. 2015)

Merhautová (Kostrbová), Lucie / Ifkovits, Kurt / Doubek, Vratislav (Eds.): *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) als Mittler zwischen der tschechischen und Wiener Moderne* [Vídeňský týdeník Die Zeit [1894–1904] jako prostředník mezi českou a vídeňskou modernou]. Prag, Wien: Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Österreichisches Theaternmuseum, 2011, 502 s. (echo / Echo 11. 5. 2015)

Merhautová (Kostrbová), Lucie / Ifkovits, Kurt (Eds.): *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) und die zentraleuropäische Moderne* [Vídeňský týdeník Die Zeit [1894–1904] a středoevropská moderna]. Praha – Essen – Wien: Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Klartext, 2013, 400 s. (echo / Echo 11. 5. 2015)

Motyčka, Lukáš / Veselá, Barbora (Eds.): *Antologie německé moravské literatury / Anthologie der deutschmährischen Literatur*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014, 526 a 590 s. (echo / Echo 9. 11. 2015)

Natonek, Hans: *Letzter Tag in Europa. Gesammelte Publizistik 1933–1963* [Poslední den v Evropě. Soubor publicistiky z let 1933–1963]. Ed. Steffi Böttger. Leipzig: Lehmann, 2013, 371 s. (echo / Echo 13. 4. 2015)

Pavličková, Tereza: *Die Entwicklung des Nationalitätenkonflikts in der Znaimer deutschen Presse 1850–1938* [Vývoj národnostního konfliktu ve znojemském německém tisku v letech 1850–1938]. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2013, 324 s. (echo / Echo 16. 3. 2015)

Rieck, Gerhard: *Kafkas Rätsel. Fragen und Antworten zu Leben, Werk und Interpretation* [Kafkova záhada. Otázky a odpovědi k životu, dílu a interpretaci]. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2014, 215 s. (echo / Echo 8. 6. 2015)

Joseph Roth: *Heimweh nach Prag. Feuilletons – Glossen – Reportagen für das „Prager Tagblatt“* [Stesk po Praze. Fejetony – glosy – reportáže pro Prager Tagblatt]. Göttingen: Wallstein, 2012, 640 s. (echo / Echo 19. 1. 2015)

Sawicki, Nicholas: *Na cestě k modernosti. Umělecké sdružení Osma a jeho okruh v letech 1900–1910* [Auf dem Weg zur Moderne. Die Künstlervereinigung Osma und ihr Umfeld in den Jahren 1900–1910]. Praha: FF UK, 2014, 191 s. (echo / Echo 17. 8. 2015)

Waic, Marek: *Tělovýchova a sport ve službách české národní emancipace* [Sport und Sporterziehung im Dienste der tschechischen nationalen Emanzipation]. Praha: Karolinum, 2013, 212 s. (echo / Echo 21. 12. 2015)

Woods, Michelle: *Kafka Translated*. New York: Bloomsbury, 2014, 283 s. (echo / Echo 30. 3. 2015)

Redakce, autoři a překladatelé / Redaktion, AutorInnen und ÜbersetzerInnen

Redakce / Redaktion

Julia Hadwiger, Eva Jelínková, Václav Maidl, Václav Petrbok, Michal Topor, Manfred Weinberg, Štěpán Zbytovský

Autoři rubriky Píší

Jan Budňák, germanista a vysokoškolský pedagog. Vystudoval německou a anglickou filologii na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, dizertační práci o obraze Čechů v německé literatuře z Čech a Moravy (*Das Bild der Tschechen in der deutschen Literatur aus Böhmen und Mähren*), která vyšla v nakladatelství UP v roce 2010, napsal na katedře germanistiky FF UP u I. Fialové-Fürstové a J. Krappmanna. Od roku 2005 vyučuje na Katedře německého jazyka a literatury Pedagogické fakulty MU v Brně. Zabývá se převážně moravskou německou literaturou první poloviny 20. století, konkrétně podobou kolektivních identit a identifikací, které se v ní objevují (příspěvky např. k W. Szegedovi nebo K. H. Stroblvi).

echo 11.5. 2015, 9. 11. 2015

Ingeborg Fialová-Fürstová, literární historička a vysokoškolská pedagožka. V letech 1987–1992 byla odbornou asistentkou na Univerzitě v Saarbrückenu (Arbeitsstelle für Robert-Musil-Forschung). Po návratu do Olomouce se habilitovala prací o německém expresionismu, v roce 2003 byla jmenována profesorkou pro dějiny německé literatury. Byla dlouholetou vedoucí Katedry germanistiky FF UP v Olomouci, spolu s kolegy z katedry založila v roce 1997 Centrum pro výzkum německé moravské literatury (Arbeitsstelle für deutschmährische Literatur), je spoluvydavatelkou ediční řady Beiträge zur deutschmährischen Literatur. V roce 2004 spoluzaložila Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových. Bádá a publikuje k expresionismu, pražské německé literatuře, německé literatuře z moravského regionu a problematice regionálního výzkumu.

echo 25. 5. 2015

Ladislav Futtera studuje na FF UK v magisterském programu bohemistiku, germanistiku a historii.

echo 26. 10. 2015

Julia Hadwiger, literární vědkyně. Studovala německou filologii, filozofii, divadelní vědu a publicistiku na univerzitě ve Vídni; v letech 2006–2009 byla lektorkou (OeAD) na Katedře germanistiky Pedagogické fakulty UK v Praze, v letech 2009–2012 v Institutu germánských studií Filozofické fakulty UK, zde posléze odborná asistentka. V současné době působí jako redaktorka připravované příručky k německy psané literatuře v českých zemích. V bádání se zaměřuje na pražskou německou literaturu (především tzv. Mladou Prahu / Jung Prag, resp.

generaci „Jara“), Berlínskou bohému kolem roku 1900 a současnou rakouskou literaturu. Je členkou redakce germanobohemistických Echos.

echo 2. 2. 2015, 13. 4. 2015, 20. 7. 2015, 7. 12. 2015

Bernd Hamacher, germanista. V roce 2006 se habilitoval na Univerzitě v Kolíně nad Rýnem, byl dlouholetým spolupracovníkem goethovského slovníku (pracoviště v Hamburku). Od roku 2011 učí dějiny novější německé literatury na Univerzitě v Hamburku. Nejdůležitějšími oblastmi jeho výzkumů a výuky jsou německá literatura okolo 1800, německy psaná literatura klasické moderny a současnosti, editologie, biografika a dějiny germanistiky jako vědního oboru. Publikoval mj. monografie a četné články k J. W. Goethovi, H. von Kleistovi a T. Mannovi a je členem rady představenstva Deutsche Thomas-Mann-Gesellschaft.

echo 28. 12. 2015

Eva Jelínková

Bohemistka a germanistka, ředitelka IPSL. Institut pro studium literatury vede od roku 2010. Vydala knihu *Echa expresionismu. Receptce německého literárního hnutí v české avantgardě* (2010). Jako nakladatelská redaktorka spolupracovala především s nakladatelstvím Triáda, kde se podílela na vydávání knih zaměřených na literární dějiny, kritiku a literární teorii (např. J. Serke, P. Blažíček, J. Lopatka, M. Žilina, T. Eagleton, E. Staiger). Edičně připravila dva svazky esejů Ingeborg Bachmannové (*Místo pro náhody*, 2009 a 2010) a vzájemnou korespondenci Bachmannové a Paula Celana *Čas srdce* (2013). V IPSL řídí germanobohemistickou řadu Echos a působí také v redakci Ech.

echo 6. 7. 2015

Tilman Kasten, literární a kulturní vědec. Vystudoval germanistiku, slavistiku a evropskou etnologii na Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br. Od roku 2013 je vědeckým pracovníkem v Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa, Freiburg, jednatelem Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde a spoluvydavatelem ročenky komise. Publikoval mj. sborník o dějinách stereotypů Slovenska („*Jánošík & Co*“: *Die Slowakei in Selbst- und Fremdwahrnehmung*, 2015), jeho komparatistická disertace *Historismuskritik versus Heilsgeschichte: Die Wallenstein-Romane von Alfred Döblin und Jaroslav Durych* vychází v roce 2016.

echo 22. 6. 2015, 23. 11. 2015

Václav Maidl, germanista a bohemista. V současné době působí v Rakouském kulturním fóru v Praze jako knihovník a koordinátor projektů. Pracoval jako středoškolský i vysokoškolský učitel (FF UK, FSV UK), nakladatelský redaktor a překladatel. Publikoval řadu statí k německy psané literatuře, zvláště ze Šumavy – z ní sestavil a úvodní studií opatřil antologii próz *Aus dem Böhmerwald. Deutschsprachige Erzähler* (Passau 1999). Jako zástupce Rakouského kulturního fóra v Praze působí v redakci Echos od počátku jejich vydávání.

echo 3. 8. 2015

Jan Mareš, historik. Pracuje na Úřadu vlády ČR. Je absolventem magisterského studia na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde v současné době pokračuje v postgraduálním studiu. Odborně se věnuje sociálním, kulturním a intelektuálním dějinám 19. a 20. století. Podílí se na grantovém projektu *Tramping v českých zemích v letech 1918–1989: subkultura v interakci se státem a společností*.

echo 21. 12. 2015

Lucie Merhautová (roz. Kostrbová), literární historička a editorka. Zaměřuje se na českou moderní literaturu a způsoby jejího prostředkování do německojazyčných prostředí a na téma T. G. Masaryk a literatura. Od roku 2006 působí v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR. Je autorkou monografie *Mezi Prahou a Vídní. Česká a vídeňská moderna na konci 19. století* (2011). Spolupodílela se na vzniku publikací o vídeňském týdeníku Die Zeit v kontextu

vídeňské, české a středoevropské moderny *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) als Mittler zwischen der Tschechischen und Wiener Moderne (2011)* a *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) und die zentraleuropäische Moderne (2013)*.
echo 5. 1. 2015, 27. 4. 2015

Václav Petrbok, literární historik a lexikograf. Od roku 1997 pracuje v Ústavu pro českou literaturu AV ČR, od 2005 rovněž externě vyučuje na FF UK, 2010–2011 byl stipendistou Nadace Alexandra von Humboldta v Tübingen, od 2015 působí rovněž jako vědecký pracovník pražského pracoviště pro výzkum německy psané literatury z Čech. Je autorem monografie *Stýkání nebo potýkání? Několik kapitol k dějinám česko-německo-rakouských literárních vztahů v českých zemích mezi Bílou horou a napoleonskými válkami (2012)*. Zabývá se dějinami české a německojazyčné literatury 18. a 19. století, literární vícejazyčností a literární historiografií. Edičně připravil např. díla J. W. Goetha (v českém překladu), A. V. Krause, J. Mühlbergera (v českém překladu), A. Sticha. Od 2015 je členem redakce Echos IPSL.
echo 19. 1. 2015

Marie Rakušanová, historička umění. Zabývá se zejména dějinami moderního umění a metodologií dějin umění. Od roku 2011 docentka na Ústavu pro dějiny umění FF UK. Od roku 2005 přednáší na Ústavu dějin křesťanského umění KTF UK a od roku 2009 na ÚDU FF UK. V letech 2002 až 2009 pracovala jako kurátorka v Galerii hlavního města Prahy. Je autorkou celé řady odborných knih: např. *Josef Váchal. Magie hledání (2014, stejnojmenná výstava v Galerii hlavního města Prahy)*, *Josef Váchal. Napsal, vyryl, vytiskl a svázal (2014, stejnojmenná výstava v Západočeské galerii v Plzni)* či *Sabat nucených prací ve věznicí vůle. Vlivy filozofie Arthura Schopenhauera na české umění a uměleckou teorii (2005)*. Byla hlavní autorkou nebo spoluautorkou kolektivních monografií *Wittlichovi. Sborník žáků k 80. narozeninám Petra Wittlicha (2012)*, *Křičte ústa. Předpoklady expresionismu (2006)*, *Sváry zření (2008)* a *Vzplanutí (2008)*.
echo 17. 8. 2015

Jiří Stromšík germanista, literární historik a překladatel. Od roku 2010 předsedá správní radě IPSL. Působil v Ústavu germánských studií na FF UK, publikoval řadu článků a studií zaměřených zvláště na německou a českou literární modernu a avantgardu (v časopisech Svět literatury, Germanoslavica, Brücken ad.). V roce 2013 vyšly knižně jeho *Eseje o německé romantice* (spolu s K. Krolpem). Pro nakladatelství Odeon, kde pracoval v letech 1985–1990 jako redaktor, připravil k vydání a předmluvami a doslovy opatřil desítky knih (srov. výbor *Od Grimmshausena k Dürrenmattovi*, 1994). Je předním překladatelem z němčiny, a to jak beletrie a esejů (např. S. Lenz, E. Canetti, G. Grass, F. Kafka, H. M. Enzensberger), tak i literárněteoretických a literárněhistorických publikací, na nichž se podílí též editorsky (F. K. Stanzel, E. R. Curtius, G. R. Hocke, L. Spitzer, K. Krolp).
echo 6. 7. 2015

Michal Topor literární historik a editor. Od roku 2010 je spolupracovníkem IPSL, stálým přispěvatelem a redaktorem bohemistických Ech a germanobohemistických Echos. V letech 2004–2010 působil v Ústavu pro českou literaturu AV ČR, od roku 2010 je výkonným redaktorem časopisu Slovo a smysl (vydáváným na FF UK). Je autorem monografie *Berlínské epizody. Příspěvek k dějinám filologie v Čechách a na Moravě 1878–1914 (2015)*, edičně připravil 13. svazek *Díla Jaroslava Seiferta (Publicistika II. 1933–1938, 2011)* a svazek *Spisů T. G. Masaryka (Z bojů o náboženství. Texty z let 1904–1906, 2014)*. Pro IPSL uspořádal antologii *Čtení o Jaroslavu Vrchlickém (2013)*.
echo 16. 2. 2015, 2. 3. 2015, 29. 9. 2015, 12. 10. 2015

Veronika Tuckerová vystudovala germanistiku a srovnávací literaturu. Od roku 2013 vyučuje na slavistice Harvardovy university, pro kterou vede rovněž letní školu v Praze. Zabývá se recepcí Franze Kafky, teorií překladu a samizdatem. Publikovala mj. v časopisech

The New German Critique, brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei, The Harvard Review, a Slavic and East European Performance Review.

echo 30. 3. 2015

Martin Vavroušek, germanista, v současné době doktorand v Ústavu germánských studií FF UK. V disertaci se zabývá německy psanou literaturou z Čech od konce 18. století do první třetiny 19. století v kontextu literatury německé a se zvláštním ohledem na působení a prostředkování básníka a žurnalisty Wolfganga Adolfa Gerleho.

echo 31. 8. 2015

Manfred Weinberg germanista a literární teoretik, vysokoškolský pedagog. Působil na univerzitě v Kostnici, od roku 2010 je profesorem německé literatury (v dlouhodobé docentuře DAAD) na Karlově univerzitě v Praze, v současné době zástupcem vedoucí Ústavu germánských studií Filozofické fakulty UK. Vede Centrum Kurta Krolopa pro německou literaturu v Čechách a spolu s Irinou Wutsdorffovou a Štěpánem Zbytovským mezinárodní výzkumnou asociací *Prag als Knotenpunkt der europäischen Moderne(n)*. Bádá mj. o pražské německé literatuře a německy psané literatuře z Čech, interkulturalitě a transkulturalitě a paměti a připomínání. Je autorem a redaktorem germanobohemistických Echos.

echo 14. 9. 2015

Štěpán Zbytovský germanista, vysokoškolský pedagog a překladatel. Od roku 2009 působí na Ústavu germánských studií FF UK, ve výuce a publikacích se zaměřuje na německou moderní literaturu (expresionismus, poválečná literatura SRN, německy psaná literatura v Čechách, česká recepce německé literatury, mýtus a moderní literatura). Přeložil několik titulů pro nakladatelství Vyšehrad, naposledy *Úvod do studia judaistiky* (2010). Jakožto člen evropského projektu TransStar Europa je mj. spoluvydavatelem svazku *Übersetzungskulturen. Themen und Akteure der Literaturübersetzung in Ost- und Mitteleuropa* (2016). Je stálým přispěvatelem a redaktorem Echos.

echo 8. 6. 2015

Olga Zitová germanistka a bohemistka, v současnosti doktorandka Ústavu germánských studií FF UK. V disertační práci se věnuje sionistickému týdeníku *Selbstwehr* (1907–1938) v česko-německém kulturním kontextu. Je členkou Centra pro studium holokaustu a židovské literatury při Ústavu české literatury a komparatistiky na FF UK. Podílí se na grantovém projektu *Reprezentace Židů a židovská témata v literatuře v českých zemích ve 20. století*. V německém nakladatelství ibidem publikovala monografii o vlivu Thomase Manna na prózu Ivana Olbrachta (*Thomas Mann und Ivan Olbracht. Der Einfluss von Manns Mythoskonzeption auf die karpatoukrainische Prosa des tschechischen Schriftstellers*, 2014).

echo 16. 3. 2015

AutorInnen der Es schreiben-Rubrik

Jan Budňák, Germanist und Hochschulpädagoge. Studierte Deutsche und Englische Philologie an der Philosophischen Fakultät der Palacký-Universität Olomouc. Seine Dissertation *Das Bild der Tschechen in der deutschen Literatur aus Böhmen und Mähren*, erschienen 2010 im Verlag der Palacký-Universität, schrieb er am Lehrstuhl für Germanistik der Philosophischen Fakultät der Palacký-Universität bei I. Fialová-Fürstová und J. Krappmann. Seit 2005 Lehrtätigkeit am Lehrstuhl für deutsche Sprache und Literatur an der Pädagogischen Fakultät der Masaryk-Universität Brunn. Beschäftigt sich vorwiegend mit

deutschmährischer Literatur aus der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, insbesondere mit den dort auftretenden Formen kollektiver Identitäten und Identifikationen (Beiträge z. B. zu W. Szegeda oder K. H. Strobl).

Echo 11. 5. 2015, 9. 11. 2015

Ingeborg Fialová-Fürstová, Literaturhistorikerin und Hochschulpädagogin. Von 1987–1992 wissenschaftliche Assistentin an der Universität Saarbrücken (Arbeitsstelle für Robert-Musil-Forschung). Nach ihrer Rückkehr nach Olomouc habilitierte sie mit einer Arbeit zum deutschen Expressionismus, im Jahr 2003 wurde sie zur Professorin für deutsche Literaturgeschichte ernannt. Sie war langjährige Leiterin des Lehrstuhls für Germanistik an der Palacký-Universität Olomouc, gemeinsam mit Lehrstuhlkollegen gründete sie 1997 die Arbeitsstelle für deutschmährische Literatur (Centrum pro výzkum německé moravské literatury). Sie ist Mitherausgeberin der Reihe *Beiträge zur deutschmährischen Literatur*. Im Jahr 2004 war sie Mitbegründerin des Kurt-und-Ursula-Schubert-Zentrums für jüdische Studien (Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových). Sie forscht und publiziert zum Expressionismus, zur Prager deutschen Literatur, zur deutschmährischen Literatur und zur Problematik der Regionalforschung.

Echo 25. 5. 2015

Ladislav Futtera studiert an der FF UK Prag im Master Bohemistik, Germanistik und Geschichte.

Echo 26. 10. 2015

Julia Hadwiger, Literaturwissenschaftlerin. Studierte Deutsche Philologie, Philosophie, Theaterwissenschaft und Publizistik an der Universität Wien, war 2006–2009 OeAD-Lektorin am Institut für Germanistik der Pädagogischen Fakultät und 2009–2012 OeAD-Lektorin am Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag. Seither ist sie wissenschaftliche Mitarbeiterin für Neuere deutsche Literatur am Institut für germanische Studien und derzeit als Redakteurin für ein Handbuch zur deutschsprachigen Literatur der Böhmisches Länder tätig. Forschungsschwerpunkte: Prager deutsche Literatur (insbesondere „Jung Prag“ bzw. die „Frühlingsgeneration“), Berliner Bohème um 1900 und österreichische Gegenwartsliteratur. Sie ist Redaktionsmitglied der germanobohemistischen „Echos“.

Echo 2. 2. 2015, 13. 4. 2015, 20. 7. 2015, 7. 12. 2015

Bernd Hamacher, Germanist. Er wurde 2006 an der Universität zu Köln habilitiert und war langjähriger Mitarbeiter des Goethe-Wörterbuchs, Arbeitsstelle Hamburg. Seit 2011 lehrt er Neuere deutsche Literatur an der Universität Hamburg. Seine wichtigsten Gebiete in Forschung und Lehre sind die deutsche Literatur um 1800, die deutschsprachige Literatur der Klassischen Moderne und der Gegenwart, Editionsphilologie, Biographik und Wissenschaftsgeschichte der Germanistik. Er hat u. a. Monographien und zahlreiche Aufsätze zu Johann Wolfgang von Goethe, Heinrich von Kleist und Thomas Mann publiziert und ist Mitglied im Beirat des Vorstands der Deutschen Thomas-Mann-Gesellschaft.

Echo 28. 12. 2015

Eva Jelínková, Bohemistin und Germanistin, seit 2010 Leiterin des IPSL (Institut pro studium literatury). Autorin des Buches *Echa expresionismu. Recepce německého literárního hnutí v české avantgardě* (2010) über die Rezeption des deutschen literarischen Expressionismus in der tschechischen Avantgarde. Als Verlagslektorin arbeitete sie u. a. mit dem Verlag Triáda zusammen, wo sie an der Herausgabe von Büchern zu Literaturgeschichte, Literaturkritik und Literaturtheorie mitwirkte (z. B. J. Serke, P. Blažíček, J. Lopatka, M. Žilina, T. Eagleton, E. Staiger). Als Herausgeberin war sie an der tschechischsprachigen Publikation zweier Bände mit Essays von Ingeborg Bachmann (*Místo pro náhody*, 2009 und 2010) sowie an der Edition der Korrespondenz zwischen Ingeborg Bachmann und Paul Celan in tschechischer Übersetzung beteiligt (*Čas srdce*, 2013). Im IPSL redigiert sie die

germanobohemistischen „Echos“ und ist auch in der Redaktion der bohemistischen „Echa“ tätig.

Echo 6. 7. 2015

Tilman Kasten, Literatur- und Kulturwissenschaftler. Studierte Neuere deutsche Literaturgeschichte, Westslavische Philologie und Europäische Ethnologie an der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br. Seit 2013 ist er wissenschaftlicher Mitarbeiter am Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa, Freiburg, Geschäftsführer der Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde sowie Mitherausgeber des Jahrbuches der Kommission. Er publizierte einen Sammelband zur Stereotypengeschichte der Slowakei („*Jánošík & Co*“. *Die Slowakei in Selbst- und Fremdwahrnehmung*, 2015), seine komparatistische Dissertation *Historismuskritik versus Heilsgeschichte: Die Wallenstein-Romane von Alfred Döblin und Jaroslav Durych* erscheint 2016.

Echo 22. 6. 2015, 23. 11. 2015

Václav Maidl, Germanist und Bohemist. Ist derzeit als Bibliothekar und Projektkoordinator am Österreichischen Kulturforum Prag tätig. Arbeitete als Gymnasial- und Hochschullehrer (u. a. an der Philosophischen Fakultät und der Fakultät für Sozialwissenschaften der Karlsuniversität Prag) sowie als Verlagslektor und Übersetzer. Publiizierte zahlreiche Artikel zur deutschsprachigen Literatur, insbesondere zur Literatur aus dem Böhmerwald. Zu Letzterer stellte er die Anthologie *Aus dem Böhmerwald. Deutschsprachige Erzähler* (Passau 1999) zusammen, zu der er auch eine einleitende Studie verfasste. Als Vertreter des Österreichischen Kulturforums Prag wirkt er seit Herausgabebeginn an der Redaktion der germanobohemistischen „Echos“ mit.

Echo 3. 8. 2015

Jan Mareš, Historiker. Arbeitet bei der tschechoslowakischen Regierungsbehörde. Er ist Magisterabsolvent des Instituts für tschechische Geschichte an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag, wo er im Augenblick Postgraduate ist. Er widmet sich der sozialen, kulturellen und intellektuellen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Er beteiligt sich am Stipendienprojekt *Tramping v českých zemích v letech 1918–1989: subkultura v interakci se státem a společností* [*Das Trampen in den böhmischen Ländern 1918–1989: Subkultur in Interaktion mit Staat und Gesellschaft*].

Echo 21. 12. 2015

Lucie Merhautová, (geb. Kostrbová) Literaturhistorikerin und Editorin. Ihre Forschungsschwerpunkte sind die Vermittlungsprozesse der tschechischen modernen Literatur in das deutsche Sprachgebiet als auch das Thema T. G. Masaryk und die Literatur. Arbeitet seit 2006 am Masaryk-Institut und Archiv der Akademie der Wissenschaften der ČR (Masarykův ústav a Archiv AV ČR), Autorin einer Monografie über die tschechische und die Wiener Moderne am Ende des 19. Jahrhunderts (*Mezi Prahou a Vídní. Česká a vídeňská moderna na konci 19. století*, 2011) und Mitherausgeberin der Publikationen *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) als Mittler zwischen der Tschechischen und Wiener Moderne* (2011) sowie *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) und die zentraleuropäische Moderne* (2013).

Echo 5. 1. 2015, 27. 4. 2015

Václav Petrbok, Literaturhistoriker und Lexikograf. Seit 1997 arbeitet er am Institut für Tschechische Literatur AV ČR, seit 2005 lehrt er gleichfalls an der FF UK, 2010–2011 war er Humboldt-Stipendiat in Tübingen, seit 2015 ist er auch als wissenschaftlicher Mitarbeiter der Prager Kurt Krolop Forschungsstelle für deutschböhmisches Literatur tätig. Er ist Autor der Monografie *Stýkání nebo potýkání? Několik kapitol k dějinám česko-německo-rakouských literárních vztahů v českých zemích mezi Bílou horou a napoleonskými válkami* [*Begegnung oder Ringen? Einige Kapitel zur Geschichte der tschechisch-deutsch-österreichischen Literaturbeziehungen in den böhmischen Ländern zwischen der Schlacht am Weißen Berg und den Napoleonischen Kriegen*]. Praha: Triáda, 2012. Er beschäftigt sich

mit der Geschichte der tschechischen und deutschsprachigen Literatur des 18. und 19. Jahrhunderts, literarischer Mehrsprachigkeit und literarischer Historiografie. Er ist Herausgeber der Werke J. W. Goethes (in tschechischer Übersetzung), A. V. Kraus', J. Mühlbergers (in tschechischer Übersetzung), A. Stichs. Seit 2015 Mitglied der Echos-Redaktion.

Echo 19. 1. 2015

Marie Rakušanová, Kunsthistorikerin. Sie widmet sich bevorzugt der Geschichte der modernen Kunst und der kunstgeschichtlichen Methodologie. Seit 2005 lehrt sie am Institut für die Geschichte der christlichen Kunst an der KTF UK und seit 2009 am Institut für Kunstgeschichte der FF UK. Von 2002 bis 2009 arbeitete sie als Kuratorin an der Galerie der Hauptstadt Prag. Sie ist Autorin einer Reihe von Büchern, u. a. *Josef Váchal. Magie hledání* [*Josef Váchal. Magie des Suchens*] (2014, gleichnamige Ausstellung in der Galerie der Hauptstadt Prag) und *Sabat nucených prací ve věznici vůle. Vlivy filozofie Arthura Schopenhauera na české umění a uměleckou teorii* [*Sabbat der Zwangsarbeit im Gefängnis des Willens. Die Einflüsse der Philosophie Schopenhauers auf die tschechische Kunst und Kunsttheorie*] (2005). Sie veröffentlichte zudem in Sammelmonografien, nahm an internationalen Konferenzen teil und verfasste Beiträge zu ausländischen Zeitschriften und Publikationen. Im Jahre 2007 erhielt sie den Josef Krása-Preis für Kunsthistoriker unter 40.

Echo 17. 8. 2015

Jiří Stromšík, Germanist, Literaturhistoriker und Übersetzer. Seit 2010 Verwaltungsratsvorsitzender des IPSL. War am Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag tätig und publizierte (u. a. in den Zeitschriften „Svět literatury“, „Germanistica Pragensia“ und „Brücken“) zahlreiche Artikel und Studien, insbesondere zur deutschen und tschechischen Literatur der Moderne und Avantgarde. Im Jahr 2013 sind seine *Eseje o německé romantice* ([*Essays zur deutschen Romantik*], zusammen mit K. Krolop) in Buchform erschienen. Für den tschechoslowakischen Verlag Odeon, bei dem er 1985–1990 als Lektor tätig war, bereitete er zahlreiche Bücher zur Publikation vor und verfasste zu diesen Ausgaben auch eine Reihe von Begleittexten (siehe z. B. die Anthologie *Od Grimmelshausena k Dürrenmattovi* [*Von Grimmelshausen zu Dürrenmatt*], 1994). Als einer der führenden Übersetzer aus dem Deutschen überträgt er Belletristik und Essays (z. B. S. Lenz, E. Canetti, G. Grass, F. Kafka, H. M. Enzensberger) wie auch literaturtheoretische und literaturhistorische Publikationen, an denen er zudem als Herausgeber beteiligt ist (F. K. Stanzel, E. R. Curtius, G. R. Hocke, L. Spitzer, K. Krolop).

Echo 6. 7. 2015

Michal Topor, Literaturhistoriker und Herausgeber. Seit 2010 Mitarbeiter des IPSL, regelmäßiger Verfasser von Beiträgen wie auch Redakteur der bohemistischen „Echa“ und der germanobohemistischen „Echos“. War von 2004 bis 2010 am Institut für tschechische Literatur der Akademie der Wissenschaften der ČR tätig, seit 2010 ist er ausführender Redakteur der (von der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität herausgegebenen) Zeitschrift „Slovo a smysl“. Er ist Autor der Monografie *Berlínské epizody. Příspěvek k dějinám filologie v Čechách a na Moravě 1878–1914* (2015), die sich mit Berlin-Aufenthalten böhmischer und mährischer Intellektueller befasst; als Herausgeber bereitete er den 13. Band der Werke Jaroslav Seiferts (*Dílo Jaroslava Seiferta, Publicistika II. 1933–1938*, 2011) sowie einen 2014 erschienenen Band der Schriften T. G. Masaryks (*Spisy T. G. Masaryka. Z bojů o náboženství. Texty z let 1904–1906*) zur Publikation vor. Für das IPSL erstellte er eine Anthologie mit Aufsätzen über Jaroslav Vrchlický (*Čtení o Jaroslavu Vrchlickém*, 2013).

Echo 16. 2. 2015, 2. 3. 2015, 29. 9. 2015, 12. 10. 2015

Veronika Tuckerová, Germanistin und vergleichende Literaturwissenschaftlerin. Seit 2013 lehrt sie an der Slavistik an der Harvard University, deren Prager Sommerschule sie ebenfalls leitet. Sie beschäftigt sich mit der Rezeption Franz Kafkas, Übersetzungstheorie und

dem Samizdat. Sie veröffentlichte u. a. in den Zeitschriften *The New German Critique*, *brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei*, *The Harvard Review*, und *Slavic and East European Performance Review*.

Echo 30. 3. 2015

Martin Vavroušek, Germanist, derzeit Doktorand am Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag. In seiner Dissertation befasst er sich mit der deutschböhmischen Literatur am Ende des 18. und im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutschen Literatur mit besonderer Hinsicht auf die Wirkung und die Vermittlerrolle des Dichters und Journalisten Wolfgang Adolf Gerle.

Echo 31. 8. 2015

Manfred Weinberg, Germanist und allgemeiner Literaturwissenschaftler, Hochschulpädagoge. War an der Universität Konstanz tätig, seit 2010 ist er (als DAAD-Langzeitdozent) Professor für Neuere deutsche Literaturwissenschaft an der Karlsuniversität Prag und derzeit stellvertretender Leiter des Instituts für germanische Studien an der dortigen Philosophischen Fakultät. Er leitet die Prager Kurt Krolop Forschungsstelle für deutschböhmische Literatur sowie gemeinsam mit Irina Wutsdorff und Štěpán Zbytovský den internationalen und interdisziplinären Forschungsverband *Prag als Knotenpunkt der europäischen Moderne(n)*. Er forscht u. a. zur Prager deutschen und deutschböhmischen Literatur, zu Inter-/Transkulturalität sowie zu Gedächtnis und Erinnerung. Er ist Verfasser von Beiträgen sowie Redaktionsmitglied der germanobohemistischen „Echos“.

Echo 14. 9. 2015

Štěpán Zbytovský, Germanist, Hochschulpädagoge und Übersetzer. Arbeitet seit 2009 am Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag. Im Rahmen seiner Lehrtätigkeit wie auch in seinen Publikationen befasst er sich mit moderner deutschsprachiger Literatur (so z. B. mit dem Expressionismus, der Literatur der BRD nach 1945, mit deutschböhmischer Literatur sowie mit der tschechischen Rezeption deutschsprachiger Literatur und dem Thema Mythos und moderne Literatur). Als Mitglied des europäischen Projekts TransStar Europa ist er u. a. Mitherausgeber des Bandes *Übersetzungskulturen. Themen und Akteure der Literaturübersetzung in Ost- und Mitteleuropa* (2016). Er ist regelmäßiger Verfasser von Beiträgen wie auch Redakteur für die germanobohemistischen „Echos“.

Echo 8. 6. 2015

Olga Zitová, Germanistin und Bohemistin, derzeit Doktorandin am Institut für germanische Studien der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität Prag. In ihrer Dissertation befasst sie sich mit der zionistischen Wochenschrift „Selbstwehr“ (1907–1938) im deutschböhmischen kulturellen Kontext. Sie ist Mitarbeiterin des Zentrums für Holocaust-Studien und jüdische Literatur (Centrum pro studium holokaustu a židovské literatury), das mit dem Institut für tschechische Literatur und Komparatistik der Prager Karlsuniversität zusammenarbeitet, und Teilnehmerin an einem Förderprojekt zu jüdischen Themen in der Literatur der böhmischen Länder des 20. Jahrhunderts. 2014 publizierte sie im Stuttgarter Verlag ibidem ihre Monografie *Thomas Mann und Ivan Olbracht. Der Einfluss von Manns Mythoskonzeption auf die karpatoukrainische Prosa des tschechischen Schriftstellers*.

Echo 16. 3. 2015

Autoři rubriky Napsali / Autoren der Sparte Es schrieben

Paul Leppin

echo / Echo 7. 12. 2015

Fritz Mauthner

echo / Echo 29. 9. 2015

Hans Natonek

echo / Echo 20. 7. 2015

Arne Novák

echo / Echo 2. 3. 2015

Rainer Maria Rilke

echo / Echo 27. 4. 2015

Překlady do češtiny / Übersetzungen ins Tschechische

Petra Grycová, Barbora Kukrechtová, Miloslav Man, Petra Knápková, Milan Tvrdík

Překlady do němčiny / Übersetzungen ins Deutsche

Ilka Giertz, Martina Lisa, Martin Mutschler, Daniela Pusch, Kateřina Ringesová

Jmenný heslář / Namensverzeichnis

*

Adler, Friedrich
Adler, Hans Günther
Adler, Jeremy
Adorno, Theodor W.
Albert, Eduard
Alt, Peter-André
Altenberg, Peter
Ambros, Veronika
Anders, Günther
Aškenazy, Ludvík

*

Badeni, Kasimir Felix
Bahr, Hermann
Becher, Peter
Beneš, Vincenc
Berger, Tilman
Bescansa, Carme
Bílek, František
Bischof, Anja
Blahová, Hana
Bohannan, Laura und Paul
Böll, Heinrich
Böttger, Steffi
Brand, Karl
Brandes, Detlef
Brecht, Bertolt
Březina, Otokar
Brod, Max
Buchenauer, Klaus

*

Calderón de la Barca, Pedro
Canetti, Elias
Celan, Paul
Charvát, Filip
Chelčický, Petr
Cornova, Ignaz
Coubertin, Pierre de
Csáky, Moritz

*

Čapek, Karel
Čech, Svatopluk
Čermák, Josef

*

D'Annunzio, Gabriele
Damrosch, David
Dane, Gesa
Dangel-Pelloquin, Elsbeth
David, Jakob Julius
Demetz, Peter
Dobrovský, Josef
Doležal, Pavel
Donath, Adolph
Doubek, Vratislav
Douglas, Mary
Dvořák, Arnošt

*

Ebert, Friedrich
Ebert, Karl Egon
Ebner-Eschenbach, Marie von
Ehlers, Klaas-Hinrich
Eisner, Paul/Pavel
Ertl, Václav

*

Fanta, Walter
Fardon, Richard
Feigl, Friedrich
Feuchtwanger, Siegbert
Filkins, Peter
Filla, Emil
Fischer, Otokar
Flusser, Vilém
Frankl, Ludwig August
Franko, Ivan
Freißler, Ernst Wolfgang
Friedrich Wilhelm III.
Fritsch, Franz Xaver
Fügner, Jindřich

*

Gallmeyer, Josephine
Gerstäcker, Friedrich
Goethe, Johann Wolfgang von
Gogol, Nikolaj Vasil'evič
Goldberg, Oskar
Goldstücker, Eduard
Golovchak, Nataliya
Gončarov, Ivan Aleksandrovič
Grass, Günter
Greven, Jochen
Grillparzer, Franz
Grimm, Jakob
Gronemeyer, Horst
Grün, Edmund
Guth-Jarkovský, Jiří

*

Hadwiger, Viktor
Hahn, Barbara
Haring, Ekkehard
Harlas, František Xaver
Harman, Mark
Hartmann, Moritz
Hašek, Jaroslav
Hašler, Karel
Haslinger, Josef
Hauschner, Auguste
Hauser, Otto
Henschel, Frank
Herbatschek, Heinrich
Herling-Grudziński, Gustaw
Herneck, Fritz
Heydemann, Klaus
Heyduk, Adolf
Hieber, Jochen
Hladík, Václav
Hoffmann, Camill
Hoffmann, E. T. A.
Hofmann, Michael
Hofmannsthal, Gerty von (geb.
Schlesinger)
Hofmannsthal, Hugo von
Hohmeyer, Andrea
Höhne, Steffen
Hölderlin, Friedrich
Horb, Max
Horn, Uffo
Houska, Leoš
Hus, Jan

*

Ifkovits, Kurt

*

Jablonský, Boleslav
Jakobson, Roman
Jaksch / Bodenreuth, Friedrich
Janstein, Elisabeth
Jesenská, Milena
Jirát, Vojtěch
Jireček, Josef
Jirous, Ivan M.
Johann, Klaus
Jokl, Rosa
Jonová, Jitka
Jungmayr, Jörg

*

Kafka, Bruno
Kafka, Franz
Kapper, Siegfried
Karahasan, Dževad
Kayser, Werner
Khol, František
Kilcher, Andreas
Kindt, Tom
Kisch, Paul
Klaar, Alfred
Kliems, Alfrun
Knitschke, Marie
Koch, Hans-Gerd
Koeltzsch, Ines
Kohl, Katrin
Kolbenheyer, Erwin G.
Komenský, Jan Amos
Kopal, Gustav
Köpplová, Barbara
Kopřiva, Roman
Kořalka, Jiří
Kornfeld, Paul
Kovář, Jaroslav
Kramer, Sven
Krappmann, Jörg
Krásnohorská, Eliška
Kraus, Arnošt
Kraus, Karl
Kreisslová, Sandra
Krejčí, František Václav
Krolop, Kurt
Kubín, Otakar
Kubišta, Bohumil

Kuh, Anton
Kuh, David
Kulke, Eduard
Kundera, Milan
Kvapil, Jaroslav

*

Lahl, Kristina
Lahoda, Vojtěch
Lamač, Miroslav
Leppin, Paul
Lethen, Helmut
Liliencron, Detlev von
van Loyen, Ulrich
Luther, Martin

*

Mácha, Karel Hynek
Machalíková, Pavla
Machar, Josef Svatopluk
Maidl, Václav
Malinowski, Bronisław
Malybrot-Stieler, Ottilie
Mann, Heinrich
Mareček, Zdeněk
Marinelli-König, Gertraud
Masaryk, Tomáš Garrigue
Maupassant, Guy de
Melika, Georg
Menasse, Robert
Meyerhoff, Hermine
Meyrink, Gustav
Michálek, Vladimír
Mickiewicz, Adam
Mildenburg-Bahr, Anna
Miller, Norbert
Moissi, Alexander
Motyčka, Lukáš
Mühlberger, Josef
Muir, Edwin
Muir, Willa
Müller, Hans-Harald
Müller, Karl
Müller, Lothar
Munzar, Jiří
Musil, Robert

*

Natonek, Hans
Natonek, Wolfgang
Nekula, Marek

Němec, Mirek
Neruda, Jan
Nešlehová, Mahulena
Neuber, Barbara
Neumann, Angelo
Neumann, Stanislav Kostka
Niedhammer, Martina
Nietzsche, Friedrich
Novák, Arne
Nováková, Teréza
Novalis (Friedrich von Hardenberg)
Nowak, Willi
Nürnberg, Helmuth

*

Ohorn, Anton
Onno, Ferdinand
Oppenheimer, Max
Osten, Jan
Otto V. von Brandenburg

*

Padrta, Jiří
Palacký, František
Pavličková, Tereza
Peroutka, Ferdinand
Peschina, Helmut
Pforte, Dietger
Pittermann, Emil
Pleyer, Wilhelm
Poláček, Karel
Polgar, Alfred
Přemysl Otakar I.
Procházka, Antonín
Procházka, Arnošt
Puškin, Aleksandr Sergeevič

*

Ransmayr, Christoph
Reich-Ranicki, Marcel
Reimann, Paul
Reinerová, Lenka
Rieck, Gerhard
Rinas, Karsten
Rochowanski, Leopold
Rossbacher, Karlheinz
Rosseger, Peter
Roth, Joseph
Rousová, Hana
Rühle-Gerstel, Alice
Ruiz, Isabelle

*

Saar, Ferdinand von
Salus, Hugo
Saudek, Emil
Sauer, August
Schauer, Hubert Gordon
Scheer, Tamara
Scheiner, Josef
Scheithauerová, Linka
Schenk, Klaus
Scherer, Wilhelm
Scheuringer, Hermann
Schick, Eugen
Schickele, René
Schiffkorn, Aldemar
Scholz, Roman Karl
Schönwiese, Ernst
Schübler, Walter
Schütte, Wolfgang U.
Schüttpelz, Erhard
Schweighofer, Pauline
Serke, Jürgen
Silbernaglová, Marie
Smetana, Bedřich
Sommer, Ernst
Sova, Antonín
Spina, Franz
Spunda, Franz
Srp, Karel
Stašková, Alice
Stauf von der March, Ottokar
Steiner, Franz Baermann
Stern, Martin
Strasser, Kurt F.
Strauß, Johann (Sohn)
Strobl, Karl Hans
Surman, Jan
Svobodová, Růžena

*

Šalda, František Xaver
Šimek, Otokar
Šrámková, Barbora

*

Teschner, Richard
Thomann Tewardson, Heidi
Tieck, Ludwig
Tokarzewska, Monika
Topol, Filip
Topol, Jáchym

Trapp, Gerhard
Trully, Carol
Tschuppik, Karl
Tyl, Josef Kajetán
Tyrš, Miroslav

*

Ungar, Hermann

*

Vančura, Vladislav
Vaníček, Jindřich
Vassogne, Gaëlle
Veith, Anton
Venuti, Lawrence
Veselá, Barbora
Vogel-Klein, Ruth
Voigts, Manfred
Vrchlický, Jaroslav

*

Walser, Robert
Watzlik, Hans
Weiner, Richard
Weiskopf, Franz Carl
Wellek, Bronislav
Welsch, Wolfgang
Weltsch, Felix
Werberger, Annette
Werfel, Franz
Werner, Michael
Westermann, Klaus
Wetz, Katja
Wetzel, Frauke
Wiener, Oskar
Wilbrandt, Adolf
Winder, Ludwig
Winicky, Ottokar
Winkler, Josef
Winter, Paul
Wittlich, Petr
Wolter, Charlotte
Woods, Michelle
Wutsdorff, Irina

*

Zavřel, Franz
Zeyer, Julius

Zimmermann, Bénédicte
Zimmermann, Hans Dieter
Zusi, Peter
Zweig, Stefan

*

Žižka, Jan

